

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УМЕРЕНКОВА НАТАЛІЯ ФЕДОРІВНА

УДК: 364.62 : 316.62 – 058.833 – 055.2 "364"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ДРУЖИН У СІМ'ЯХ КОМБАТАНТІВ**

19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н.Ф. Умеренкова

Науковий керівник – **Найдьорова Любов Антонівна**,
доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Умеренкова Н.Ф. Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатанта. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2021.

Дослідження за темою дисертації виконано у рамках науково-дослідної теми лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Медіапсихологічні засоби профілактики та подолання наслідків деструктивних інформаційних впливів на дітей та молодь» (державний реєстраційний номер 0117U000195).

Дослідження присвячено вивченню психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів у процесі подружнього спілкуванні на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях в умовах АТО/ООС. Актуальність зумовлена посиленням сімейного стресу в умовах тривалої російсько-української війни, що через подружнє спілкування впливає на морально-психологічний стан бійців (МПС) та психологічний стан дружин. Така ситуація стосується значної частини українських громадян, оскільки до участі в антитерористичній операції та операції об'єднаних сил (АТО/ООС), які стали відповіддю України на воєнну агресію РФ, залучено понад 390 тис. учасників бойових дій (УБД).

Комунікативну поведінку дружин комбатантів у подружньому спілкуванні визначено як процес передачі інформації між членами подружжя, що містить суб'єктні психологічні особливості (психоемоційний стан дружин) і процесуальні психологічні особливості (інформаційні, інтерактивні та перцептивні складові подружнього спілкування) та включає компонент медіаопосередкованого спілкування. Ресурсну комунікативну поведінку

дружин у подружньому спілкуванні визначено як поведінку, яка може покращити психологічний стан дружин і в такий спосіб сприяти покращенню морально- психологічного стану чоловіків.

Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів розглянуто через суб'єктну і процесуальну складові. Суб'єктні психологічні особливості (дружина як суб'єкт комунікації) розглянуто через переживання дружинами зовнішніх обставин (етапів розгортань, до яких залучені чоловіки), що пов'язано із стресом в сім'ї та вторинною психотравматизацією; зовнішні і внутрішні ресурси, які характеризують саморегуляцію дружин; активність щодо підтримки їх спільнотами. Процесуальні психологічні особливості (психологічні особливості процесу подружнього спілкування) – розглянуто через перцептивну, інформаційну, інтерактивну складові, в тому числі сприйняття комбатантами комунікативної поведінки дружин.

Обґрунтовано часові інтервали етапів «військових розгортань» (спец. термін від англ. deployment/розгортання – переміщення військ або техніки до місця або позиції ведення військової операції, що включає етапи перед розгортанням, під час розгортання та після розгортання) для здійснення аналізу психологічних особливостей безпосередньої та медіаопосередкованої комунікативної поведінки дружин комбатантів, чий чоловіки: без досвіду участі в АТО/ООС; виконують завдання безпосередньо в районі АТО/ООС; 0-3 міс. після АТО/ООС; 4-8 міс. після АТО/ООС; більше 9 міс. після АТО/ООС; ветерани, демобілізовані з військових структур (оперативний резерв першої черги). Такий часовий розподіл етапів військових розгортань дає змогу дослідити психологічні особливості КП дружин, чоловіки яких перебувають на різних етапах розгортань.

Дослідження психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів реалізовано завдяки програмі емпіричної частини дослідження, яка складається з трьох етапів. Перший етап, пошуковий, спрямовано на дослідження ролі комунікативної поведінки дружин як чинника морально-психологічного стану бійця на різних етапах військових розгортань

та конструювання авторської анкети. Другий етап, основний, направлено на дослідження психологічних особливостей комунікативної поведінки на різних етапах військових розгортань та визначення психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки. Третій етап, апробаційний, орієнтовано на розробку стратегій та випробування засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у системі соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців і ветеранів.

Загальна кількість досліджуваних становила 492 осіб. На *пошуковому* етапі проведено фокус-групу з 30 офіцерами; 20 глибинних інтерв'ю (13 – з військовими психологами і капеланами, 7 – з дружинами комбатантів), анкетування 27 капеланів. *Вибірка основного етапу* формувалася з урахуванням обмежень, пов'язаних з ризиками воєнного часу і складала 135 дружин комбатантів. На *апробаційному етапі* було залучено 280 дружини комбатантів.

У роботі застосовано теоретичні, емпіричні та математико-статистичні методи. Здійснено *теоретичний аналіз* літератури, систематизацію та узагальнення концепцій і досліджень за проблематикою комунікативної поведінки у подружньому спілкуванні, визначено специфіку подружнього спілкування у сім'ях комбатантів.

Застосовано *емпіричні методи*. Для визначення суб'єктних психологічних особливостей дружин комбатантів використано методики «Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності» (Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна), «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амірхана), «Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності» (А. В. Карпова) та авторську анкету. Для визначення процесуальних психологічних особливостей, а саме виявлення рівня гармонійності у подружньому спілкуванні, опитувальник «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» (І. Д. Ладанова та В. А. Уразаєвої) та авторську анкету. Для з'ясування ролі КП дружин, яка може сприяти підтримці МПС комбатантів – глибинні інтерв'ю з військовими психологами,

капеланами, дружинами комбатантів; для визначення очікуваних характеристик ресурсної КП дружин комбатантів – фокусовані групові інтерв'ю з діючими офіцерами. Для розвитку ресурсної КП дружин комбатантів у системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів – *метод соціально-психологічного тренінгу*.

Обробку отриманих даних здійснено за допомогою *математико-статистичних методів*: критерії Н-Краскала-Уоліса та U-Мана-Уїтні для виявлення значущих відмінностей у розподілі психологічних особливостей КП серед груп дружин, чоловіки яких перебувають на різних етапах військових розгортань; коефіцієнту рангової кореляції Спірмена – для виявлення зв'язків між психологічними особливостями комунікативної поведінки.

За результатами глибинних інтерв'ю та опитування офіцерів і капеланів сформульовано припущення, що комунікативна поведінка дружин може бути ресурсною і виступати підтримуючим фактором під час переживання бійцем важких психоемоційних станів. Водночас, контекст сімейних проблем може зумовлювати погіршення МПС бійця. Виявлено специфіку сімейних проблем (побутових, батьківських та ін.) на різних етапах розгортань (перед відправленням в район ведення АТО/ООС, під час перебування та після повернення), для кожного з яких характерні емоційні переживання дружин і напруга в подружньому спілкуванні.

Виявлено психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні на окремих етапах участі комбатанта у військових розгортаннях (із застосуванням Н-критерію Краскала-Уоліса): зниження гармонійності комунікаційних орієнтацій у подружньому спілкуванні та підвищення тривожності дружин, чиї чоловіки безпосередньо виконують завдання у районі ведення бойових дій та у дружин ветеранів; підвищення гармонійності комунікаційних орієнтацій та зниження показників тривожності у спілкуванні дружин чоловіків, які більше 9 місяців після АТО/ООС; підвищення гармонійності комунікаційних орієнтацій на етапі 0-3 місяців після АТО/ООС; підвищення показників сприйняття дружинами окремих ознак

психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні та показників особистісної тривожності дружин чоловіків, які знаходяться на етапі 4-8 місяців після АТО/ООС. Форма медіаопосередкування КП (аудіо, текстова, відео) значуще не пов'язана із тривожністю.

З використанням коефіцієнту рангової кореляції Спірмена виявлено прямі зв'язки між показниками особистісної тривоги та ознаками психотравматизації в КП, що підтверджує наявність підґрунтя для формування ознак *вторинної психотравматизації* і потребу надання психоемоційної підтримки дружинам комбатантів з урахуванням етапу залучення їхніх чоловіків до військового розгортання.

Виявлено, що *суб'єктні психологічні особливості* комунікативної поведінки дружин комбатантів проявляються у зростанні показників тривожності у зв'язку з частішими проявами ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні; збільшенні частоти звернень по допомогу із психоемоційних питань до неформальних інстанцій (друзі, громадські організації, волонтери, спільноти дружин) на противагу формальним; збільшенні запиту на персональну психологічну та інформаційно-психологічну підтримку з сімейних питань.

Процесуальні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів характеризуються переважно перцептивною складовою, а саме: зв'язками показників поділення емоціями у подружньому спілкуванні з гармонійністю комунікаційних орієнтацій, яка визначається сукупністю таких параметрів, як прийняття партнера, пошук компромісу у взаємодії та адекватність сприйняття і розуміння партнера.

Розкрито психологічний зміст ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні як поведінки, що орієнтована на задоволення потреб і розв'язання проблем як дружин, так і чоловіків, покращення їхнього психологічного стану; на активізацію внутрішніх ресурсів саморегуляції, та залучення підтримки спільнот. Визначено психологічні особливості *ресурсної* комунікативної поведінки дружин комбатантів, що

виявляються у зростанні гармонійності комунікаційних орієнтацій і поділенні емоціями у процесі подружнього спілкування, які пов'язані з такими суб'єктними складовими, як підвищення ефективності способів саморегуляції ($\rho=0,18-0,65$; $p\leq 0,01$) та зниження особистісної ($-0,32$; $p\leq 0,01$) і реактивної тривожності ($\rho=-0,23$; $p\leq 0,01$).

На основі отриманих результатів запропоновано дві *стратегії розвитку психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів*. Перша стратегія орієнтована на покращення зовнішніх ресурсів (шляхом підвищення проактивності формальних інстанцій у наданні системної фахової допомоги). Друга стратегія орієнтована на забезпечення зростання внутрішніх ресурсів (шляхом підвищення рівня саморегуляції з урахуванням специфіки етапу військового розгортання, на якому перебуває комбатант).

Для реалізації стратегій *розроблено соціально-психологічні засоби у форматі трьохетапної групової психосоціальної роботи*, яка включає інформаційний, психологічний, консультаційний блоки та медіапсихологічні засоби саморегуляційного і психоедукаційного спрямування.

На основі аналізу міжнародного досвіду та локального впровадження соціально-психологічних засобів *запропоновано структурно-організаційні засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів і рекомендації з вдосконалення існуючої системи соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців у військових формуваннях*. Рекомендації включають три рівні забезпечення (структурний, організаційний, змістовий), враховують використання групових форм роботи та медіаопосередковані канали комунікації, психологічні особливості комунікативної поведінки дружин на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях, соціальні запити дружин на допомогу, підтримку та інформацію.

Ключові слова: комунікативна поведінка, дружини комбатантів, дружини військовослужбовців, соціально-психологічна підтримка, сім'ї військовослужбовців, військове розгортання, АТО, ООС.

ABSTRACT

Umerenkova N. Psychological characteristics of communicative behaviour of wives in combatant families. – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Psychological Sciences in specialty 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

Dissertation research was performed within the topic “Media Psychological Means of Prevention and Overcoming the Consequences of Destructive Information Influences on Children and Youth” (state registration number 0117U000195) which is provided by Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

The study is dedicated to the research on psychological characteristics of communicative behaviour of combatants' wives in the process of marital communication at different stages of their husbands' military deployments through Anti-terrorist operation/Join forces operation (ATO/JFO).

The urgency is due to increasing family stress during the Russian-Ukrainian war. Through marital communication it affects the moral and psychological state of soldiers and the psychological state of wives. This situation affects a significant part of Ukrainian citizens, as more than 390 thousand people are involved in the ATO/JFO, which became Ukraine's response to the Russian military aggression.

Theoretical analysis of the problem of combatants' wives' communicative behaviour in marital communication is carried out. The analysis shows that the communicative behaviour of combatants' wives in marital communication is a process of information transfer between spouses, which contains subjective psychological features (psycho-emotional state of wives) and procedural psychological features (informational, interactive and perceptual components of marital communication) and includes a media-mediated component of communication. Resourceful communicative behaviour of wives in marital

communication is defined as behaviour that can improve the psychological state of wives and thus contribute to the improvement of the moral and psychological state of their husbands.

Psychological features of communicative behaviour of combatants' wives have subjective and procedural components. Subjective psychological features (wife as a subject of communication) are considered through the wife's experience of external circumstances (stages of husbands' military deployment) which is associated with family stress and secondary psycho trauma. External and internal resources that characterize the self-regulation of wives also considered along with activities to support them by communities. Procedural psychological features (features in the process of marital communication) are considered as perceptual, informational, interactive components, including the perception of combatants communicative behaviour of wives.

The time frames of deployment stages are justified for study psychological features of combatant wives' communicative behaviour, whose husbands are at different stages of military deployment: 1) without experience of ATO/JFO deployment; 2) current ATO/JFO deployment; 3) up to 3 months after ATO/JFO deployment; 4) 4 to 8 months after ATO/JFO deployment; 5) more than 9 months after ATO/JFO deployment (but not more than 2 years); 6) veterans demobilized from military structures.

The study on psychological features of communicative behaviour of combatants' wives is realized due to the program in empirical part of research, which has three stages. The first stage is aimed on studying the role of communicative behaviour of wives as a factor in the moral and psychological state of the soldier at different stages of military deployment and also creating special questionnaires. The second stage is aimed at studying the psychological features of communicative behaviour at different stages of military deployment and determining the psychological features of resourceful communicative behaviour. The third stage is focused on defining key strategies and testing of tools for the resourceful communicative behaviour development which target combatants' wives within the

system of social and psychological support for the families of servicemen and veterans.

The total number of participants in the study was 492 people. At the first stage was conducted a focus group with 30 officers, 20 in-depth interviews (13 with military psychologists/chaplains, 7 with combatant wives) and the survey with 27 chaplains. The sample of the main stage consisted of 135 wives of combatants, including the wives of active servicemen – 92 and veterans (reservists) – 42. During the testing phase 280 wives of combatants were involved.

In this work was used a number of theoretical, empirical and statistical methods. Theoretical analysis of the literature, systematization and generalization of concepts and research on the problems of communicative behaviour in marital communication. It allowed to determine the specifics of marital communication in the families of combatants.

Empirical methods were used to determine a certain subjective psychological characteristics of combatants' wives. Among them: The Spielberger State-Trait Anxiety Inventory (STAI) for assessing the level of reactive (situational) and personal anxiety (in the adaptation of J. Khanin); Indicator of coping strategies (by D. Amirkhan); Methods for diagnosing the level of development of reflexivity (by A. Karpova) and author's questionnaire. To determine the procedural psychological features, in particular, for identifying the level of harmony in marital communication, the questionnaire "Diagnosis of motivational orientations in interpersonal communications" (I. Ladanov and V. Urazaeva) and author's questionnaire were used. To clarify the role of communicative behavior of wives in maintaining the moral and psychological state of combatants were provided in-depth interviews. The characteristics of resourceful communicative behavior were determined by focus group interviews. To help with resourceful communicative behavior development of combatants' wives in the system of social and psychological support was offered the method of socio-psychological training.

Processing of the received data was carried out by *mathematical and statistical methods*: methods of descriptive statistics, nonparametric criteria of Kruskal–Wallis

H test and Mann–Whitney U test to identify significant differences in the psychological characteristics of the communicative behavior of groups of wives whose husbands are at different stages of military deployment. To identify the links between the psychological characteristics of communicative behavior was used Spearman's rank coefficient.

The expectations of combatants regarding the context of wives' communicative behaviour as a component of the influence upon the moral and psychological state of combatants are analyzed. It has been found out that wives' communicative behaviour can give resource and support a combatant during difficult psycho-emotional states. It has also been found that family problem context can lead to decrease of the moral and psychological state of combatants. According to the results of the study, the specifics of family problems at the three main stages of military deployment (before deployment, during deployment, after deployment) are identified.

The psychological features of communicative behaviour of wives whose husbands are at different stages of military deployment are determined (using the H-test by Kraskal Wallis). The highest index of anxiety and wives' perception of husbands' psychotrauma signs in marital communication is typical for groups of wives whose husbands are currently ATO/JFO deployed and wives of veterans as well. At these stages also the lowest levels of harmony of communication orientations has been found out. For wives whose husbands at stages without experience of participation in ATO/JFO and more than 9 months after ATO/JFO deployment - the lowest indicators of anxiety and the highest indicators of harmony are representative. At the stage of 4-8 months after ATO/JFO deployment slightly increased rates of anxiety, which is associated with higher rates of wives' perception of husbands' psychotrauma signs in marital communication. The form of media mediation of communicative behavior (audio, text, video) is not significantly related to anxiety.

There have also been revealed the direct links (the rank Spearman coefficient) between indicators of wives' anxiety and wives' perception of husbands' psychotrauma signs in marital communication, which confirms the existence of a

basis for the formation signs of wives' secondary psychotrauma and the need to provide psycho-emotional support to combatants' wives, according to the stage of their husbands' involvement in the military deployment

The *subjective psychological features* of the communicative behavior of combatants' wives have been revealed. They are manifested by the growth of anxiety in connection with the more frequent manifestations of signs of husbands' psychological traumatization in marital communication, increasing frequency of asking for help on psycho-emotional issues to non-formal authorities (friends, public organizations, volunteers, wives' communities) as opposed to formal ones; increasing the demand for personal psychological and informational-psychological support on family issues.

Procedural psychological features of communicative behavior of combatants' wives are characterized mainly by the perceptual component: the connection between emotion sharing in marital communication and the harmony of communication orientations. It is determined by a set of parameters such as partner acceptance, readiness to compromise and adequacy of partner perception and understanding.

The psychological content of resource communicative behaviour of combatants' wives in marital communication is revealed, as well as behaviour that is focused on meeting the needs and solving problems of both a wives and husbands, improving their psychological state; to intensify internal resources of self-regulation and attract the support of communities. Psychological features of resource communicative behaviour of combatants' wives in marital communication are described. It involves the harmony of communication orientations connected with the emotional sharing; effectiveness of self-regulation ($\rho=0,18-0,65$; $p\leq 0,01$) and reduction of personal ($-0,32$; $p\leq 0,01$) and reactive ($\rho=-0,23$; $p\leq 0,01$) anxiety; focus of coping strategies is primarily on problem solving; manifestation of a high level of reflection.

Based on the findings two key strategies for development combatants' wives' resourceful communicative behaviour are suggested: 1) improvement external resources by raising proactivity of formal authorities with providing regular

professional support 2) ensuring the growth of internal resources by increasing self-regulation skills with account of deployment stages specifics. For strategy implementing the set of tools has been developed and tested. It can be used for development of resourceful communicative behaviour of combatants' wives: three-stage group psychosocial work, which includes informational, psychological, and counselling stages; media psychological tools of self-regulative and psychoeducational orientation.

Based on the results, structural and organizational tools are suggested for improvement the resource communicative behaviour of combatants' wives in the format of recommendations for strengthening of existing military families social and psychological support system in military formations.

The recommendations contain three levels of support (structural, organizational, substantive). They consider the group work, media-mediated communicational channels, psychological features of communicative behavior of wives at different stages of their husbands' participation in military deployment, social requests of wives for help, support and informing.

Key words: communicative behaviour, combatant wives, servicemen wives, social and psychological support, military family, deployment of combat operations, cycle of deployment, anti-terrorist operation, military deployment.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:

1. Дідик, Н. Ф. (2018). Вплив сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41(44), 68-80.

2. Дідик, Н. Ф. (2019). Особливості організації групової психологічної роботи з дружинами військовослужбовців: від соціальної потреби до

індивідуального запиту. *Актуальні проблеми психології: Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*, 19, 100-120.

3. Дідик, Н. Ф. (2019). Система роботи із сім'ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44(47), 37-51. doi: 10.33120/ssj.vi44(47).115.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

4. Дідик, Н. Ф. (2018). Соціально-психологічна підтримка членів родин військовослужбовців як чинник впливу на морально-психологічний стан бійця під час виконання завдань у зоні АТО. *Український психологічний журнал*, 1(7), 41-57.

5. Умеренкова, Н. Ф. (2020). Індивідуально-психологічні особливості дружин комбатантів з різним досвідом війни їхніх чоловіків. *Психологічний часопис*, 6(4), 213-228. doi: 10.31108/1.2020.6.4.18.

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Дідик, Н. Ф. (2018). Уявлення офіцерів про сім'ю як чинник психологічного стану військовослужбовців. В *Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 41-45). Київ.

7. Дідик, Н. Ф. (2018). Роль сім'ї у підтримці психологічного стану військовослужбовця на різних етапах виконання службово-бойового завдання. В *Робота з травмами війни. Український досвід: матеріали I всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 48-51). Київ.

8. Дідик, Н. Ф. (2018). Соціально-психологічні передумови використання медіапсихологічних засобів у груповій роботі з дружинами комбатантів. В *Медіаторчість в сучасних українських реаліях: протистояння медіатравмі»: матеріали науково-практичного семінару*. Київ. Взято з <https://bit.ly/38zr9nW>

9. Didyk, N. (2018). Features of Psychosocial Support of Combatants' Wives. *Mental Health Global Challenges XXI Century*. Взято з <https://bit.ly/3gTt5Zq>

10. Умеренкова, Н. Ф. (2019). Використання медіапсихологічних засобів у груповій роботі з дружинами військовослужбовців. В *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи: матеріали доповідей учасників II Всеукр. конгресу із соціальної психології* (с. 111-115). Київ. Взято з <https://bit.ly/2GyIOkb>.

11. Умеренкова, Н. Ф. (2020). Система підтримки сімей військовослужбовців під час циклу розгортання: досвід США та Канади. В *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* (с. 137-140). Київ.

12. Умеренкова, Н. Ф. (2020). Ресурсність комунікативної поведінки дружин комбатантів у соціальних мережах. В *Медіатворчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі: матеріали Всеукр. наук. інтернет-конф. (з міжнар. участю)*. Київ. Взято з <https://bit.ly/3sf6LQN>

В) Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати:

13. Циганенко, Г., П'яста, Р., & Дідик, Н. (2018). *Любити, Жити і Чекати. Путівник для родин військових, які перебувають у зоні бойових дій*. Львів: Колесо. Взято з <https://bit.ly/3567KK4>

14. Череповська, Н. І., Дідик, Н. Ф. (2019). *Медіапсихологічні ресурси подолання травми війни. Практичний посібник*. [Електронний ресурс]. Взято з <https://bit.ly/353yJ98>

ЗМІСТ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДРУЖИН У СІМ'ЯХ КОМБАТАНТІВ	
1.1. Специфіка комунікативної поведінки у подружньому спілкуванні в сім'ях комбатантів.....	28
1.2. Комунікативна поведінка дружин комбатантів в умовах військових розгортань і вторинної психотравматизації.....	40
1.3. Теоретична модель вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів.....	52
Висновки до першого розділу.....	61
РОЗДІЛ ІІ. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДРУЖИН КОМБАТАНТІВ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ УЧАСТІ ЇХНІХ ЧОЛОВІКІВ У ВІЙСЬКОВИХ РОЗГОРТАННЯХ	
2.1. Програма, інструментарій та методи емпіричного дослідження особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань.....	63
2.2. Аналіз очікувань чоловіків щодо комунікативної поведінки дружин як складової морально-психологічного стану комбатантів.....	81
2.3. Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів як суб'єкта.....	92
2.3.1. Динаміка тривожності та ознак вторинної психотравматизації.....	92
2.3.2. Внутрішні ресурси комунікативної поведінки дружин комбатантів.....	107
2.3.3. Зовнішні ресурси комунікативної поведінки дружин комбатантів.....	116
2.4. Процесуальні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів	128
2.4.1. Інформаційні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів.....	129

2.4.2. Інтерактивні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів.....	134
2.4.3. Перцептивні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів.....	144
2.4.4. Психологічні особливості ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у процесі подружнього спілкування.....	149
Висновки до другого розділу.....	155
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК РЕСУРСНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДРУЖИН КОМБАТАНТІВ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ КОМБАТАНТІВ	
3.1. Стратегії і засоби розвитку психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів.....	159
3.2. Роль підтримки ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у системах соціально-психологічної роботи сім'ями комбатантів.....	175
3.3. Структурно-організаційні засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань.....	191
Висновки до третього розділу.....	203
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	209
ДОДАТКИ.....	240

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

АТО/ООС – антитерористична операція/операція об'єднаних сил

БО – бойові операції

ДСВВ – Державна служба у справах ветеранів війни і учасників бойових дій

ЕЦР – емоційний цикл розгортання

ЗС України – Збройні Сили України

КП – комунікативна поведінка

Мінветеранів – Міністерство у справах ветеранів України

МПС – морально-психологічний стан

МО – мотиваційні орієнтації

МОУ – Міністерство оборони України

НГУ – Національна гвардія України

РТ – реактивна тривожність

ОТ – особистісна тривожність

ППД – пункт постійної дислокації

ПС – подружнє спілкування

ПТСР – посттравматичний стресовий розлад

УБД – учасник бойових дій

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів зумовлена посиленням сімейного стресу в умовах тривалої російсько-української війни, що через подружнє спілкування впливає на морально-психологічний стан бійців (МПС) та психологічний стан дружин. Така ситуація стосується значної частини українських громадян, оскільки до участі в антитерористичній операції та операції об'єднаних сил (АТО/ООС), які стали відповіддю України на воєнну агресію РФ, залучено понад 390 тис. учасників бойових дій (УБД).

Дослідження психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів (як діючих військовослужбовців з наявним та відсутнім досвідом участі в АТО/ООС, так і ветеранів, демобілізованих з військових структур) має два головних напрями: травматичний аспект – пошук засобів підтримки сімей комбатантів і зниження сімейного стресу у зв'язку з участю одного з членів сім'ї у військових розгортаннях; ресурсний аспект – дослідження сім'ї як психологічного ресурсу поліпшення МПС комбатантів.

У численних закордонних дослідженнях, на яких базується система соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців у різних країнах, травматичний аспект проблеми пов'язується із впливом досвіду військової служби комбатанта на життя та психологічне благополуччя членів сімей комбатантів (A. Chandra et al., K. Angelis), зокрема дружин (S. Sheppard, M. Storms, E. Allen et al., G. Steel Fisher et al.); досліджується вплив застосування різних копінг-стратегій дружин на їхній фізичний і психічний стан та соціальні стосунки (L. Andrea et al., O. Braun-Lewensohn & R. Bar), вплив соціальної підтримки на емоційну стійкість дружин упродовж участі їхніх чоловіків у «військових розгортаннях» (спец. термін від англ. deployment/розгортання – переміщення військ або техніки до місця або позиції ведення військової операції, що включає етапи перед розгортанням, під час розгортання та після розгортання) (R. Robert et al., F. Walsh, R. Everson et al., L. Rosen & L. Moghadam). Пряме запозичення результатів цих досліджень в Україні

неможливе через культурні відмінності та розгортання бойових операцій не на території інших країн, а в країні проживання сімей комбатантів.

У вітчизняних дослідженнях значну увагу приділено вторинній психотравматизації сімей комбатантів – як дітей (В. Кузьменко, І. Луценко, Л. Найдьонова, Я. Омельченко, Т. Прокофієва), так і дружин (О. Кляпець, Л. Кудрик, М. Маркова, Л. Рибик, Г. Росінський, Ю. Сурмяк); адаптації різних груп, спільнот до умов і наслідків воєнного конфлікту (В. Васютинський, Л. Коробка), зокрема учасників АТО та членів їхніх сімей (І. Губеладзе, В. Мяленко); проблемам психологічної допомоги дружинам ветеранів (Н. Денисевич, Н. Журавльова). Активно досліджується ресурсна роль родини в адаптації та реабілітації учасників бойових дій після повернення додому (Ю. Акименко, Ю. Бريدніков, Є. Варлакова, Л. Гридковець, О. Зарицька, О. Орловська, Т. Сила, Т. Титаренко, В. Форноляк, Г. Циганенко, Н. Череповська, Т. Яблонська), зокрема важливість підтримки воїна з боку матері, дружини та командира (О. Буряк, О. Корольчук); стосунки з членами сім'ї як чинник поліпшення психологічного стану військових на різних етапах виконання службово-бойових завдань (Н. Агаєв, П. Волошин, О. Кокун, В. Лесков, В. Мозговий, В. Стасюк, О. Тополь).

Термін «комунікативна поведінка» (КП) широко використовується в соціогуманітарних дослідженнях для означення процесів передачі інформації між членами різноманітних груп, спільнот і культур. Особливості прояву цього явища слугують діагностичними ознаками для виявлення порушень психічного здоров'я і розвитку (DSM-V), зокрема посттравматичних стресових розладів (Б. Колодзин), поведінки особистості в умовах психотравмуючої ситуації (Н. Завацька). Комунікативна поведінка жінок у сім'ї досліджується у зв'язку з подружніми стосунками (Г. Венгер, Є. Потапчук, К. Galvin, D. Braithwaite, C. Bylund). Наголошується на таких важливих складових досліджуваного феномену в сімейному спілкуванні, як мотиваційні стилі і орієнтації (М. Apter), мовно-когнітивні та емоційні реакції на очікування (М. Miceli, C. Castelfranchi, E. Piechurska-Kuciel, E. Szymanska- Czaplak), рівень тривожності (О. Гулевич),

навички копію (F. Dattilio, A. Jongsma Jr, S. Davis, E. Gil, M. Selekman). Проте бракує вітчизняних досліджень психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні в сім'ях комбатантів, які можуть покращити психологічний стан дружин та через подружнє спілкування сприяти покращенню МПС комбатантів на різних етапах їхньої участі у військових розгортаннях.

Соціальна актуальність та недостатня наукова розробленість проблеми зумовили вибір теми дисертаційної роботи «Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалась у межах науково-дослідної роботи лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в межах наукової теми «Медіапсихологічні засоби профілактики та подолання наслідків деструктивних інформаційних впливів на дітей та молодь» (2017 –2019 рр., державний реєстраційний номер 0117U000195). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №9 від 30 грудня 2015 р.), уточнено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол №03/30 від 27 лютого 2020 р.) та узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №2 від 31 березня 2020 р.).

Мета дослідження: виявлення психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях, розроблення стратегій і засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки у системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів.

Відповідно до мети визначено завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів в умовах військових розгортань та вторинної психотравматизації.

2. Розробити програму емпіричного дослідження комунікативної поведінки дружин комбатантів та виявити її особливості на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях.

3. Виявити суб'єктні і процесуальні психологічні особливості комунікативної поведінки; розкрити психологічний зміст ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні та її особливості.

4. Розробити стратегії і засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин у системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів.

Об'єкт дослідження: подружнє спілкування в сім'ях комбатантів.

Предмет дослідження: психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів у процесі подружнього спілкування.

Методи дослідження:

Теоретичні методи: порівняння, аналіз і узагальнення наукової літератури з різних аспектів досліджуваної проблеми.

Емпіричні методи: опитування, анкетування, тестування, глибинне інтерв'ю, фокус-групи. Для виявлення суб'єктних психологічних особливостей КП: тривожності дружин і сприймання ними ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні – «Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності» (Ч. Спілбергера в адаптації Ю. Ханіна) і блок «Ознаки психотравматизації в комунікативній поведінці» авторської анкети; активності дружин щодо підтримки спільнотами – блоки «Підтримка спільнот», «Звернення по допомогу», «Запити на психоемоційну підтримку» авторської анкети; саморегуляційних особливостей – «Індикатор копінг-стратегій» (Д. Амірхана), «Методика діагностики рівня розвитку

рефлексивності» (А. Карпова), блок «Суб'єктивні уподобання копінг-практик» авторської анкети.

Для виявлення процесуальних психологічних особливостей КП: інформаційних та інтерактивних – блок «Формально-динамічні психологічні особливості КП» (ФДПОКП) авторської анкети; перцептивних – опитувальник «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» (І. Ладанова та В. Уразаєвої) та блок «Поділення емоціями» авторської анкети.

Для з'ясування ролі КП дружин, яка може сприяти підтримці МПС комбатантів, – глибинні інтерв'ю з військовими психологами, капеланами, дружинами комбатантів; для визначення очікуваних характеристик ресурсної КП дружин комбатантів – фокусовані групові інтерв'ю з діючими офіцерами;

Для розвитку ресурсної КП дружин комбатантів у системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів – *метод соціально-психологічного тренінгу*.

Математико-статистичні методи:

– критерії Н-Краскала-Уоліса та U-Мана-Уїтні для виявлення значущих відмінностей у характері розподілення ознаки (психологічних особливостей КП) серед груп дружин, чоловіки яких перебувають на різних етапах військових розгортань; коефіцієнт рангової кореляції Спірмена – для виявлення зв'язків між психологічними особливостями комунікативної поведінки. Обробка даних здійснювалась із застосуванням макросів Excel 2016 і статистичного пакету SPSS Statistics (22.0).

Наукова новизна роботи:

Уперше:

– *виявлено* психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні на окремих етапах участі комбатанта у військових розгортаннях: зниження гармонійності комунікаційних орієнтацій у подружньому спілкуванні й підвищення тривожності дружин, чиї чоловіки безпосередньо виконують завдання у районі ведення бойових дій та у дружин ветеранів; підвищення гармонійності комунікаційних орієнтацій і зниження

показників тривожності у спілкуванні дружин чоловіків, які більше 9 місяців після АТО/ООС; підвищення показників сприйняття дружинами окремих ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні та показників особистісної тривожності дружин чоловіків, які перебувають на етапі 4-8 місяців після АТО/ООС;

– *визначено* зміст і побудовано модель ресурсної комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів як такої, що може покращити психологічний стан дружин та через подружнє спілкування сприяти покращенню морально-психологічного стану комбатантів; орієнтована на задоволення потреб і розв'язання проблем як дружин, так і чоловіків; у своїй основі спирається на активізацію внутрішніх ресурсів саморегуляції дружин та залучення зовнішніх соціальних ресурсів підтримки спільнот;

– *виявлено* психологічні особливості ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні, які полягають у гармонійності комунікаційних орієнтацій, що пов'язані з поділенням емоціями; ефективності саморегуляції і зниженні особистісної та реактивної тривожності; спрямованості копінг-стратегій насамперед на розв'язання проблем; прояві високого рівня рефлексії;

– *розроблено* стратегії розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів: 1) покращення зовнішніх ресурсів (шляхом підвищення проактивності формальних інстанцій у наданні системної фахової допомоги); 2) забезпечення зростання внутрішніх ресурсів (шляхом підвищення рівня саморегуляції копінг-стратегій та рефлексії) на різних етапах участі комбатантів у військових розгортаннях;

– *розроблено* комплекс засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів: трьохетапний формат групової психосоціальної роботи; медіапсихологічні засоби саморегуляційного та психоедукаційного спрямування; структурно-організаційні засоби – рекомендації з вдосконалення існуючої системи соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів у військових формуваннях;

Уточнено:

– поняття *вторинної психотравматизації дружин комбатантів* як травматизації, що проявляється у прямому зв'язку між тривожністю дружин і сприйняттям дружинами ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні;

– поняття *комунікативної поведінки* у подружньому спілкуванні дружин у сім'ях комбатантів як процесу передачі інформації між членами подружжя (у тому числі медіаопосередкованого), що має інформаційну, інтерактивну й перцептивну складові подружнього спілкування та містить складову суб'єктивних емоційних станів дружин;

Набули подальшого розвитку наукові уявлення про:

– соціально-психологічний зміст підтримки дружин комбатантів на основі врахування психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях, що полягає у наданні дружинам системної проактивної фахової допомоги та інформаційно-психологічної підтримки з сімейних питань, включно з інформацією про особливості проявів бойового стресу у чоловіка, особливо у разі першої його участі у військовому розгортанні.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання комплексу засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів та розробленої анкети у вітчизняній системі соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців і ветеранів. Запропонована система соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів сприятиме вдосконаленню соціально-психологічної роботи із сім'ями військовослужбовців, зокрема підрозділів, які надають соціальну та психологічну підтримку військовослужбовцям і членам їхніх сімей, соціальних служб органів місцевого самоврядування, у роботі волонтерів. Програма та основні положення дослідження можуть бути використані в системі професійної підготовки військових психологів та капеланів.

Результати дослідження **впроваджено** у діяльність психологічної служби Національної гвардії України (акт від 13.05.2020 р.), соціально-психологічну роботу із сім'ями військовослужбовців у структурі Збройних Сил України (довідка № 354/3/1962 від 28.04.2020), у систему навчально-виховного процесу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного впродовж 2019-2021 навчальних років (акт від 08.06.2020 р.) та у роботі з членами сімей військовослужбовців в/ч А2860 Збройних Сил України (Київська зенітна ракетна бригада; довідка №1090 від 15.10.2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні й емпіричні положення дисертаційного дослідження були представлені на Всеукраїнській конференції «Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти» (м. Київ, 2017); III Міжнародній науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (м. Київ, 2018); Першій всеукраїнській науково-практичній конференції «Робота з травмами війни. Український досвід» (м. Київ, 2018); XXIV звітній науковій конференції Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціальна і політична психологія сьогодні: здобутки, проблеми, нові рубежі» (м. Київ, 2018); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку» (м. Київ, 2018); Науково-практичному семінарі «Медіаторчість в сучасних українських реаліях: протистояння медіатравмі» (м. Київ, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «2018-Ukrainian Mental Health Conference» (м. Київ, 2018); II International Conference on Mental Health Care (м. Київ, 2018); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (м. Київ, 2019); Усеукраїнському конгресі із соціальної психології з міжнародною участю «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи» (м. Київ, 2019); V Міжнародній науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (м. Київ, 2020); III Всеукраїнській науковій інтернет-конференції з міжнародною участю

«Медіатворчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі» (м. Київ, 2020), а також на засіданнях лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (м. Київ, 2018-2020).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації представлено в 14 публікаціях, серед яких 5 статей – у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, з них 2 статті – у міжнародних наукових виданнях, що індексуються наукометричними базами, 9 публікацій – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел із 296 найменувань (з них 141 іноземною мовою) та 15 додатків. Загальний обсяг роботи – 370 сторінки, основний зміст роботи викладено на 190 сторінках. Дисертація містить 19 таблиць та 16 рисунків.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДРУЖИН У СІМ'ЯХ

КОМБАТАНТІВ

У розділі представлено теоретичний аналіз вітчизняних та зарубіжних соціально-психологічних досліджень проблеми комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів. Розкрито особливості подружнього спілкування в умовах травми війни та проблематику комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань, у тому числі в умовах ведення АТО/ООС в Україні. Запропоновано теоретичну модель психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань.

1.1. Специфіка комунікативної поведінки у подружньому спілкуванні в сім'ях комбатантів

Досвід проживання на території, де ведуться бойові дії тривалий проміжок часу, участь у них одного зі членів сім'ї, щоденне висвітлення у ЗМІ інформації про перебіг військових дій, аспекти гібридної війни, які супроводжуються агресивними інформаційно-психологічними операціями, – все це зумовлює необхідність розглядати подружнє спілкування у таких сім'ях, враховуючи весь зазначений комплекс обставин.

Враховуючи, що сім'я зазвичай є найближчим колом соціальної підтримки, а сприятливе комунікативне поле в сім'ї здатне забезпечувати процес емоційного відновлення, розгляд особливостей комунікативної поведінки в подружньому спілкуванні в умовах травми війни дає змогу виокремити не лише проблемні аспекти, а й окреслити ресурсний потенціал як сім'ї, так і подружніх стосунків зокрема.

Сім'я є більш складною системою стосунків, об'єднує не лише членів подружжя, але і їхніх дітей, інших родичів або просто близьких подружжя і необхідних їм людей (Харчев & Мацковский, 1978). У цій науковій роботі увага зосереджена на подружжі та подружньому спілкуванні як основі благополучної сім'ї. Подружжя – це особистісна взаємодія чоловіка та дружини, що регулюється моральними принципами і підтримується притаманними їй цінностями (Голод, 1984).

Вчені визначають, що задоволеність членами подружжя основними аспектами життєдіяльності сім'ї є основою соціально-психологічного клімату у сім'ї як її узагальненої інтегративної характеристики (Добриніна, 1993). Дослідження Добриніної (1993) демонструє, що найбільші відмінності між благополучними та неблагополучними сім'ями полягають у задоволеності психологічною атмосферою у сім'ї, задоволеністю спілкуванням, наявністю психологічної підтримки між членами подружжя. Тобто психологічні фактори подружжя роблять вагомий внесок у структуру напруги у нещасливих сім'ях. Дослідження демонструють, що задоволеність шлюбом дружини взаємопов'язана із задоволеністю шлюбом чоловіка і навпаки, якщо чоловік незадоволений шлюбом, то його дружина також незадоволена шлюбом (Андреева, Толстова, 2001; Назарова, 2003). Логічно припустити і зворотній зв'язок: коли психоемоційний стан дружини, її напруженість і тривожність можуть вплинути на стан чоловіка. Тобто психоемоційний стан дружин певною мірою пов'язаний із психоемоційним станом чоловіків через подружнє спілкування.

Для більш детального аналізу впливу подружнього спілкування на психологічне благополуччя сім'ї загалом варто розглянути три *типи неблагополучних сімей* (Сысенко, 1989): конфліктні, кризові, проблемні. До конфліктних належать ті, в яких між членами подружжя наявні сфери, де їхні інтереси, потреби і наміри постійно натрапляють на зіткнення, породжуючи особливо сильні та тривалі негативні емоції. До кризових належать такі, у яких протиставлення інтересів і потреб членів подружжя має особливо різкий характер і охоплює важливі сфери життєдіяльності сім'ї. Проблемні подружжя – ті, які

зіштовхнулися з особливо важкими життєвими ситуаціями, здатними завдати відчутного удару стабільності шлюбу (відсутність житла, тривала хвороба, засудження на тривалий термін тощо). Але об'єктивні обставини життєдіяльності сім'ї впливають на її добробут лише через їх суб'єктивну оцінку членами подружжя.

Водночас, як зазначає Є. М. Потапчук (1998), сімейно-шлюбне життя військовослужбовців не завжди визначається межами звичних правил і норм, оскільки на сім'ю військовослужбовця, яка виконує ті ж соціальні функції, що і звичайна сім'я, значний вплив має специфіка військової служби. Ці обставини визначають певні соціально-психологічні особливості такої сім'ї, які можуть спровокувати міжособистісні протиріччя членів сім'ї та порушення стабільності сім'ї загалом.

Участь одного з членів сім'ї в АТО/ООС може бути додатковим викликом для психологічного благополуччя сім'ї і впливати на її сталість, у тому числі через суб'єктивне сприйняття і ставлення до цих обставин членів подружжя.

Також варто розглянути комплекс психологічних умов, необхідних для щасливої сім'ї. В.А. Ковальов (1998) виокремлює серед таких умов: нормальне безконфліктне спілкування, довіра та емпатія, розуміння один одного, нормальне інтимне життя, наявність житла. Дослідник зазначає, що у подружніх стосунках вагому роль відіграють подружні комунікації та культура спілкування, а міжособистісна комунікація має три аспекти: афективний (емоційна складова стосунків), когнітивний (ступінь їх розуміння), поведінковий (поведінка, яка безпосередньо здійснюється в стосунках). Тобто комунікативну поведінку дружин комбатантів варто розглядати в тому числі через призму *суб'єкта спілкування*, враховуючи також їхні психоемоційні стани.

Як зазначає Г. М. Андрєєва (2003), *комунікативна* сторона спілкування, або комунікація у вузькому сенсі слова, полягає в обміні інформацією між індивідами, що спілкуються. *Інтерактивна* сторона спілкування полягає в організації взаємодії між індивідами, що спілкуються, тобто в обміні не лише знаннями, ідеями, а й діями. *Перцептивна* сторона спілкування означає процес

сприйняття і пізнання один одного партнерами по спілкуванню і встановлення на цій основі взаєморозуміння. Дослідниця зазначає, що у реальній дійсності кожна із цих сторін не існує ізольовано від двох інших і їх виокремлення можливе лише для аналізу (Андреева, 2003).

Іноді у схожому контексті використовуються інші параметри. Наприклад, у спілкуванні виокремлюють три функції: інформаційно-комунікативну, регулятивно-комунікативну, афективно-комунікативну (Ломов, 1976). Тобто психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів варто розглядати не лише через призму емоційних станів суб'єкта комунікації, але і через *процес комунікації, який здійснює суб'єкт у подружньому спілкуванні*, враховуючи інформаційну (комунікативну), інтерактивну і перцептивну складові комунікативної поведінки.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій протягом останніх десятиріч вносить суттєві зміни в комунікативну поведінку в процесі подружнього спілкування. З іншого боку, сама комунікативна поведінка змінюється під впливом технологій.

З одного боку, поява новітніх технологій та комунікацій, інтернету, мобільного зв'язку, дає змогу зв'язатися з партнером у будь-який момент часу (наприклад, за допомогою Skype), що дозволяє дедалі більшій кількості людей практикувати шлюб, у якому подружжя перебуває в умовах тривалої розлуки. Водночас такі дистантні сім'ї потребують емоційних теплих відносин (Венгер, 2015). З другого боку, оскільки мобільні пристрої не обмежені фізично вони дозволяють парам збільшувати кількість спілкування протягом дня. Відповідно, мобільні технології дедалі частіше використовуються для створення та підтримки соціальних відносин (Gross, 2004; Lewis, & Fabos, 2005; Van Kleemput, 2010).

Дослідження показують, що текстові повідомлення допомагають зміцнити зв'язки та сприяють близькості в існуючих діадних відносинах. Із збільшенням частоти спілкування за допомогою мобільних телефонів між діадами зростає задоволення відносинами (Hian et al., 2004; Ishii, 2006;

Schwartz, 2008). Крім того, описи впливу текстових повідомлень на якість відносин свідчать про те, що використання текстових повідомлень корисне для стосунків та дозволяє партнерам залишатися в постійному контакті один з одним (Pettigrew, 2009). Хоча мобільні телефони можуть використовуватися з різною метою, підтримка відносин послідовно виявилася основною причиною більшості текстових повідомлень та телефонних дзвінків (Faulkner, & Culwin, 2005). Пари повідомляють також, що відчують себе ближче до свого партнера через спілкування онлайн або текстовими повідомленнями (Lenhart, & Duggan, 2014). Користувач мобільного зв'язку, як правило, не може бачити обличчя, підказки тіла відправника, а при отриманні текстових повідомлень не може чути тон голосу відправника, які є ключовими частинами спілкування (Miller, 2012). Однак, незважаючи на ці недоліки, дослідження показують, що використання мобільного телефону часто полегшує значущі соціальні відносини (Igarashi, Takai, & Yoshida, 2005; Tulane, & Beckert, 2013). Ефективне спілкування має важливе значення для позитивних стосунків. Тон голосу та вираз обличчя – важливі аспекти міжособистісного спілкування, які допомагають підвищити чіткість повідомлень (Choi, Gray, & Ambady, 2005).

У зв'язку з прогресом технологій розширився потенціал для спілкування між розгорнутими військовими та їхніми сім'ями (Houston et al., 2013). Дружини використовують електронну пошту, телекомунікації, обмін миттєвими повідомленнями, щоб продемонструвати свою потребу підтримувати зв'язок з військовим (Baptist et al., 2011). Поняття *«розгортання»* (від англ. deployment/розгортання) стосується діяльності, необхідної для переміщення військовослужбовців та ресурсів з місця постійної дислокації до визначеного пункту призначення (U. S. Army Deployment Cycle..., 2008, с. 12).

Що стосується дистанційного медіаопосередкованого подружнього спілкування під час військового розгортання, за основу взято дослідження S. C. Carter та K. D. Renshaw (2015). Дослідники у своїх працях висвітлюють особливості синхронної та асинхронної комунікації військового з членами сім'ї з використанням різних засобів комунікації (електронна пошта, Skype,

телефонний зв'язок, аудіо- та відеокomпонент, тощо) та особливості використання засобів комунікації при стресових ситуаціях, пов'язаних із сімейними проблемами. Слід зазначити, що ці дослідження проводилися на основі опитування військовослужбовців армії США, які мають досвід розгортання в Іраку та в Афганістані.

Коли партнери переходять від географічно близького перебування до відокремленого, взаємодія через засоби комунікації стає критичною (Merolla, 2010). Крім того, швидкий розвиток технологій призвів до величезних змін у типах та частоті розмов, які можуть відбуватися під час розгортання (Ender, 1995; Schumm, Bell, Ender & Rice, 2004). Хоча спілкування під час дистанційної комунікації пов'язують з більш високою якістю подружніх стосунків (Merolla, 2012), а розмови подружжя під час розгортання окреслюються як такі, що поглиблюють стосунки та підтримують подружжя загалом (Clay, 2004), у деяких дослідженнях зазначається, що такі розмови ризикують викликати відчуття безпорадності та розгубленості військового, який, перебуваючи на відстані, не може належним чином допомогти сім'ї (MacDermid et al., 2005).

У момент виконання військовими службово-бойових завдань, зокрема під час військових розгортань в умовах ведення АТО/ООС, персональна комунікація у подружньому спілкуванні компенсується застосуванням технічних засобів зв'язку, як з використанням аудіозв'язку і текстових повідомлень, так і з використанням відеодзвінків. Враховуючи вплив медіаопосередкованого спілкування на комунікативну поведінку у подружньому спілкуванні, потребує подальшого розвитку дослідження *процесуальних* особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів, насамперед темпоритмових показників.

В умовах, коли одному з членів подружжя необхідно брати участь у військовій операції або місії у віддалених районах, за межами постійного місця військової служби, А. J. Merolla (2010) окреслює три широкі *категорії поведінки у подружніх стосунках*: 1) внутрішньоособистісну поведінку

(поведінка за участю лише одного партнера, наприклад, писати в журналі про стосунки); 2) налагодження зв'язків (пошук підтримки в інших, наприклад, розмовляти з друзями про свого партнера); 3) діадну поведінку (поведінка, яка включає обох партнерів). Ця остання категорія окреслює пряме спілкування (наприклад, відеочат, телефон) між партнерами (Carter, & Renshaw, 2015). У представлений дисертаційній роботі ми охоплюємо всі три категорії поведінки, приділяючи значну увагу комунікативній поведінці дружини у подружньому спілкуванні.

У дослідженні підтримки стосунків під час військового розгортання А. J. Merolla (2010) припускає, що партнери впроваджують внутрішньоособистісну та мережеву підтримку під час відсутності військового, пропорційну їхнім типовим потребам. Так, реалізація внутрішньоособистісної підтримки (наприклад, позитивне мислення; Van Breda, 1999) та звернення за підтримкою до соціальної зовнішньої мережі (наприклад, щодо питань, які стосуються забезпечення життєдіяльності сім'ї; Gerstel, & Gallagher, 1993) компенсують зменшену діадну взаємодію, яка супроводжує розгортання.

Для того, щоб визначити комунікативну поведінку в процесі подружнього спілкування, за основу взято *типологію поведінки у стосунках*, запропоновану L. Stafford і D. J. Canary (1991). Ця типологія включає позитивну складову (наприклад, словесні компліменти та підбадьорювання під час взаємодій), відкритість (наприклад, обговорення стосунків чи заохочення до поділу думками та почуттями), запевнення (наприклад, прояви любові та прихильності), формування мережі (наприклад, створення спільної соціальної мережі) та завдання (наприклад, розподіл обов'язків). Окреслену типологію можна розглядати як позитивну складову, яка може бути ресурсом для розв'язання проблем.

Водночас є дослідження, які підкреслюють проблемність подружнього спілкування. Зокрема симптоми травми, що пов'язана з участю у бойових діях, зумовлюють проблеми у подружньому спілкуванні для обох партнерів: дружини зазнають більших страждань, коли не можуть побачити очевидну

причину симптомів, які проявляються у чоловіка, або коли дружини спостерігають симптоми, які їхні чоловіки не можуть визнати, а також у випадках, коли чоловіки повідомляють про більш важкі симптоми, аніж їхні дружини очікували, враховуючи те, що було їм відомо про бойовий досвід чоловіка (Goff et al., 2007; Renshaw et al., 2008).

Для дослідження стресорів у сім'ї військовослужбовців важливо розглянути теорію сімейного стресу, запропоновану R. Hill (1958) на основі досліджень ветеранів Другої світової війни та їхніх сімей. В основі теорії лежить АВС-Х-модель сімейного стресу, за якою дослідник пояснює, чи настане криза у конкретній сім'ї двома модеруючими змінними: підтримка, яку сім'ї отримують, та значення, яке вони надають стресовій події. За АВС-Х-моделлю подія, яка потенційно може зумовити кризу (А), взаємодіючи з ресурсами, які має сім'я для подолання кризи (В), та значенням, яке сім'я надає події (С), спричиняє або не спричиняє кризу (Х). Запропонована модель набула подальшого розвитку у вигляді подвійної моделі сімейного стресу АВС-Х (McCubbin, & Patterson, 1983). Подвійна АВС-Х-модель стверджує, що адаптація членів сім'ї до відсутності військового на період його розгортання є пролонгованою в часі, що потребує аналізу сімейних ресурсів та взаємодії до та після розгортання (наприклад, самооцінка, соціальна підтримка).

Окремої уваги варта *контекстна АВС-Х-модель сімейного стресу та його подолання*, розроблена Р. Boss (Boss et al., 2016). У своїй моделі Boss припустила, що на сім'ї суттєво впливають їхня культура, генетика, місце в життєвому циклі розвитку та їхня сімейна структура, цінності та переконання. Хоча контекстна модель підтримує першість ресурсів (В) та надання значення (С), зазначається, що зовнішні фактори впливають на поняття А, В і С і таким чином відіграють важливу роль у визначенні того, чи стресор спричинить кризу, чи призведе до того, що сім'я впорається з усім, з чим зіштовхнеться. Р. Boss згрупувала ці фактори у зовнішній контекст сім'ї, який вона описала як компоненти, над якими сім'я не має контролю, та внутрішній контекст, який сім'я здатна змінювати.

Основні припущення контекстної моделі Р. Boss (Boss et al., 2016): навіть міцні сім'ї можуть зіштовхнутися зі стресом та зазнати впливу стресу; існують різні цінності та вірування, які впливають на те, як конкретна сім'я визначає, що викликає проблемна ситуація, і як члени сім'ї черпають сенс із того, що відбувається (яке значення члени сім'ї надають тому, що відбувається); розум і тіло пов'язані, психологічний стрес може зробити людей фізично хворими, і цей процес може вплинути на цілі сімейні системи; проте не завжди погано для сім'ї потрапити в кризу, оскільки для відновлення деякі сім'ї мають досягнути вершини кризи; ті, хто зазнає кризи, часто знову стають сильними, навіть сильнішими, ніж були спочатку (Bailey, 2019).

Контекстна модель є кращою відносно інших моделей, які мають спільне походження з теорії сімейних стресів, включаючи подвійну модель ABC-X (McCubbin, & Patterson 1983) та модель регулювання та адаптації сім'ї – FAAR (Patterson, 1988), оскільки контекстна модель пропонує сукупний критичний фактор, який легко оцінити та відібрати чіткі рішення для надання допомоги (Sullivan, 2014).

Іще одним фактором, який зумовлює проблемний аспект у подружньому спілкуванні, є *вторинна травматизація*. Численні зарубіжні дослідження зазначають, що тісний і тривалий контакт з людиною з емоційними порушеннями може викликати хронічний стрес, який з часом у осіб, що надають допомогу, призводить до різних емоційних проблем, як-от вищий рівень депресивних симптомів і тривожність, проблеми концентрації, емоційне виснаження, больові синдроми та проблеми зі сном (Francisković et al., 2007; Koić et al., 2002; Dekel et al., 2005; Ben et al., 2000).

С. R. Figley (1995; 1997) у своїх працях зазначає, що емпатія до травмованої людини може викликати значне емоційне збудження в інших членів сім'ї, і називає це явище вторинною стресовою реакцією на катастрофу, а вторинний стресовий розлад як синдром майже ідентичний ПТСР, за винятком того, що непрямий вплив травматичної події через тісний контакт з первинною жертвою травми стає критерієм А. Вторинний травматичний стрес

визначається дослідниками як природна емоційна реакція на травматичний досвід значущого іншого (Fullerton, & Ursano, 1997) та як стрес, спричинений наданням допомоги, емоційної підтримки, бажанням допомогти травмованій людині (Figley, 1995; Francisković et al., 2007). Зокрема, потенціал вторинної травматизації існує для членів сім'ї військовослужбовця, який проявляє симптоми травми (Pearrow, & Cosgrove 2009). До прикладу, третина дружин хорватських ветеранів, які отримували лікування ПТСР, відповідала критеріям вторинної травматизації (Koić et al., 2002). Також виявлено вплив вторинної травматизації дружин комбатантів на дітей. Часто дружина виконує роль «буфера» між воїном та рештою членів сім'ї (Найдьонова, 2018). Ризики для дітей військовослужбовців є більшими, коли батьки, які опікуються ними вдома під час розгортання, також зазнають дистресу (Chandra et al., 2010; Lester et al., 2010). Крім того, на етапі возз'єднання сім'ї після повернення військового з розгортання, сім'ї можуть мати труднощі з узгодженням процесів реінтеграції бійця у сімейну систему (Lester et al., 2010).

Тобто при дослідженні психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів також варто враховувати суб'єктивну оцінку дружинами ознак психотравматизації чоловіків у подружньому спілкуванні на різних етапах військових розгортань.

Аналізуючи *ресурсний аспект* як здатність сім'ї впоратися зі стресовими ситуаціями, варто розглянути концепцію колективного (спільного) копінгу (Lyons et al., 1998) та діадичного копінгу (Bodenmann, 2020). Спільний копінг (Lyons et al., 1998) – це процес вирішення проблем, що зумовлені впливом як індивідуальних, так і колективних (спільних) стресорів. Він передбачає оцінку стресору як спільної проблеми та спільних дій для її вирішення.

Крім своєї важливої ролі у копінгу загалом, колективний копінг є ендемічним для понять соціальної інтеграції, взаємозалежності та близьких стосунків і може лежати в основі стійкості сімей та інших соціальних одиниць, що мають справу зі стресовими життєвими подіями, а також має три фокуси: управління власним стресом (емоційно-орієнтований фокус), вирішення різних

інструментальних завдань (проблемно-орієнтований фокус) та взаємодія з присутністю та емоційними потребами один одного (орієнтований на стосунки).

Копінги, орієнтовані на стосунки, мають два широкі класи: «активне залучення», що означає залучення партнера до обговорень, цікавість до його самопочуття та інші види конструктивного вирішення проблем; «захисна буферизація», що означає приховування проблем, заперечення хвилювань, поступливість, щоб уникнути розбіжностей з партнером.

За концепцією G. Bodenmann (2020) до діадичних належать стресори, які чинять вплив як на подружжя загалом, так і на кожного члена подружжя окремо, впливаючи тим самим на партнера, а діадичний копінг – процес, у якому до уваги беруться ознаки стресу одного з партнерів та копінг-реакції на ці ознаки іншого партнера (як вербальні, так і невербальні). Згідно з цією концепцією діадичні копінг-стратегії активуються, залежно від стресової події, з метою підтримки або відновлення стану гомеостазу між обома партнерами як особистостями, всередині пари як одиниці та стосовно інших соціальних партнерів, оскільки передбачається, що добробут і задоволеність одного партнера сильно залежить від добробуту та задоволеності іншого так само, як і соціальна інтеграція у їхнє соціальне середовище.

Діадичний копінг має два види: проблемно-орієнтований і емоційно-орієнтований. І може мати як позитивний, так і негативний (ворожий, амібвалентний, поверховий) характер. *Проблемно-орієнтований діадичний копінг* включає спільне вирішення проблем, рівний розподіл завдань, спільний пошук інформації тощо, тоді як *емоційно-орієнтований діадичний копінг* включає взаємну солідарність, спільні справи на релаксацію, спільну релігійну активність тощо.

Участь в АТО/ООС відповідає категорії діадичних стресорів, оскільки залучення комбатантів до виконання завдань у районі ведення бойових дій автоматично спричиняє стресове навантаження на їхніх дружин. Дослідження домінуючих *копінг-стратегій* дружин дозволяє тим самим визначити

особливості, які під час стресових чинників (участь/повторна участь чоловіка в АТО/ООС) сприяють підтримці внутрішніх психоемоційних станів дружин, підтримці подружнього спілкування та взаємодії подружжя із зовнішніми інстанціями. Окремо варте уваги вивчення *копінг-практик*, які здійснюють дружини для врегулювання власних психоемоційних станів, адже типові копінг-практики також є ресурсом саморегуляції, хоча можуть не усвідомлюватися дружинами на рівні копінг-стратегій.

Однією з основ більшості теорій сімейної та подружньої терапії є уявлення про те, що довірливе спілкування членів подружжя є основою успішних подружніх стосунків (Алешина, 1999). Прийнято виділяти кілька рівнів спілкування, які є визначальними для взаємодії людей. Насамперед це рівень комунікації, тобто безпосереднього спілкування (які саме слова люди говорять одне одному) та рівень метакомунікації, тобто обговорення самого процесу спілкування (рефлексії того, що саме говориться і чому) (Алешина, 1999; Raush, Grief, Nugent, 1979). У подружньому спілкуванні більшою мірою характерно надавати оцінку висловлюванням партнера, аніж рефлексувати власну позицію та критично оцінювати власні висловлювання. Комуніканти, орієнтуючись на суть висловлювань, рідко задумуються про тон, яким вони спілкуються. Разом з тим, тон, як і будь-яке невербальне спілкування, є підсилювачем того, що саме партнер хоче повідомити. Більшість людей схильні довіряти тому, як саме промовляється інформація, а не змісту висловлювань (Алешина, 1999). Тому врахування рівня розвитку рефлексії суб'єкта комунікації є одним із важливих факторів дослідження комунікативної поведінки у подружньому спілкуванні.

Отже, при дослідженні психологічних особливостей КП дружин слід аналізувати зовнішні ресурси, а саме як реагують дружини на підтримку спільнот (звернення по допомогу та запити на психоемоційну підтримку зі сторони спільнот), та внутрішні ресурси саморегуляції, що включає вивчення специфіки копінг-стратегії, копінг-практик та рефлексії, які здійснюють дружини комбатантів. Аналіз досліджень дозволяє зробити висновок, що

комунікативна поведінка у подружньому спілкуванні дружин як процес передачі інформації між членами подружжя у сім'ях комбатантів має суб'єктну і процесуальну складові. Суб'єктна складова – психологічні особливості КП дружин комбатантів як суб'єкта комунікації; процесуальна – психологічні особливості процесу КП дружин у подружньому спілкуванні, у тому числі сприйняття комбатантами сімейних проблем і ролі КП дружин як фактору впливу на МПС бійця. Комунікативна поведінка дружин комбатантів включає подружнє спілкування та спілкування сім'ї із зовнішніми інстанціями, а також охоплює вектори впливу на МПС комбатантів і психологічний стан дружин.

Дослідження психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин має включати вивчення особливостей суб'єкта комунікації (таких як переживання дружинами зовнішніх обставин, якими є етапи участі їхніх чоловіків в АТО/ООС, активність дружин щодо підтримки спільнотами, внутрішні ресурси саморегуляції) та психологічних особливостей у контексті процесу спілкування дружин з чоловіками комбатантами (процесуальні), а саме інформаційні, інтерактивні та перцептивні.

1.2. Комунікативна поведінка дружин комбатантів в умовах військових розгортань і вторинної психотравматизації

Проблема комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні має два головних напрями аналізу стану її дослідження: травматичний аспект – пошук засобів підтримки сімей комбатантів в умовах травми війни, що виникає зокрема через участь одного з членів сім'ї у військових операціях (АТО/ООС); ресурсний аспект – дослідження сім'ї як психологічного ресурсу поліпшення морально-психологічного стану комбатантів.

Термін «*комунікативна поведінка*» широко використовується в соціогуманітарних дослідженнях для означення процесів передачі інформації між членами різноманітних груп, спільнот і культур. Вперше визначення

комунікативної поведінки було запропоноване І. Стерніним (2000) як сукупність норм та традицій спілкування народу. Подальшого розвитку вивчення комунікативної поведінки набуло у віковому (Лемяскина, & Стернин, 2000), гендерному (Стернин, 2003) та професійному аспектах (Лазуренко, Саломатина, & Стернин, 2007). За існуючою на сьогодні теорією та термінологією, комунікативна поведінка визначається як сукупність норм та традицій певної групи людей (Стернин, 2018). Визначення норм та традицій комунікативної поведінки трактується через лінгвокультурний аспект.

Особистісна комунікативна поведінка за І. Стерніним (2018, с. 24) визначається як сукупність норм та традицій окремої особистості, а *комунікативна стратегія* – обумовлені комунікативною ціллю стереотипи побудови комунікативного впливу, залежно від умов спілкування та особистості комунікатора. Конкретний опис комунікативної поведінки тієї чи іншої нації, групи, особистості розкриває особливості комунікативної поведінки та мислення відповідного народу, групи, особистості та має лінгвістичну, психолінгвістичну, етнолінгвістичну, культурологічну, психологічну та дидактично-педагогічну цінність (Стернин, 2018, с. 25).

Згідно з окресленим предметом цього дослідження окремий інтерес становить гендерний аспект комунікативної поведінки, зокрема комунікативна поведінка дружини у процесі подружнього спілкування під час перебування чоловіків у військових розгортаннях в умовах АТО/ООС.

Гендерна комунікативна поведінка визначається як один із видів соціально обумовленої комунікативної поведінки і у своєму описі включає такі фактори: товариськість, комунікативна емоційність, вступ у контакт, характер підтримки комунікативного контакту, характер виходу з комунікації, комунікативна привітність, комунікативний демократизм, комунікативна самоподача, етикетність спілкування, комунікативний тиск, комунікативний контроль, тематична спрямованість спілкування, дискусійність, бажане коло спілкування та тип співрозмовника, орієнтація на співрозмовника, комунікативна дистанція, фізичний контакт, співвідношення вербального та

невербального спілкування, жестикуляція, міміка, гучність, темп спілкування (Стернін, 2003, с. 106). Розгляд орієнтації на співрозмовника, що зазначений серед факторів, виглядає як досить перспективний напрям подальшого дослідження, проте досліджуючи гендерну комунікативну поведінку, І. Стернін не описує комунікативну поведінку у подружньому спілкуванні. На жаль, у концепції І. Стерніна відсутній аспект медіаопосередкованого спілкування та його характеристики, хоча ця частина є досить вагомою на сьогодні, особливо при комунікації між суб'єктами на далекій відстані один від одного.

Комунікативну поведінку дружин комбатантів в умовах військових розгортань, до яких залучені їхні чоловіки, ми розглядаємо у контексті участі комбатантів у розгортаннях в умовах ведення АТО/ООС на території України.

У закордонних джерелах поняття **«розгортання»** (від англ. deployment/розгортання) стосується діяльності, необхідної для переміщення військовослужбовців та ресурсів з місця постійної дислокації до визначеного пункту призначення (до району для тренувань або фактичної місії). Розгортання може бути як: короткострокове навчання; ротація на період навчання або польові навчання; розширена тимчасова служба (Extended temporary duty/TDY) на чотири-шість місяців; тимчасова зміна постійного місця служби підрозділу (Temporary Change of Station/TCS) на 12-24 місяці; персональні відрядження (12 місяців); стабільність або підтримка операцій у різних районах світу або зонах війни (U. S. Army Deployment Cycle..., 2008, с. 12).

Оскільки наше дослідження стосується розгортань в умовах АТО/ООС, ми використовуємо поняття *військове розгортання*, тобто переміщення військ або техніки до місця або позиції ведення військової операції, що включає етапи перед розгортанням, під час розгортання та після розгортання. Для військовослужбовців та родин це означає підготовку та задоволення власних потреб вдома до, під час та після розгортання (Deployment: An Overview..., 2020).

Сприяння розумінню етапів розгортання членами сімей та військовими допомагає запобігти можливим кризам, мінімізувати потребу у залученні командування до вирішення критичних ситуацій та зменшити необхідність звернення по допомогу з питань психічного здоров'я, навіть може допомогти зменшити загрози суїциду (Pincus et al, 2001). У нормативних документах армії США для цієї задачі реалізовується *програма підтримки циклу розгортання* (Deployment Cycle Support), яка охоплює всі етапи циклу розгортання та стосується як військових, так і членів їхніх сімей (Department of the Army, 2007). Структура зазначеної програми підтримки циклу розгортання включає: тренування, підготовку, службу у звичайному режимі (Train-Up/ Preparation); період з моменту отримання наказу про відрядження і до відправлення (Mobilization); розгортання, а саме 1-й місяць перебування у районі ведення бойових дій, операції (Deployment); виконання завдань у районі ведення бойових дій (Employment); підготовка до повернення на базу, останній місяць перед поверненням (Redeployment); період після повернення на базу (Post Deployment); відновлення (Reconstitution).

Комунікативну поведінку дружин комбатантів в умовах військових розгортань, до яких залучені їхні чоловіки, закордонні дослідники розглядають у контексті емоційного циклу розгортання (Van Breda, 1997). Загалом *емоційний цикл розгортання* (*Emotional Cycle of Deployment*) – модель, яка описує зміни в поведінці та емоціях дружин протягом участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях тривалістю від трьох місяців. Хоча цю модель було розроблено для дружин, вона стала корисною для роботи як з чоловіками, так і з дітьми (Logan, 1987). Емоційний цикл охоплює хронологію участі військовослужбовців у військових операціях (перед розгортанням, під час розгортання, та після розгортання). Кожен етап циклу характеризується часовими рамками і конкретними емоційними викликами як для кожного члена подружжя, так і для подружніх стосунків, які потребують відповідного втручання та допомоги. Емоційний цикл розділений на п'ять різних фаз, які тісно відповідають досвіду військовослужбовців під час циклу розгортання: 1)

перед розгортанням; 2) розгортання; 3) етап підтримки; 4) передислокація; 5) пост-розгортання (Pincus et al., 2001; додаток О.1.). Нижче наведено короткий опис фаз емоційного циклу для розгортання тривалістю 6 місяців.

Фаза *перед розгортанням* (терміни варіюються від кількох місяців до більше ніж рік) включає традиційне навчання з підготовкою до виконання військових обов'язків та інтенсивну підготовку з моменту отримання наказу про відрядження. З точки зору сім'ї традиційна служба – період «нормального військового життя», оскільки військовий вдома та щодня ходить на роботу. Наприкінці цієї фази підрозділ отримує наказ про відрядження, після чого розпочинається період інтенсивної підготовки. Закінчується фаза фактичним від'їздом підрозділу з місця постійної дислокації до місця призначення (Deployment: An Overview..., 2020). З наближенням дати від'їзду військового комунікативна поведінка дружин набуває ознак амбівалентності: з одного боку присутнє небажання від'їзду чоловіка і неготовність повірити в цей факт, з другого – бажання, щоб чоловік вже поїхав, оскільки період інтенсивної підготовки зумовлює «психологічне розгортання» чоловіка та його емоційне віддалення.

Фаза *безпосереднього розгортання* (перший місяць перебування військового у місці за призначенням) супроводжується посиленням відчуттям різноманітних емоцій. Дружини комбатантів часто відчують дезорієнтованість, перенавантаження або полегшення. Можуть відчувати гнів, оніміння, сум, відчуття самотності та покинутості. Також можуть виникати труднощі зі сном, тривожність, хвилювання щодо здатності впоратися з усіма викликами, що стосуються сім'ї та побуту.

Фаза *підтримки* (під час безпосереднього виконання завдань військовим у місці за призначенням протягом 2-5 місяців розгортання). Під час цієї фази дружини зазвичай створюють нові джерела підтримки. В армії США підтримуючими спільнотами, які користуються популярністю серед дружин комбатантів, є групи сімейної готовності, які функціонують на базі військового підрозділу, в якому служить чоловік, та виконують функцію тісної мережі

підтримки. У межах цієї мережі дружини постійно збираються для вирішення проблем та поширення найновішої перевіреної інформації. Також у якості засобів емоційної підтримки активно використовуються сім'я, друзі, церква чи інший релігійний заклад (Дідик, 2019b). Наприкінці цього етапу комунікативна поведінка дружин характеризується впевненістю щодо готовності приймати рішення та вирішувати сімейні проблеми самостійно. Дослідники зазначають, що найбільшим викликом подружнього спілкування у цій фазі є обговорення емоційних тем, які можуть зумовити конфлікт або викривлення сприйняття під час дистанційного спілкування та поширення чуток між членами сімей.

Фаза *передислокації* із району виконання завдань за призначенням до місця постійної служби (останній місяць перед поверненням), як і фаза безпосереднього розгортання, супроводжується амбівалентними емоціями. Дружини сповнені емоцій очікування з одного боку та мають тривожність і хвилювання щодо сприйняття чоловіком нових правил сім'ї – з другого. Також на цьому етапі у дружин формуються завищені очікування до чоловіка щодо готовності одразу після повернення долучитися до побутових справ.

Фаза *після розгортання* починається з моменту прибуття до місця постійної служби, в середньому триває 3-6 місяців та варіюється залежно від особливостей сім'ї. Це період возз'єднання подружжя, яке може супроводжуватися як позитивними, так і негативними емоціями. Комунікативна поведінка дружин може супроводжуватися обуренням щодо «покинутості» на тривалий час, неготовності знову ділитися відповідальністю та узгоджувати рішення стосовно дітей та побуту. Крім позитивних емоцій, на цій фазі дружини повідомляють про роздратованість щодо чоловіка та можуть переживати дистрес (Pincus et al., 2011).

Разом з тим К. V. Logan (1987) зазначає, що емоційний цикл розгортання хронологічно не може бути один для всіх і типи різних емоційних циклів розгортання у контексті різних родів військ мають вивчатися додатково, враховуючи їхню тривалість. Оскільки деякі військовослужбовці, можливо, ніколи не матимуть змоги випробувати відновлення та стабілізацію чи

реінтеграцію та стабілізацію при постійному графіку служби у режимі «три місяці служба, три місяці вдома», а члени їхніх сімей, дружини зокрема, не встигнуть звикнути до змін та адаптуватися до різних емоційних реакцій за таких умов.

У дослідженні особливостей впливу етапів розгортання на психологічне благополуччя членів сім'ї комбатантів та якості подружніх стосунків закордонні дослідники опираються на *основні три етапи протягом циклу розгортання*: до розгортання військового (іноді місяцями до цього), під час фактичного розгортання та після повернення військового (можливо, через рік чи більше після повернення) (Meadows et al., 2016).

Дослідження ознак стресу, депресії та тривоги дружин військовослужбовців під час розгортання займають окреме місце у зарубіжних дослідженнях, в тому числі опираючись на контекстну АВС-Х-модель (Bailey, 2019). Також дослідження свідчать, що до розгортання, під час та після розгортання військового дружини часто стикаються з розвитком тривоги або травми внаслідок переживань (Mansfield et al., 2010). Наприклад, К. М. Eaton з колегами (2008) вивчали понад 700 дружин військовослужбовців, які зверталися за первинною допомогою до спеціалізованих військових об'єктів. Відповідно до критеріїв скринінгу, військовослужбовців та їхніх дружин повідомляли про рівень глибокої депресії та генералізованих тривожних розладів.

Дослідники виявили (Green et al., 2013), що важливим буфером для негативних наслідків участі військового у розгортанні на сім'ю є психологічне самопочуття дружини. Також вагоме місце займає сильна *система соціальної підтримки*, яка допомагає дружинам краще пристосуватися до відсутності чоловіка під час розгортання. Було виявлено, що сім'ї, які мають обмежену підтримку та ресурси і опановують стресові стани ізолювано, є більш вразливими до посилення напруги та психологічних негараздів (Green et al., 2013).

Окрім того, що сім'ї військовослужбовців, які перебувають на розгортанні, повідомляють про високий рівень стресу та ризику виникнення психологічних та соціальних проблем (Wong, & Gerras, 2010), військові також повідомляють, що домашні проблеми є для них найбільшим стресовим фактором під час розгортання (Greene et al., 2010). У дослідженні дружин військових Національної гвардії США 62% говорили про найбільший стрес під час розгортання (Report on the cycles..., 2005), а військові повідомили, що розгортання здатні як покращити, так і погіршити їхні сімейні стосунки (Newby et al., 2005). Характерно, що тривожність дружин змінюється протягом усього циклу розгортання, залежно від етапу розгортання, сімейних обставин, психоемоційного стану бійця та характеру подружнього спілкування (Bóia et al., 2018). Тобто при вивченні психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів, які беруть участь у військових розгортаннях, важливо враховувати показники переживання дружинами зовнішніх обставин, якими є етапи військового розгортання, на яких перебувають їхні чоловіки, зокрема аналізуючи показники тривожності дружин.

У даному дослідженні поняття «розгортання» використовується як синонім для ротацій підрозділів, які виконують свої завдання в районах ведення АТО/ООС від 1 місяця і більше. Термін «розгортання», яким ми оперуємо, дозволяє охопити ширший спектр особливостей дослідження, аніж «ротація»: етапи (підготовки, перед поверненням і після повернення); аналіз незалежних груп дружин, чоловіки яких служать у різних підрозділах і у різний період часу (2014-2019 рр.) брали участь в АТО/ООС.

Визначення «бойові операції» (БО) та «бойові дії» використовується у цьому дослідженні не у значенні безпосередніх бойових дій, а у ширшому, охоплюючи здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, перебуваючи безпосередньо в районах та у період здійснення зазначених заходів (Верховна Рада України.

Закон України..., 2018), та стосується як антитерористичної операції, так і операції об'єднаних сил (далі АТО/ООС). Еквівалентом окреслених заходів в англomовних джерелах є поняття «розгортання» (deployment). Оскільки обставини ведення антитерористичної операції на сході України та операції об'єднаних сил (зміна АТО на ООС з 30 квітня 2018 р.) є однаковими, у цій роботі вживається визначення «АТО/ООС». Окремо «АТО» та «ООС» вживаються лише для позначення окремих емпіричних досліджень, які здійснювалися у період юридичної дії АТО або ООС.

Вивчення нормативної бази військових формувань України дає уявлення про виокремлення трьох ключових етапів розгортання в рамках АТО/ООС у контексті психологічного супроводу військових під час розгортання: підготовка до виконання службово-бойових завдань у районах (місцях) за межами пунктів постійної дислокації (перед відправленням в АТО/ООС); у районах (місцях) виконання службово-бойових завдань (безпосередньо в АТО/ООС); етап завершення виконання службово-бойових завдань (повернення до пунктів постійної дислокації). На третьому етапі передбачено здійснення заходів з відновлення морально-психологічного стану та боєздатності військовослужбовців та надання психологічної допомоги, підтримку, консультування, просвіти, у тому числі і для членів сімей військовослужбовців (Національна гвардія України..., 2017).

На відміну від зарубіжних особливостей, де є чітке визначення тривалості кожного етапу і підетапів та маркери, які характеризують перехід від одного етапу до іншого, в умовах розгортання АТО/ООС в Україні загалом існують складнощі щодо визначення єдиної тривалості фаз «після розгортання» та «перед розгортанням» і виокремлення чіткої межі між ними. Оскільки терміни розгортань можуть корегуватися залежно від виду підрозділу, його завдань та графіку ротацій (Першу лінію оборони..., 2015). Тривалість виконання завдань у районі ведення бойових дій також може варіюватися залежно від особливостей завдань підрозділу та умов ведення АТО/ООС. Навіть у межах одного військового формування (НГУ) один підрозділ може виконувати

завдання в АТО/ООС протягом 8 місяців (Київ зустрів Бригаду..., 2020), а інший – півтора (Гвардійці Криворізької..., 2020). Так само складно чітко визначити етап розгортання для тих дружин, чиї чоловіки не мають досвіду участі в АТО/ООС або вже тривалий час не мають відряджень в райони ведення АТО/ООС після повернення у місця постійної дислокації несення військової служби, оскільки ситуація з воєнним конфліктом постійно змінюється, а графіки ротацій в район ведення бойових дій не підлягають оприлюдненню.

Додатково суттєвий вплив на емоційний стан дружин як діючих військовослужбовців, які знаходяться на різних етапах розгортання, так і ветеранів, демобілізованих з військових структур, має те, що військові дії відбуваються на території країни, де сім'ї проживають, і через ЗМІ постійно транслюється інформація про перебіг ситуації на лінії зіткнення, про що зазначають дружини комбатантів під час глибинних інтерв'ю та групових дискусій (Дідик, 2018е; Подружжя після АТО, 2017). Також усі ветерани, учасники бойових дій, які відповідають встановленим вимогам проходження служби у військовому резерві, зараховуються до оперативного резерву першої черги на час особливого періоду та у разі потреби мають прибути до військової частини за 24 години з моменту отримання інформації (Міністерство оборони України. Додаток 1..., 2015; Україна має близько 200 тис. резервістів..., 2019). Всі ці обставини посилюють хвилювання дружин комбатантів через можливе залучення або повторне залучення їхніх чоловіків до виконання завдань у районі ведення АТО/ООС.

Саме тому, на нашу думку, в умовах ведення АТО/ООС та аналогічних операцій, *слід вивчати комунікативну поведінку дружин комбатантів, враховуючи весь спектр етапів розгортання*: дружин комбатантів, які не мають поки що досвіду участі в АТО/ООС; дружин, чиї чоловіки виконують завдання в умовах бойових дій; дружин, чиї чоловіки повернулися з районів ведення бойових дій і перебувають на різних часових проміжках після повернення; та дружин демобілізованих ветеранів-резервістів. Вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів, які не мають

досвіду участі в АТО/ООС, також є важливою складовою, оскільки більша частина військових виконує завдання поза межами районів ведення АТО/ООС. До прикладу, станом на серпень 2020 р. чисельність військовослужбовців Збройних Сил України становить 194 276 осіб, а чисельність військових, які беруть участь в ООС – 40 104 осіб.

У виокремленні етапів розгортання в умовах АТО/ООС було враховано відмінні від зарубіжних особливості, що стосуються тривалості кожного етапу в умовах поточного воєнного конфлікту на території Донбасу. Для цього в рамках основних етапів, до яких належать три ключові: перед розгортанням, розгортання та після розгортання, було виокремлено більш деталізовані часові інтервали, зокрема для етапу «після розгортання». Врахування більш дрібних часових інтервалів на етапі після розгортання є важливою складовою аналізу психологічних особливостей КП дружин комбатантів, оскільки повернення комбатанта із зони бойових дій в мирне життя також супроводжується стресорами, пов'язаними із адаптацією та реінтеграцією.

У періоді після повернення із зони бойових дій в мирне життя можна виділити три етапи: 1) перший етап – ейфорія (два-три місяці) – почуття гордості і впевненості в собі, очікування соціальних реакцій; 2) другий етап – період неадекватного реагування (до трьох-чотирьох років) – виникає внаслідок нереалізованості очікуваних реакцій від суспільства, негативного і байдужого ставлення; 3) третій етап – період адаптації до життя в суспільстві. Найнебезпечнішим для учасників бойових дій вважається період, який настає відразу після повернення додому. На цьому етапі є висока ймовірність суїцидальних спроб, і тому особливої ваги набуває постійна підтримка близького оточення. Через три роки після повернення додому завершується перший етап. До цього часу повністю формується синдром посттравматичних стресових розладів (Кокун та ін., 2015а, с. 79; Ерєміна, 2002).

Також дослідники зазначають, що гармонійні стосунки в родині виступають чинником, який здатен зменшити ризик виникнення ПТСР (Волошин та ін., 2002), а підтримка дружини, матері і командира (Буряк та ін.,

2015) є важливим фактором при поверненні із району ведення бойових дій. Зокрема, Є. М. Потапчук (2017) окреслює сім'ю учасника бойових дій як суб'єкт відновлення його психічного здоров'я, а Т. М. Титаренко (2018) та Бридніков (2018) зазначають про суттєву роль сім'ї як складової соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій. Тому дослідження психологічних особливостей комунікативної поведінки на більш дрібних часових етапах після розгортання є важливою складовою системи підтримки як морально-психологічного стану комбатантів, так і психологічного стану дружин.

Попри відсутність чітких часових рамок між етапом «після розгортання» та «перед розгортанням», для здійснення аналізу психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів виокремлено наступні часові інтервали етапів військових розгортань їхніх чоловіків в умовах ведення АТО/ООС: 1) *перед розгортанням (без досвіду участі в АТО/ООС)*, 2) *під час розгортання (безпосереднє виконання завдань в АТО/ООС)*; 3) *після розгортання 0-3 місяці*; 4) *після розгортання 4-8 місяців*; 5) *після розгортання більше 9 місяців. (але не більше 2-х років)*; 6) *після розгортання, ветерани, демобілізовані з військових структур*.

В умовах існуючого воєнного конфлікту окреслені часові інтервали етапів розгортання та характеристика груп дають змогу виявити специфіку впливу етапу на конкретну групу та запропонувати рішення для мінімізації цього впливу. Також це важливо, оскільки комбатанти, які знаходяться на кожному з окреслених етапів в рамках зазначених часових інтервалів, можуть в будь-який момент бути залученими до виконання службово-бойових завдань у районах ведення бойових дій. А підтримка дружин на кожному з таких етапів визначатиме їхню готовність до участі чоловіка у нових або повторних військових розгортаннях.

Тобто дослідження комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні потрібно розглядати з урахуванням специфіки переживань дружинами контексту етапів військових розгортань, на якому перебувають їхні

чоловіки (тривожність дружин, ознаки психотравматизації в КП) та контексту спілкування сім'ї із зовнішніми інстанціями (як формальними, так і неформальними). Такий підхід дозволить знайти більш відповідні ресурси для запобігання вторинної травматизації сім'ї комбатанта.

1.3. Теоретична модель вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях

За результатами різноманітних досліджень складовими більшості визначень поняття спілкування є контакт між людьми, спільна діяльність, обмін інформацією та діями, розуміння комунікантами один одного (Кришовська, 2019). У нашому дослідженні ми використовуємо поняття «спілкування» та «комунікація» як синоніми з огляду на те, що дослідження стосується подружнього спілкування. Саме тому комунікацію (спілкування) логічно вважати складовою взаємодії у міжособистісних стосунках (Слюсаревський (ред), 2019, с. 176).

За найузагальненішою соціально-психологічною моделлю в комунікації виокремлюють три складові: Хто, Що, Кому. Інтерпретуючи ці складові відповідно до предмету нашого дослідження, визначено, що компонент «Хто» представлений дружиною комбатанта (суб'єкт), компонент «Що» визначається не лише змістом комунікації, а досліджується більш широко за структурою Андрєєвої (2001) у якості процесу подружнього спілкування, що включає інформаційну, інтерактивну і перцептивну складові. Компонент «Кому» визначається як комбатант, який не досліджується у контексті предмету наукової роботи, але розглядається через призму сприйняття комбатантами ролі комунікативної поведінки дружин як фактору впливу на МПС бійця.

Оскільки комунікативну поведінку дружин у подружньому спілкуванні неможливо дослідити безпосередньо, для дослідження було використано метод моделювання (Важинський, Щербак, 2016). На основі теоретичного аналізу

пропонується *теоретична модель вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин*, яка містить суб'єктні та процесуальні психологічні особливості. Суб'єктні психологічні особливості комунікативної поведінки – особливості, які зумовлюються станами суб'єкта, зокрема дружини комбатанта. Процесуальні психологічні особливості – психологічні особливості, які проявляються у контексті процесу подружнього спілкування.

Суб'єкта (компонент «хто») ми характеризуємо, виходячи із АВСХ-моделі сімейного стресу та копіngu (Hill, 1958): зовнішні обставини розглядаються у якості стресової події (А), а саме на якому етапі військового розгортання перебуває чоловік; зовнішні ресурси (В), які розглядаються у якості підтримки спільнот; надання значення стресовій події (С), яке базується на ресурсах саморегуляції (копінг-стратегії, копінг-практики та рефлексія). Також суб'єкт розглядається за контекстною АВСХ-моделлю: зовнішні ресурси визначаються як зовнішні характеристики, внутрішні ресурси – як внутрішні.

Тобто до *суб'єктних психологічних особливостей* ми відносимо: складову переживання суб'єктом (дружинами) зовнішніх обставин – етап військового розгортання, до якого залучені чоловіки; активність дружин щодо підтримки спільнотами (зовнішні ресурси); внутрішні ресурси саморегуляції (див.рис.1).

До *процесуальних психологічних особливостей* комунікативної поведінки належать: інформаційні – визначаються темпоритмовими показниками медіаопосередкованого спілкування; інтерактивні – визначаються конвенційними показниками подружнього спілкування; перцептивні – визначаються показниками поділення емоціями дружин з чоловіками та мотиваційними орієнтаціями комунікативної поведінки дружин. Також до процесуальних психологічних особливостей належить сприйняття комбатантом комунікативної поведінки дружин, яке досліджується у якості контексту.

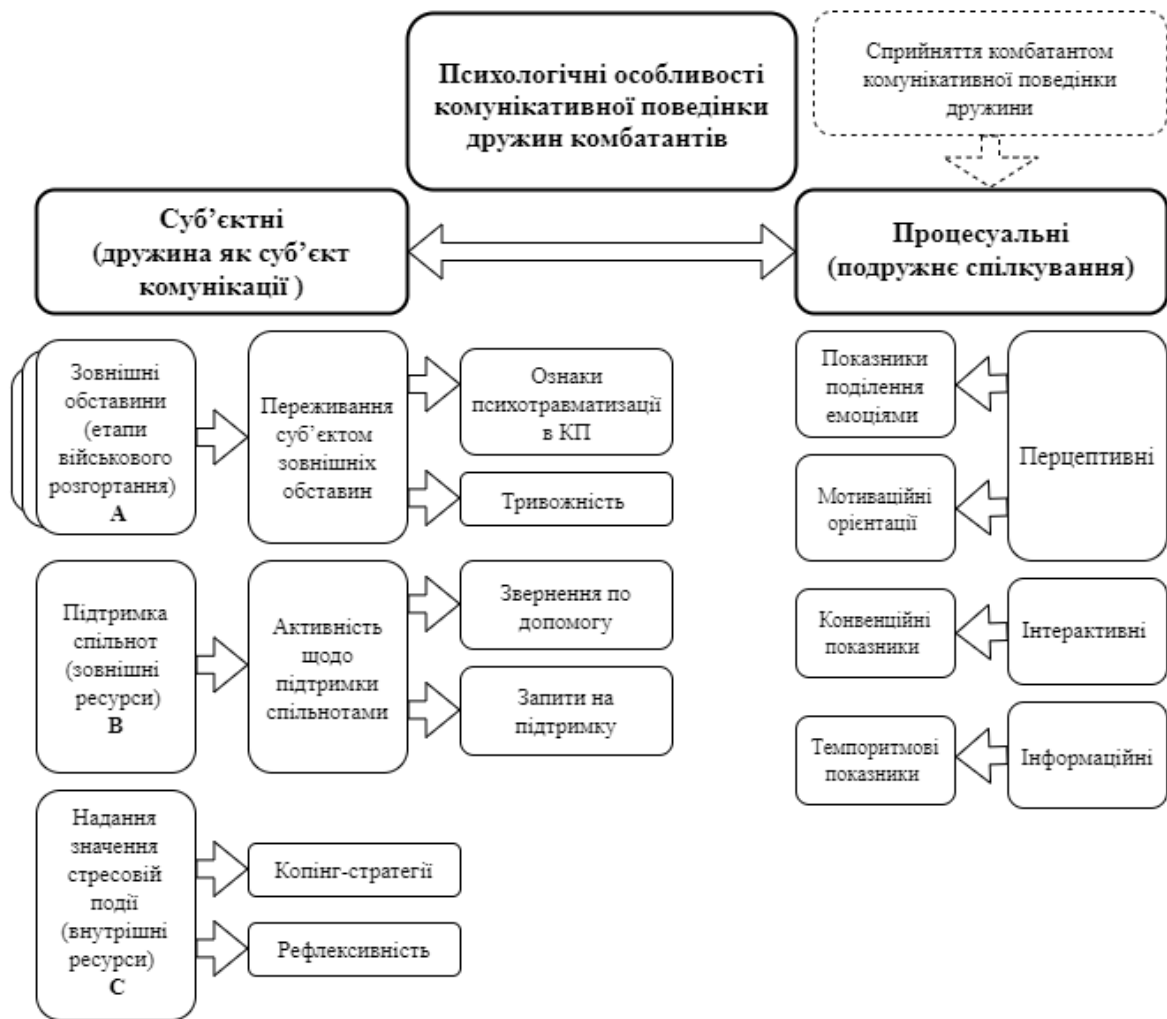

Рис.1 Теоретична модель вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань

Переживання суб'єктом (дружинами) зовнішніх обставин включає аналіз показників ситуативної й особистісної тривожності дружин та суб'єктивне сприйняття дружинами ознак травматизації комбатанта у процесі подружнього спілкування (ознак травматизації в КП).

Тривожність дружин досліджується нами як найбільш динамічна характеристика психоемоційного стану респондентів, яка змінюється протягом усього циклу розгортання, залежно від етапу розгортання, сімейних обставин, психоемоційного стану бійця та характеру подружнього спілкування (Bóia et al., 2018).

Суб'єктивне сприйняття дружинами ознак психотравматизації комбатанта у процесі подружнього спілкування – показник, який дозволяє проаналізувати прояви ознак вторинної психотравматизації дружин комбатантів. Численні закордонні емпіричні дослідження ознак вторинної психотравматизації у дружин комбатантів (Mansfield, 2010; Herzog, 2011) та порівняння показників здоров'я дружин ветеранів з ПТСР і без ПТСР у різних країнах (Рибик, 2016) підтверджують вплив досвіду війни чоловіків на подружнє спілкування у сім'ї та комунікативну поведінку дружин. Підвищений рівень тривожності, депресії, соматичних показників частіше зустрічається у дружин комбатантів, які мають ПТСР. У цій роботі ми не досліджуємо психоемоційний стан чоловіків, тому не можемо говорити, що високий рівень тривожності прямо пов'язаний із клінічними показниками здоров'я чоловіка. Дослідження зв'язків сприйняття дружинами ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні із показниками тривожності дозволить уточнити поняття вторинної травматизації дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань в умовах АТО/ООС.

Реагування на зовнішню підтримку спільнот. Згідно контекстної ABC-Х моделі, яка є найбільш актуальною для надання соціальної допомоги (Sullivan, 2014), ресурси (фактор В) мають вирішальне значення для визначення того, як військові сім'ї будуть керувати стресовими ситуаціями. Наприклад, *соціальна підтримка – найважливіший ресурс* для цієї категорії населення – пов'язана з кращою адаптацією серед дружин, дітей та сімей військовослужбовців загалом (Bowen et al., 2003; Coolbaugh, & Rosenthal, 1992; Flake et al., 2009).

Оскільки численні дослідження визначають вплив соціальної підтримки на емоційну стійкість дружин військовослужбовців упродовж розгортання бойових операцій (Robert et al., 2019; Walsh, 2013; Everson et al., 2017; Rosen & Moghadam, 1988), до теоретичної моделі включено компоненти, які характеризують готовність дружин комбатантів приймати соціальну та психоемоційну підтримку і звертатися по допомогу:

1. Звернення по допомогу – визначається досвідом звернень до формальних і неформальних інстанцій із соціальних та психоемоційних питань (самозвіт);
2. Готовність до прийняття зовнішньої підтримки спільнот – характеризується як суб'єктивна оцінка дружинами наявних ресурсів підтримки спільнот та потенційно корисних.

Включення до моделі дослідження офіційної (формальної) та неформальної підтримки під час розгортання здійснено на основі зарубіжних досліджень (Richardson et al., 2020), за якими виявлено, що ресурси та підтримка сприяють особистісному зростанню дружин комбатантів та покращують рівень їхньої готовності до майбутніх розгортань чоловіків, навіть попри наявний досвід участі їхніх чоловіків у бойових діях. А також за результатами глибинних інтерв'ю з дружинами комбатантів.

Блок внутрішніх ресурсів саморегуляції включено до моделі для окреслення впливу різних копінг-стратегій дружин комбатантів на їхній фізичний і психічний стан та соціальні стосунки, що описано у закордонних дослідженнях (Joseph & Afifi, 2010; Boss et al., 2016; Figley, 1993; Braun-Lewensohn, & Bar, 2017) як складову, яка здатна корегувати надання значення стресовій події (фактор С в ABC-X-моделі) і як внутрішній компонент контекстної ABC-X моделі, на який дружини можуть впливати (Boss, Bryant, Mancini, 2016).

Для виявлення найбільш частих копінг-стратегій, які використовують дружини комбатантів, включено індикатори наступних копінг-стратегій (Ильин, 2004, с. 461):

1. Стратегія вирішення проблем – стратегія, за якої людина діє активно, намагається використати всі наявні ресурси, щоб знайти способи вирішення проблеми.
2. Стратегія пошуку соціальної підтримки – характеризується активністю, спрямованою на пошук допомоги серед друзів, сім'ї, значущих інших.

3. Стратегія уникання – це поведінкова стратегія, відповідно до якої людина прагне відійти від вирішення проблем та уникає контакту з оточуючою дійсністю.

Також для виявлення найбільш частих видів самодопомоги під час важких психоемоційних станів до моделі включено різноманітні копінг-практики, які зазвичай застосовують дружини комбатантів. Перелік копінг-стратегій сформовано на основі глибинних інтерв'ю з дружинами комбатантів. Оскільки копінг-практики зазвичай розташовані на іншому рівні самоусвідомлення, аніж копінг-стратегії, вважаємо виявлення ефективних копінг-практик може бути суттєвим посилюючим елементом ресурсних психологічних особливостей КП.

Рефлексивність включено до блоку внутрішніх ресурсів КП як характеристику, яка є ресурсним компонентом, що сприяє виваженому вибору копінг-стратегій та пов'язана із мотиваційними орієнтаціями комунікативної поведінки (Карпов, 2004).

Емпіричні дослідження дозволяють припустити, що надання значення (фактор С) є особливо помітною конструкцією при визначенні впливу стресорів на функціонування сім'ї військових. Наприклад, дослідження виявили, що реакція дорослих, які залишаються вдома на період розгортання, значною мірою пов'язана з тим, як діти переживають час відсутності батька (Chandra et al., 2010; Flake et al., 2009). Тому застосування копінг-стратегій, рефлексії та застосування типових копінг-практик, які дозволяють регулювати психоемоційні стресові реакції на різних етапах військових розгортань, є ваговою складовою ресурсних психологічних особливостей. Адже від широти спектру застосування внутрішніх ресурсів саморегуляції буде залежати зміст надання значення стресовій події, яка у нашому дослідженні визначається як участь або повторна участь в АТО/ООС.

Оскільки за контекстною моделлю Х – це криза, яка або виникає, або не виникає залежно від стану компонентів А, В, С, то компонент Х окремо не вимірюється. Основна увага приділяється пошуку ресурсних компонентів як

серед суб'єктних, так і серед процесуальних психологічних особливостей, які допомагають не допустити виникнення кризи у подружньому спілкуванні та у сім'ї загалом.

Згідно з контекстною АВС-Х-моделлю сімейного стресу та копіngu підтримка ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів сприятиме розвитку мереж зовнішніх ресурсів психоемоційної підтримки дружин спільнотами (В), посилюватиме їхні внутрішні ресурси саморегуляції і тим самим впливатиме на надання значення (С) стресовим подіям (А), якими є участь та/або повторна участь чоловіка в АТО/ООС, що в результаті зменшуватиме ризик виникнення кризи у подружньому спілкуванні (Х) з її негативним впливом на морально-психологічний стан комбатантів та психологічний стан дружин.

Що стосується процесуальних психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів, за основу взято структуру спілкування Г. М. Андреєвої (2001), за визначенням якої спілкування – це складний процес взаємодії між людьми, що полягає в обміні інформацією, а також у сприйнятті та розумінні одне одного, і містить три складові: *перцептивна* (процес сприйняття і пізнання один одного партнерами по спілкуванню і встановлення на цій основі взаєморозуміння); *інформаційну* (обмін інформацією між індивідами, що спілкуються); *інтерактивну* (організації взаємодії між індивідами, що спілкуються, тобто в обміні не лише знаннями, ідеями, але і діями).

Таким чином блок процесуальних психологічних особливостей містить інформаційні, інтерактивні та перцептивні психологічні особливості комунікативної поведінки.

До **інформаційних** психологічних особливостей належать *темпоритмові показники*, які стосуються спілкування дружин з чоловіками під час їхнього безпосереднього перебування в районі ведення АТО/ООС: доступність спілкування та канали комунікації, частота спілкування з чоловіком, регулярність і ритм спілкування.

Темпоритмові показники включено до моделі на основі аналізу закордонних досліджень, які визначають частоту і регулярність спілкування та канал комунікації під час розгортання як характеристики, що впливає на психоемоційний стан дружин комбатантів та на якість подружнього спілкування загалом (Storms, 2014; Carter, & Keith., 2015). Також аналіз каналу комунікації дає змогу проаналізувати взаємозв'язок медіаопосередкованого спілкування дружин з чоловіками (під час виконання ними завдань безпосередньо в районі ведення бойових дій) з психоемоційним станом дружин.

Інтерактивні психологічні особливості представлені *конвенційними показниками*: узгодження правил спілкування під час перебування чоловіка в районі ведення АТО/ООС; суто психологічні показники, які включають зміни у подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС; ініціативність у подружньому спілкуванні під час участі чоловіка в АТО/ООС; залучення чоловіка до вирішення проблем.

Показники змін у подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС та залучення чоловіка до вирішення проблем на різних етапах військових розгортань включено на основі аналізу закордонних досліджень емоційного циклу розгортання (Pincus et al., 2001), який характеризує зміни психоемоційного стану дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань. Показники ініціативності у подружньому спілкуванні включено для аналізу параметрів, які демонструють, хто із подружжя є ініціатором контакту, коли чоловік перебуває в районі ведення АТО/ООС, і яким чином узгодження правил спілкування пов'язане із емоційним реагуванням дружин на зовнішні обставини (участь чоловіка у військовому розгортанні).

В основі **перцептивних** психологічних особливостей комунікативної поведінки лежать сприйняття та взаєморозуміння у міжособистісній взаємодії, які ґрунтуються на системі мотивів. Тому у якості перцептивних особливостей вважається доречним аналізувати *спрямованість комунікативної поведінки дружини на поділення емоціями з чоловіком комбатантом та мотиваційні орієнтації комунікативної поведінки дружин*.

Спрямованість комунікативної поведінки дружини на *поділення емоціями* включено на основі аналізу закордонних досліджень (Bisht, & Pande, 2017, Carter et al., 2015), за якими визначено зв'язок між психоемоційним станом дружин комбатантів та можливістю спілкуватися про свої емоційні переживання з чоловіками.

Основною причиною включення *мотиваційних орієнтацій комунікативної поведінки дружин* до теоретичної моделі є дослідження гармонійності подружнього спілкування через показники гармонійності комунікаційних орієнтацій, яка визначається сукупністю мотиваційних орієнтацій (Фетискин, 2002, с. 68), а також аналіз зв'язку мотиваційних орієнтацій з психоемоційним станом дружин. Серед мотиваційних орієнтацій визначають орієнтацію на пошук компромісу, орієнтацію на адекватність сприйняття і розуміння партнера, орієнтацію на прийняття партнера. Такий підхід дає змогу виявити ресурсні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань.

Дослідження зв'язків між суб'єктними та процесуальними психологічними особливостями комунікативної поведінки дружин комбатантів дає змогу виявити характер взаємопов'язаності суб'єктивних станів дружин комбатантів з процесом подружнього спілкування.

Дослідження динаміки психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів дає змогу проаналізувати наявність емоційного впливу на подружнє спілкування етапу військового розгортання, тобто як кожен з етапів (підготовка, участь, повернення та різнотермінове відновлення) відображається на психоемоційному стані дружин комбатантів та їхньому спілкуванні з чоловіком комбатантом.

На основі теоретичного аналізу пропонується визначення *ресурсної комунікативної поведінки дружин* у подружньому спілкуванні – це поведінка, яка може покращити психологічний стан дружин і в такий спосіб сприяти покращенню морально-психологічного стану комбатантів; орієнтована на задоволення потреб та розв'язання проблем як дружин, так і чоловіків, у своїй

основі має спиратися на активізацію внутрішніх ресурсів саморегуляції дружин та залучення зовнішніх соціальних ресурсів підтримки спільнот.

Отже, програма виявлення психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки дружин на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях має включати: аналіз показників емоційних переживань, таких як тривожність та суб'єктивне сприйняття дружинами ознак психотравматизації чоловіка в подружньому спілкуванні; аналіз копінг-стратегій і рефлексивності як потенційних основних внутрішніх ресурсів комунікативної поведінки; дослідження зовнішніх ресурсів КП через аналіз досвіду звернень за психоемоційною підтримкою до спільнот і наявного запиту на додаткову психоемоційну підтримку; аналіз мотиваційних орієнтацій у міжособистісній взаємодії орієнтацій як центрального показника, що визначає суб'єктивне сприйняття дружинами гармонійності комунікаційних орієнтацій у подружньому спілкування; аналіз характеру поділення емоціями, залучення чоловіка до вирішення проблем; аналіз частоти, регулярності, узгодженості правил під час перебування чоловіка в районі проведення АТО/ООС.

Деталізацію програми дослідження відповідно до розробленої теоретичної моделі і застосовані для цього процедури та інструменти детально описано в наступних розділах.

Висновки до першого розділу

Комунікативна поведінка у подружньому спілкуванні дружин як процес передачі інформації між членами подружжя у сім'ях комбатантів має суб'єктну і процесуальну складові. Суб'єктна – психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів як суб'єкта комунікації; процесуальна – психологічні особливості процесу комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні, у тому числі сприйняття комбатантами сімейних проблем і ролі комунікативної поведінки дружин як фактору впливу на морально-психологічний стан бійця. Комунікативна поведінка дружин у подружньому спілкуванні у сім'ях комбатантів включає, як контекст

подружнього спілкування, так і контекст спілкування сім'ї із зовнішніми інстанціями та спільнотами, а також охоплює вектори впливу на морально-психологічний стан комбатантів і психологічний стан дружин.

Обґрунтовано часові інтервали етапів військових розгортань для здійснення аналізу психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів, чий чоловіки: без досвіду участі в АТО/ООС; виконують завдання безпосередньо в районі АТО/ООС; 0-3 міс. після АТО/ООС; 4-8 міс. після АТО/ООС; більше 9 міс. після АТО/ООС; ветерани, демобілізовані з військових структур (оперативний резерв першої черги). Такий часовий розподіл етапів військових розгортань дає змогу дослідити психологічні особливості КП дружин, чоловіки яких знаходяться на різних етапах.

Ресурсна комунікативна поведінка дружин у подружньому спілкуванні – це поведінка, яка може покращити психологічний стан дружин і тим самим сприяти покращенню морально-психологічного стану комбатантів; орієнтована на задоволення потреб та розв'язання проблем як дружини, так і чоловіка, у своїй основі має спиратися на активізацію внутрішніх ресурсів саморегуляції дружин та залучення зовнішніх соціальних ресурсів підтримки спільнот.

Модель вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні містить два блоки: 1) суб'єктні (переживання дружинами зовнішніх обставин, що пов'язано зі стресом у сім'ї та вторинною психотравматизацією; зовнішні і внутрішні ресурси, які характеризують саморегуляцію дружин та пошук і прийняття підтримки спільнотами; 2) процесуальні (перцептивні, інформаційні, інтерактивні), у тому числі сприйняття комбатантом комунікативної поведінки дружин.

РОЗДІЛ II

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДРУЖИН КОМБАТАНТІВ НА

РІЗНИХ ЕТАПАХ УЧАСТІ ЇХНІХ ЧОЛОВІКІВ У ВІЙСЬКОВИХ

РОЗГОРТАННЯХ

У другому розділі представлено програму емпіричної частини дослідження, інструментарій та методи дослідження. Висвітлено очікування чоловіків щодо контексту комунікативної поведінки дружин як складової впливу на морально-психологічний стан бійців. Проаналізовано психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань. Виявлено психологічні особливості ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів.

2.1. Програма, інструментарій та методи емпіричного дослідження особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів

Реалізація емпіричної частини дослідження згідно з розробленою теоретичною моделлю вивчення психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів передбачала реалізацію наступних завдань: розробити програму дослідження; здійснити підбір психодіагностичних методик для визначення психологічних особливостей КП дружин; здійснити психодіагностичну роботу (збір дослідницького матеріалу та його математична обробка); провести статистичну обробку отриманих результатів; виявити та проаналізувати зв'язки між психологічними особливостями комунікативної поведінки дружин; виявити та проаналізувати психологічні особливості ресурсної КП дружин комбатантів; розробити стратегії та засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів; здійснити узагальнення отриманих результатів.

Емпірична частина дослідження складалася з трьох ключових етапів: *пошукового, основного, апробаційного.*

Мета пошукового етапу – дослідження ролі комунікативної поведінки дружин як чинника морально-психологічного стану бійця на різних етапах військових розгортань, підбір діагностичного інструментарію.

Головними завданнями цього етапу є: 1) дослідити уявлення комбатантів щодо ролі комунікативної поведінки дружин як складової морально- психологічного стану комбатантів; 2) дослідити особливості реагування дружин комбатантів на участь чоловіків у військових розгортаннях; 3) підібрати інструментарій для дослідження як суб'єктних, так і процесуальних психологічних особливостей КП дружин комбатантів.

Дослідження уявлень комбатантів щодо ролі комунікативної поведінки дружин здійснювалося методом фокус-груп з офіцерами НГУ у липні 2017 р., методом глибинних інтерв'ю з експертами, які було проведено у жовтні 2017 р., методом опитування військових капеланів, які було проведено у березні 2018 р. Якісні методи для збору інформації були застосовані до зазначеної категорії опитуваних, оскільки вони самі мають досвід участі в бойових діях і можуть займати експертну позицію, узагальнюючи доступний їм у спостереженні досвід інших бійців, зокрема своїх підлеглих, на різних етапах військових розгортань в умовах АТО/ООС.

У *фокус-групі з офіцерами НГУ взяли участь 30* (тридцять) осіб: чоловіки, діючі офіцери (включно з молодшим офіцерським складом). Основною вимогою до підбору учасників групи була наявність підлеглих (від 10 осіб і більше). Під час фокус-групи обговорювалися особливості впливу сім'ї на морально-психологічний стан бійця та прояснювалися характеристики очікуваної комунікативної поведінки дружини у подружньому спілкуванні.

Глибинні інтерв'ю було проведено з 13 (тринадцятьма) респондентами, серед яких: 10 офіцерів-психологів НГУ, 2 військових капелана НГУ та 1 інтерв'ю з військовослужбовцем НГУ. Капелани та семеро з десяти психологів мають досвід виконання службових завдань у районі проведення АТО, всі

дванадцять опитуваних мають досвід роботи з військовослужбовцями, які виконують завдання в районі АТО та членами їх сімей). Інтерв'ю з військовослужбовцем, учасником АТО включено до аналізу як випадок, що становить інтерес, оскільки проблеми, які виникли в його подружніх стосунках під час АТО, призвели до руйнування сім'ї та розлучення. Кожне глибинне інтерв'ю тривало 1-1,5 години. Респондентам ставили наступні запитання:

— З якими проблемами зіштовхується сім'я (дружина та діти) перед відправленням військовослужбовця в район ведення бойових дій і як їх можна вирішити?

— З якими проблемами в сім'ї зіштовхується військовослужбовець перед його відправленням в район ведення бойових дій і як їх можна вирішити?

— Що хвилює дружину під час перебування чоловіка в зоні бойових дій, і як їй можна допомогти?

— Що хвилює чоловіка стосовно родини під час несення служби в районі ведення бойових дій і як йому можна допомогти?

— Які проблеми відчуває дружина у подружньому житті після повернення чоловіка із району ведення АТО і як їй можна допомогти?

— Які проблеми відчуває чоловік після повернення з району ведення АТО додому і як йому можна допомогти?

Отримані відповіді узагальнювалися з урахуванням наступних категорій: 1) сімейні проблеми, які впливають на морально-психологічний стан військовослужбовця (як зі сторони військовослужбовця, так і зі сторони дружини); 2) можливі заходи та рекомендації для вирішення та/або попередження проблеми негативного впливу подружнього спілкування на МПС бійця; 3) оптимальний період реалізації вищезазначених заходів (у тому числі визначення відповідальних осіб та очікуваних результатів).

В опитуванні капеланів взяли участь 27 осіб, серед них капелани, які несуть службу у різних військових формуваннях на визначених посадах та капелани, які є волонтерами, але мають досвід капеланської служби у районах ведення АТО/ООС. Під час опитування пропонувалося відповісти розгорнуто

на запитання стосовно досвіду надання допомоги військовому в умовах стресу та ролі для бійців спілкування з сім'єю.

Дослідження особливостей реагування дружин комбатантів на участь чоловіків у військових розгортаннях здійснювалося у форматі глибинних інтерв'ю з дружинами комбатантів для уточнення характеристик комунікативної поведінки дружин на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях в умовах ведення АТО/ООС.

Глибинні інтерв'ю з дружинами комбатантів проводилися у 2017р. і охоплювали дружин як діючих військовослужбовців, так і демобілізованих під час різних хвиль мобілізаційно-демобілізаційного періоду ветеранів (Верховна Рада України... «Про часткову мобілізацію»..., 2015). Глибинні інтерв'ю дають змогу детально проаналізувати емоції та їх динаміку, що зумовлена участю чоловіків в АТО на різних етапах військового розгортання. Головний зміст глибинних інтерв'ю визначався наступними запитаннями:

- Як Ви сприйняли залучення Вашого чоловіка до участі в АТО?
- Як Ви підтримували стосунки та яким було ваше спілкування під час перебування чоловіка в районі ведення АТО?
- Що було найважче під час розлуки з чоловіком і що Вам допомагало з цим впоратися? Якою була реакція дітей на відсутність тата вдома?
- Хто Вас підтримував протягом участі чоловіка у бойових діях (неформальна підтримка з числа рідних та близьких, та офіційні установи) ?
- Чи змінилося Ваше спілкування та стосунки і яким чином після повернення чоловіка додому?

Залежно від особливостей сімейної ситуації та перебігу розмови використовувались додаткові уточнюючі питання.

Другий етап – *основний* – включав підбір діагностичного інструментарію, обґрунтування вибірки дослідження, збір емпіричних даних, аналіз результатів емпіричної частини дослідження.

Мета основного етапу – дослідження характеру психологічних особливостей КП на різних етапах військових розгортань та виявлення психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів.

Підбір діагностичного інструментарію. Для дослідження психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів було підібрано психодіагностичний інструментарій, який включав два блоки методик. Перший блок містить методики, спрямовані на *аналіз психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів як суб'єкта комунікації* та містить три підблоки: 1) переживання дружинами зовнішніх обставин, якими є етапи розгортань, до яких залучені їхні чоловіки: показники тривожності дружин та сприйняття дружинами ознаки психотравматизації чоловіка в подружньому спілкуванні (ознаки психотравматизації в КП); 2) активність суб'єкта щодо підтримки спільнотами (звернення по допомогу та запити на психоемоційну підтримку спільнот); 3) внутрішні ресурси саморегуляції як елемент, що зумовлює суб'єктивне надання значення стресовій події (копінг-стратегії, рефлексивність, копінг-практики).

Другий блок включає методики, спрямовані на *аналіз процесуальних психологічних особливостей* комунікативної поведінки дружин комбатантів, які проявляються у подружньому спілкуванні, і містить три підблоки: 1) інформаційний (темпоритмові показники); 2) інтерактивний (конвенційні показники); 3) перцептивний (показники поділення емоціями з чоловіком і мотиваційні орієнтації у міжособистісній комунікації).

Крім стандартизованих методик, у двох блоках було використано питання авторської анкети, які були сформовані на основі аналізу закордонних досліджень, консультацій із військовими психологами Національної гвардії України, офіцерами морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України, дружинами військовослужбовців та ветеранів. Повний текст авторської анкети подано у Додатку Б.

Перший блок (суб'єктні психологічні особливості). Для дослідження емоційного реагування дружин на зовнішні обставини, а саме на виокремлені етапи військових розгортань (назви етапів див. параграф 1.2) було використано методику «Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності» Спілберга в адаптації Ханіна (Агаєв та ін., 2016, с. 97). Дана методика дозволяє проаналізувати тривожність і як особистісну характеристику, і як стан особистості у конкретний момент часу, що важливо для аналізу особливостей кожного окремого етапу. Тривожність аналізувалась як найбільш динамічний показник психоемоційного стану дружин.

Ситуативна (реактивна) тривожність (далі РТ) як стан виникає у відповідь на стресову ситуацію, може бути різною за проявом емоцій, інтенсивністю та тривалістю і характеризується такими емоціями як напруга, занепокоєння, знервованість. Особистісна тривожність (далі ОТ) – стійка характеристика особистості, яка демонструє схильність індивіда до тривоги та окреслює тенденцію сприймати широкий спектр ситуацій у якості загрозливих. Інструкції та бланки для відповідей наведено у Додатку В.1.

Додатково емоційне реагування дружин вимірювалося за показниками блоку авторської анкети «*Ознаки психотравматизації в КП*» (Додаток Б), що відображає суб'єктивну оцінку дружинами складнощів у спілкуванні з чоловіком, супротиву чоловіка отриманню допомоги та його ізольованості, зміни поведінки та стосунків з дітьми одразу після повернення з АТО/ООС і на момент опитування.

Для аналізу ознак психотравматизації в КП використовувалися відповіді на наступні твердження:

- *«Мені важко знайти спільну мову з чоловіком»;*
- *«Я відчуваю супротив чоловіка отриманню допомоги від мене»;*
- *«Я помічаю, що чоловік засмучений, але говорити зі мною про те, що з ним, він не хоче».*

Для аналізу змін у поведінці чоловіка та його стосунках з дітьми після участі в АТО/ООС було використано відповіді на наступні твердження:

- *Одразу після повернення чоловіка з АТО/ООС я спостерігала прояви поведінки, яких раніше не було;*
- *Після повернення чоловіка з АТО/ООС я спостерігаю і сьогодні прояви поведінки, яких раніше не було;*
- *Одразу після повернення чоловіка з АТО/ООС я помічала, що він інакше поводив себе з дитиною (дітьми);*
- *Помічаю, що після повернення чоловіка з АТО/ООС і зараз він інакше поводить себе з дитиною (дітьми).*

Для жінок, чиї чоловіки на момент опитування перебували в районі ведення АТО/ООС, пропонувалося надати відповіді, залежно від того, чи існують зміни у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС.

На кожне з вищеописаних тверджень пропонувалося вибрати один з варіантів відповіді: «дуже часто», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». Такі варіанти відповідей дають змогу оцінити рівень емоційного навантаження, яке відчують дружини через суб'єктивне сприйняття ними поведінки чоловіка у подружньому спілкуванні унаслідок його психотравматизації. Дослідження взаємозв'язку тривожності дружин та показників ознак психотравматизації в КП дає змогу дослідити наявність ознак вторинної травматизації дружини.

До другої частини першого блоку, яка спрямована на виявлення зовнішніх ресурсів, увійшли такі блоки авторської анкети: «Звернення по допомогу», «Психоемоційні ресурси спільнот», «Запити на психоемоційні ресурси спільнот» авторського опитувальника (див. Додаток Б).

Оскільки соціальна ізоляваність є однією із ознак ПТСР та вторинної психотравматизації і важких психоемоційних станів загалом (Журавльова, 2019), було проаналізовано **досвід звернення за допомогою** до зовнішніх інстанцій на основі показників блоку «Звернення по допомогу» авторської анкети (Додаток Б). Для детального вивчення усі показники було розділено на дві групи:

- *звернення до формальних інстанцій:* центр соціального захисту населення, міська адміністрація, військова частина, ДСБВ/Мінветеранів,

гаряча лінія МОУ/НГУ, психолог військової частини, шкільний психолог, безоплатна психологічна допомога, платна психологічна допомога (всього 9 інстанцій);

– *звернення до неформальних інстанцій*: спілка УБД, громадські організації, волонтери, спільноти дружин, facebook-групи, друзі, колеги, духівник (всього 8 інстанцій).

Вивчення показників звернення по допомогу дають змогу проаналізувати бар'єри, які виникають на шляху до звернень за допомогою, зокрема з психоемоційних питань.

Психоемоційні ресурси спільнот досліджувалися на основі показників блоків «Підтримка спільнот» та «Запити на психоемоційну підтримку спільнот» авторської анкети (Додаток Б). Аналіз здійснювався за двома напрямками:

- Наявні психоемоційні ресурси спільнот;
- Запити на психоемоційну підтримку спільнот.

Для дослідження психоемоційних ресурсів спільнот за основу взято класифікацію обміну ресурсів Foa & Foa (1974). Запропонована дослідниками класифікація включає в себе різні типи ресурсів, які взаємопов'язані: любов (афіліація), статус, інформація, гроші, послуги, товари. Окреслені ресурси не є фактичними діями, а є категоріями значень, які надаються тим чи іншим діям. Часто однакова поведінка буде змінюватися за значенням у різних соціальних контекстах (Turner, Foa & Foa, 1971). У даному дослідженні статус дружини військового виокремлено як певний ресурс, який здатен за собою вести зміни у всій системі ресурсів. У питанні, за яким досліджуються ресурси спільнот, запропоновано варіанти, які розшифровують ресурс афіліації і матеріальні ресурси, де гроші, товари і послуги об'єднано. Ресурс інформації в цьому аспекті не розглядається. Запити на психоемоційну підтримку спільнот досліджувалась на основі відповіді на питання авторської анкети «Які додаткові можливості Ви хотіли б мати?».

До третьої частини *першого блоку* (внутрішні ресурси саморегуляції) увійшли методика «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амірхана (в адаптації Н. Сироти, В. Ялтонського) «Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова» (Карпов, 2003), блок «Суб'єктивні уподобання копінг-практик» авторської анкети.

Методика «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амірхана (Ильин, 2004, с. 461) адаптована у психоневрологічному науково-дослідному інституті ім. В.М. Бехтерева та розроблена на основі факторного аналізу різноманітних копінг-відповідей на стрес (Лазебна, 2017). Ідея цього опитувальника полягає в тому, що всі поведінкові стратегії, які формуються у людини в процесі життя, можна поділити на три великі групи: вирішення проблем, пошук соціальної підтримки і уникнення. Застосовуючи стратегію вирішення проблем, людина діє активно, намагається використати всі наявні ресурси, аби знайти способи вирішення проблеми. Стратегія пошуку соціальної підтримки характеризується активністю, спрямованою на пошук допомоги серед друзів, сім'ї, значущих інших. Стратегія уникання – це поведінкова стратегія, відповідно до якої людина прагне відійти від вирішення проблем та уникає контакту з оточуючою дійсністю. Така стратегія спрямована на подолання або зниження дистресу під час стресової ситуації, зазвичай притаманна людям, у яких недостатньо навичок активного вирішення проблем.

Разом з тим, адекватне застосування залежить від конкретної стресової ситуації, віку і стану ресурсів особистості. Найбільш ефективним є використання всіх трьох стратегій залежно від ситуації: іноді людина може впоратися сама, іноді потребує зовнішньої допомоги, іноді уникає вирішення проблеми, аналізуючи розвиток ситуації. Метою застосування було вивчення домінуючих поведінкових стратегій подолання стресу у жінок з різним рівнем тривожності. Інструкцію та бланк методики представлено у додатку В.2.

В дослідженнях А. В. Карпова (2004) рефлексія визначається як процес, що відіграє провідну роль у саморегуляції, та розглядається «як найважливіша

регулятивна складова особистості, що дозволяє їй свідомо будувати власне життя». Текст методики та інтерпретацію подано у додатку В.3.

Для виявлення застосування дружинами комбатантів найпоширеніших видів копінг-практик було використано блок «Суб'єктивні уподобання копінг-практик» авторської анкети (див. Додаток Б). Опитуваним було запропоновано продовжити фразу *«Коли мені погано, я зазвичай...»*, обравши серед двадцяти наданих тверджень ті, які відповідають їхньому досвіду.

До *другого блоку* увійшли методики визначення процесуальних психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів: інформаційних, інтерактивних, перцептивних.

Інформаційні психологічні особливості досліджувалися на основі темпоритмових показників блоку «Формально-динамічні психологічні особливості КП» авторської анкети: доступність спілкування та канали комунікації, частота спілкування з чоловіком, регулярність і ритм спілкування.

Доступність спілкування та *канали комунікації* з комбатантом під час його перебування у районі ведення бойових дій було проаналізовано за відповідями на наступні питання: «Ви маєте змогу з ним спілкуватися?», «Ви спілкуєтеся з ним по телефону (аудіо)?», «Ви спілкуєтеся з ним по телефону онлайн текстовими повідомленнями (смс, месенджер)?», На кожне з питань було запропоновано обрати відповідь «так» або «ні».

Для аналізу *частоти спілкування* респондентам було запропоновано відповісти на твердження «Я контактую з чоловіком, коли він у зоні бойових дій», обравши один із варіантів відповідей: «кілька разів на день», «щодня (раз на день)», «не рідше ніж раз на 2-3 дні», «рідше ніж раз на 2-3 дні».

Аналіз показників *регулярності спілкування* здійснювався на основі варіантів відповідей на твердження «Коли мій чоловік знаходиться у зоні бойових дій, ми спілкуємося». Респондентам пропонувалося обрати один варіант із запропонованих: «регулярно», «не регулярно», «важко відповісти», «інше (зазначити)».

Інтерактивні психологічні особливості досліджувалися на основі конвенційних показників блоку «Формально-динамічні психологічні особливості КП» авторської анкети: узгодження правил спілкування та ініціативність у подружньому спілкуванні під час перебування чоловіка в районі ведення АТО/ООС; суто психологічні показники, до яких входять зміни у подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС та залучення чоловіка до вирішення проблем.

Аналіз показників *узгодження правил* здійснювався на основі відповідей на твердження «Коли мій чоловік у зоні бойових дій, ми узгоджуємо правила спілкування». Варіантами відповідей було запропоновано «так» або «ні».

Ініціативність у подружньому спілкуванні було проаналізовано за трьома індикаторами ініціативності зі сторони дружини: активна; пасивна; паритетна. Зазначені індикатори було сформовано на основі наступних відповідей на твердження «Коли чоловік у зоні бойових дій»: «я телефоную першою», «чекаю, коли він зателефонує», «як домовимося», «як виходить». Респондентам пропонувалось обрати один із окреслених варіантів відповідей. Аналіз індикаторів ініціативності у спілкуванні та характеру узгодження правил спілкування у зв'язку з показниками тривожності дружин дає змогу з'ясувати, чи існує зв'язок між узгодженістю правил спілкування та психоемоційним станом дружин, а також при яких індикаторах ініціативності комунікативна поведінка дружин є більш ресурсною.

Зміни у подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС вимірювались за двома показниками: 1) відповідь на питання «Чи відрізняється Ваше спілкування з чоловіком, коли він у зоні бойових дій?». Серед відповідей було запропоновано обрати одну: «дуже відрізняється»; «мало відрізняється»; «зовсім не відрізняється»; «важко відповісти». 2) відповідь на відкрите питання «Чи змінювалося Ваше спілкування з чоловіком протягом його перебування в районі ведення АТО/ООС? Що було спершу, а що змінилося і чому, на вашу думку?».

Для дослідження особливостей залучення чоловіка до вирішення проблем респондентам було запропоновано обрати усі варіанти тверджень із запропонованих у авторській анкеті:

- Якщо я відчуваю проблему, телефоную чоловіку, щоб порадитися;
- Я не турбую чоловіка своїми проблемами, навіть якщо не можу їх вирішити сама;
- Я контактую з чоловіком щодо проблем, тільки якщо він реально може допомогти.

Аналіз *перцептивних психологічних особливостей* складається із аналізу показників поділення дружинами емоціями з їхніми чоловіками комбатантами та аналізу мотиваційних орієнтацій комунікативної поведінки дружин.

Аналіз особливостей *поділення з чоловіком емоціями* здійснювався на основі показників блоку «Поділення емоціями» авторської анкети за наступними питаннями та твердженнями:

- Коли я відчуваю радість, я ділюсь з чоловіком;
- Чи покращується у Вас настрій після розмови, коли Ви ділитесь радістю з чоловіком?
- Коли я почуваю себе погано, я ділюся своїми переживаннями з чоловіком;
- Чи покращується у Вас настрій після того, як Ви ділитеся своїми переживаннями з чоловіком?

На кожне з вищеописаних тверджень та питань пропонувалося вибрати один з варіантів відповіді: «так», «частіше так», «частіше ні», «ні», «важко відповісти».

Мотиваційні орієнтації комунікативної поведінки дружин досліджувалися з використанням опитувальника «Діагностика мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях» І. Д. Ладанова та В. А. Уразаєвої (Фетискин, 2002, с. 68). Опитувальник визначає залежність міжособистісної комунікації від мотиваційних орієнтацій та гармонійності комунікативного процесу загалом. Опитувальник складається з трьох основних шкал:

1) орієнтація на прийняття партнера, яка вказує на прагнення до спілкування, заснованому на взаємодовірі, уважному ставленні та щирій повазі один до одного; 2) орієнтація на адекватність сприйняття та розуміння партнера, що характеризує прагнення до створення хороших взаємин та всебічного обговорення проблем, які виникають, і врахування різних точок зору; 3) орієнтація на досягнення компромісу, яка говорить про прагнення врегулювати розбіжності, поступаючись чимось в обмін на поступки іншого, пошук спільних рішень.

Абсолютна гармонійність комунікативних орієнтацій визначається загальним сумарним показником за всіма трьома шкалами. До методики входять 20 питань, на які респондентам пропонуються наступні відповіді: а) саме так; б) майже так; в) здається, так; г) можливо, так. Діапазон кожної зі шкал коливається від 7 до 28 балів, показник гармонійності комунікативних орієнтацій дорівнює 84 бали. Кожна із представлених шкал має три рівні: низька (7 та менше балів), середня (8 – 20 балів), висока (21 та більше). Загальна гармонійність комунікативних орієнтацій також має три рівні: низький (29 і менше), середній (30 – 63) та високий (64 та більше). Бланк методики представлено у додатку В.4.

Методи статистичної обробки даних. За результатами аналізу нормальності розподілу досліджуваних показників (Додаток Г) для статистичної обробки даних, а саме порівняльного та кореляційного аналізу, застосовано непараметричні методи: коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для виявлення зв'язків між психологічними особливостями КП; рангові Н-критерії Краскала-Уоліса та U-Манна-Уїтні для виявлення значущих відмінностей у характері розподілення ознаки (психологічних особливостей КП) серед груп дружин, чоловіки яких перебувають на різних етапах військових розгортань. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22.0 та 26.0).

У процесі методологічного пошуку були виокремлені критерії, що, на нашу думку, є найбільш важливими для вибору тестових методик, відповідають цілями дослідження та особливостям контингенту досліджуваних: доцільність, чутливість, достовірність, простота проведення та інтерпретації, компактність.

Вибірка основного етапу: дружини комбатантів (n=135), серед яких дружини діючих військовослужбовців (n=92) і дружини ветеранів (n=42), чий чоловіки служили або служать у Збройних Силах України (n=89), Національній гвардії України (n=36), Державній прикордонній службі України (n=5), інших структурах (n=2). Середній вік респондентів 35 років (найстаршій жінці 50 років, наймолодшій – 19 років). Середня тривалість шлюбу – 7-10 років (найменша тривалість 1 рік, найбільша – понад 20 років. Середній стаж військової служби чоловіка 7-10 років (найменший стаж – 1 рік, найбільший – 25). 112 респондентів відповіли, що мають дітей (найчастіший вік дітей 11-15 та 3-6 років). Детальні демографічні характеристики представлені у додатку Д.

Вибірка формувалась таким чином, щоб охопити дружин військовослужбовців з урахуванням різного досвіду участі їхніх чоловіків в АТО/ООС, як-от: загальна тривалість участі в АТО/ООС; тривалість найдовшого відрядження; час після повернення з АТО/ООС. Для охоплення максимальної кількості груп дружин комбатантів першочерговим критерієм було визначено етап розгортання, на якому перебувають чоловіки респондентів: 1) перед розгортанням (традиційно включає підетапи «без досвіду участі» та «з моменту отримання наказу і до відправлення у район ведення АТО/ООС»); 2) безпосереднє розгортання в районі ведення АТО/ООС; 3) після розгортання (виокремлено 4 часових інтервали для замірів психологічних особливостей дружин: до 3 міс. після розгортання, 4-8 міс. після розгортання; більше 9 міс і до 2 років, демобілізовані). Обмеженням цього критерію виявилась, у зв'язку з ризиками воєнного часу, відсутність контролю показника, який говорить про наявність або наближення часу отримання наказу про відрядження в зону бойових дій. Тому кожен із етапів, окрім етапу безпосереднього розгортання, може бути етапом перед розгортанням. Така

нечіткість меж між етапами після розгортання і перед розгортанням є однією із особливостей військових розгортань в умовах АТО/ООС на відміну від закордонних місій.

До вибірки не було включено дружин з високим рівнем травматизації (дружини загиблих та зниклих безвісти комбатантів, дружини комбатантів з досвідом вимушеної ізоляції (полону) або чиї чоловіки перебувають у вимушеній ізоляції (полоні), дружини комбатантів з втратою кінцівок).

Також було враховано характер службових завдань чоловіків у районі ведення АТО/ООС, що відображено у виді військового підрозділу чоловіка: Збройні Сили України (далі ЗС України), Національна гвардія України (далі НГУ), Державна прикордонна служба України (далі ДПСУ). Додатковим параметром формування вибірки був статус чоловіка: діючі військовослужбовці, які служать за контрактом і мають досвід участі в АТО/ООС, та мобілізовані учасники бойових дій, які демобілізувалися з військових структур по завершенню визначеного терміну і мають статус ветеранів, які зараховані до оперативного резерву першої черги. У якості супутнього параметру вибірки визначено наявність досвіду військової служби у самих респондентів, що також може впливати на психоемоційний стан дружин на різних етапах розгортання їхніх чоловіків.

Таким чином було сформовано шість вибірових сукупностей:

- 1) дружини діючих військовослужбовців, чиї чоловіки не мають досвіду АТО/ООС (n=12);
- 2) дружини діючих військовослужбовців, які на момент опитування перебували в АТО/ООС (n=12);
- 3) дружини діючих військовослужбовців, чий досвід після участі в АТО/ООС до 3-х місяців (n=10);
- 4) дружини діючих військовослужбовців, чий досвід після участі в АТО/ООС 4-8 місяців (n=20);
- 5) дружини діючих військовослужбовців, чий досвід після участі в АТО/ООС більше 9 місяців, але не більше 2-х років (n=33);
- 6) дружини ветеранів, учасників АТО/ООС, демобілізованих з військових структур (n=42).

Для наповнення вибірки використовувалися внутрішні канали досяжності в межах співпраці з підрозділами психологічної служби НГУ,

військовими психологами ЗС України, капеланами, центрами соціального захисту населення на місцях, спільнотами дружин комбатантів, а також респонденти залучалися методом «снігової кулі», коли одна з жінок залучала до участі в опитуванні інших. Для збору даних використовувалися як електронні (50%), так і паперові форми опитування (50%). Стандартизовані методики та авторська анкета були оформлені в один опитувальний комплект. Участь у опитуванні була анонімною. Потенційним респондентам було надіслано 525 опитувальних комплектів, з них повернулись 165, 135 виявились валідними. Решта були забраковані, оскільки не була зазначена інформація, яка б дозволяла віднести жінок до визначених груп.

Обмеження при формуванні вибірки: відсутня у відкритому доступі інформація по генеральній сукупності; відсутність можливості поширення бланків опитування у відкритому доступі у зв'язку з ризиками воєнного часу, що зумовило наповненість представлених груп; протягом дослідження не вдалося наповнити категорії дружин діючих військових, які перебувають у районі ведення АТО/ООС, та дружин, чиї чоловіки до 3-х місяців після АТО/ООС, що може свідчити про наявність бар'єрів комунікації у цих категорій жінок; за підсумками комунікацій з військовими психологами, які були долучені до поширення анкет серед певної категорії дружин, виявлено, що дружини досить скептично ставляться до таких досліджень, не розуміючи повною мірою, як це може вплинути на задоволення їхніх потреб.

Враховуючи важкодоступність вибірки, групи, що сформувались, наповнені неоднаково. Водночас аналіз психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань, дає змогу виокремити виклики, з якими зіштовхуються дружини комбатантів протягом участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях. Також дослідження дає змогу виявити внутрішні та зовнішні ресурси комунікативної поведінки дружин комбатантів, що відповідає меті дослідження. Адже ресурсна комунікативна поведінка дружин у подружньому

спілкуванні може сприяти мінімізації негативного впливу на психологічний стан як дружин, так і комбатантів.

Одним із чинників, які впливають на ситуацію, є реальність ведення бойових дій, зміни в досвіді і організації військової служби в 2016-2020 рр. Також характер службово-бойових завдань у період 2014-2020 рр. та пов'язаний з цим рівень загрози життю комбатантів, чиї дружини брали участь у дослідженні, не є загальновідомим повною мірою.

Третій етап дослідження – *розробка та апробація засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів* – включав розробку комплексу засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів та їх апробацію у системі соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців і ветеранів. Апробація спрямована на формування процедури введення дружин комбатантів до системної роботи з членами сімей військовослужбовців.

У якості засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів було використано групові форми роботи, які включали інформаційний, соціальний та психологічний етапи. Під час групової роботи використовувалися медіапсихологічних засоби. Апробація відбувалась під час 29 групових зустрічей (якими було охоплено 280 дружин комбатантів) і здійснювалась у два етапи:

1) 15 групових заходів (157 дружин) проводилися на базі районних та міських центрів соціального захисту населення, спілок учасників бойових дій у співпраці з громадськими організаціями, військовими капеланами, керівництвом місцевих адміністрацій. Учасницями зазначених 15 заходів були як дружини діючих військовослужбовців ЗС України та НГУ, так і дружини ветеранів демобілізованих із військових структур. Також у деяких групах брали участь дружини комбатантів, які втратили кінцівки, та члени сімей загиблих воїнів;

2) 13 групових заходів (у яких взяли участь 123 учасниці) проводились лише із залученням діючих дружин військовослужбовців НГУ на базі

військових частин, мали однакові умови та проходили за однаковою формою, відбувалися без залучення дружин з високим рівнем травматизації (членів сімей загиблих, зниклих безвісти, полонених, з втратою кінцівок). Здійснювалися в межах співпраці громадської організації «Жіноча сила України» з підрозділами психологічної служби НГУ (Чижевський, 2016).

За результатами першого етапу апробації виокремлено наступні принципи проведення груп: гомогенність групи, умови проведення, чіткість та характер етапів. Завданням другого етапу було апробувати процедуру введення до системної роботи дружин комбатантів, навчити їх технікам та прийомам саморегуляції психоемоційних станів, які вони зможуть використовувати за межами групи протягом тривалого часу.

Ефективність за результатами першого етапу оцінювалась анкетами по завершенню зустрічі за двома критеріями: 1) покращене самопочуття та готовність ділитися отриманою інформацією з іншими жінками; 2) готовність звертатися за індивідуальною консультацією до психолога. У 10% присутніх жінок, які проявляли ознаки високої психотравматизації, самопочуття не покращилося. Переважна більшість учасниць повідомляли про покращене самопочуття. На кожній із таких зустрічей відсоток індивідуальних звернень до психолога по завершенню коливався від 15 до 20%.

Для оцінки ефективності другого апробаційного етапу було використано підхід, запропонований Дональдом Кіркпатріком до оцінки ефективності освітніх програм (Kirkpatrick 4-levels..., 2020), що полягає в оцінці отриманих знань одразу по завершенню навчання, готовності ділитися цими знаннями з іншими та використання отриманих знань через певний проміжок часу. За підсумками другого етапу апробації ефективність оцінювалась у три етапи: 1) анкетування учасниць одразу по завершенню групи (n=123); 2) опитування учасниць під час повторних групових зустрічей та через індивідуальні канали комунікації через один місяць (n=20, 16%); 3) опитування учасниць, з якими підтримувалися індивідуальні канали комунікації, через два роки після їхньої участі у зазначених групових заходах (n=10, 8%). Результативність апробації

процедури введення в системну роботу оцінювалась за такими критеріями: зниження бар'єрів на шляху до звернення по фахову психологічну допомогу; готовність брати участь у подальшій системній роботі, що пропонується в рамках психосоціальної підтримки сімей.

На *заключному етапі* дослідження – етапі обробки даних – здійснено аналіз отриманих результатів, їх інтерпретація та узагальнення.

2.2. Аналіз очікувань чоловіків щодо комунікативної поведінки дружин як складової морально-психологічного стану комбатантів

За результатами теоретичного аналізу виявлено, що комунікативна поведінка в сім'ї може стати для комбатанта як позитивним ресурсом, так і проблемою, що руйнує бойовий дух воїнів та гальмує відновлення їхнього психологічного стану на різних етапах військових розгортань (підготовка, участь у бойових діях, перебування на військовій базі, демобілізація). Для дослідження контексту комунікативної поведінки дружини як психологічного ресурсу поліпшення морально-психологічного стану комбатантів було проведено фокус-групу для виявлення уявлень офіцерів про рівень впливу сімейних, зокрема подружніх, стосунків на психологічний стан військовослужбовців та дослідження особливостей комунікативної поведінки дружин, яку військовослужбовці сприймають як підтримуючу (Дідик, 2018b). Для уточнення особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань було проведено глибинні інтерв'ю з експертами (Дідик, 2018a) та досліджено сімейні проблеми і їхній вплив на подружнє спілкування та морально-психологічний стан бійця.

Проведення фокус-групи здійснювалося під час робочої зустрічі з офіцерами військової частини Національної гвардії України (далі в/ч НГУ), військовослужбовці якої на регулярній основі виконують завдання в районі ведення АТО/ООС. Захід був організований зусиллями військових психологів на території в/ч та тривав 1 годину (Дідик, 2018b).

Учасники дослідження – 30 осіб, чоловіки, офіцери в/ч (включно з молодшим офіцерським складом). Основною вимогою до підбору учасників групи була наявність підлеглих (від 10 осіб і більше). Вік опитуваних: 22-55 років. Процедура дослідження включала «вітальний» та «розігрівачий» блоки (Белановский, 1996, с. 153). Для того, щоб мінімізувати дискомфорт під час опитування, всі питання ставилися не по відношенню до присутніх військовослужбовців, а в контексті оцінки розуміння важливості поставлених питань для підлеглих. До учасників зверталися як до експертів, прояснюючи їхнє розуміння. Інтерактивне спілкування відбувалося у два етапи і спрямовувалося двома питаннями відповідно до етапів:

1) Хто з оточення впливає на психологічний стан військовослужбовців, які знаходяться у вашому підпорядкуванні (зазначте у відсотках)?

2) Якою має бути поведінка дружини у подружньому спілкуванні, щоб військовослужбовець відчував підтримку?

У першому питанні прояснювався рівень впливу на морально- психологічний стан бійця з боку сім'ї, у другому – прояснювалися характеристики очікуваної комунікативної поведінки дружини у подружньому спілкуванні.

Паралельно із зачитуванням першого питання на екрані демонструвався слайд, на якому було зображено поставлене питання та варіанти відповідей з можливістю доповнення: сім'я/дружина, мати/батьки, побратими, друзі, колеги, керівництво, інші. Варіанти відповідей були візуалізовані у вигляді діаграми з рівнозначними поділками.

У груповій дискусії на першому етапі учасниками було виокремлено дві найважливіші категорії впливу: робота і сім'я, які надалі оцінювались. Відповіді розподілилися таким чином:

- 6% (n=2) – 60/40 (60% впливає робота, 40% – сім'я);
- 9% (n=3) відповіли 40/60 (40% впливає робота, 60% – сім'я);
- 85%(n=25) – 50/50 (50% впливає робота, 50%– сім'я).

Узагальнено можна зробити висновок, що офіцери визнають роль сім'ї як досить вагому, принаймні, паритетну для військовослужбовців.

За результатами обговорення другого питання укладено список очікувань до дружини, яка своєю поведінкою позитивно впливала б на психологічний стан військовослужбовця:

- заздалегідь планує та узгоджує спільні з чоловіком справи;
- не порівнює з іншою родиною;
- довіряє чоловіку;
- підтримує та розвиває любов дитини до тата;
- поважає професію чоловіка;
- вміє слухати і чути;
- нормально реагує, коли у зв'язку зі службовим завданням чоловік нечасто телефонує;
- дає чоловіку відчуття, що на нього чекають вдома;
- забезпечує, щоб вдома все було добре;
- піклується про дітей;
- підтримує наявність інтимної близькості у стосунках із чоловіком.

Структуруючи наведений список, можна виділити три блоки комунікативної поведінки (Дідик, 2018b). *Перший блок – комунікативний*, який говорить про те, що певна комунікативна компетентність дружини (вміння слухати і чути, довіряти, узгоджувати спільні справи, підтримувати професійний вибір чоловіка тощо) є важливим чинником впливу на психологічний стан військовослужбовця. *Другий блок – відсутність проблем вдома*, що включає як обставини, пов'язані з дітьми (повага до тата-військового вдома, питання з навчанням та здоров'ям дітей), так і побутові питання. *Третя складова – подружні стосунки* (довіра, відчуття, що чекають вдома, відчуття потреби, стосунки у подружжі, в тому числі інтимна близькість тощо).

Варто зазначити, що насамперед військовими обговорювалися складові комунікативного блоку, а блок подружніх стосунків обговорювався наприкінці,

хоча, аналізуючи контекст обговорень, очевидно, що ця тема не на останньому місці за важливістю.

За підсумками викладеного вище аналізу отримано підтвердження розуміння військовими ролі сім'ї як складової морально-психологічного стану військовослужбовців та окреслено особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів, яка сприймається військовими як ресурсна. Про це також свідчить факт, що після дискусії учасники ставили питання про те, чи буде проводитися робота з дружинами, до якої б входило обговорення тих ресурсних характеристик комунікативної поведінки дружин, які вони окреслили.

Для аналізу сімейних проблем і уявлень про соціально-психологічну підтримку, яку військовослужбовці та члени їхніх сімей можуть отримати для розв'язання та запобігання цим проблемам на різних етапах АТО/ООС, проведено емпіричне дослідження методом глибинних інтерв'ю (Дідик, 2018а). Було опитано 13 (тринадцять) респондентів, з них 6 жінок та 7 чоловіків. Серед опитаних 10 офіцерів-психологів НГУ (4 чоловіків і 6 жінок; 7 з них мають досвід перебування в зоні АТО; всі психологи мають досвід роботи з військовослужбовцями, які несуть службу в зоні АТО та членами їхніх сімей); 2 військових капелана НГУ (мають досвід несення служби в зоні АТО та продовжують працювати з військовослужбовцями та членами їхніх родин); крім того до аналізу включено інтерв'ю з військовослужбовцем учасником АТО, чий випадок становить інтерес, оскільки проблеми, які виникли в його подружніх стосунках під час АТО, призвели до руйнування сім'ї та розлучення. Всі респонденти були одружені та мають різний прояв проблем у власних родинях. 11 з 13 – мають дітей (дошкільного та шкільного віку). Вік респондентів: 30- 45 років.

Глибинне інтерв'ю тривало 1-1,5 години з кожним респондентом під час особистого спілкування (70%) та під час телефонної розмови (30%). Респондентам ставили наступні запитання:

1. З якими проблемами зіштовхується сім'я (дружина та діти) перед відправленням військовослужбовця в район ведення бойових дій і як їх можна вирішити?
2. З якими проблемами в сім'ї зіштовхується військовослужбовець перед його відправленням у район ведення бойових дій і як їх можна вирішити?
3. Що хвилює дружину під час перебування чоловіка в районі ведення бойових дій і як їй можна допомогти?
4. Що хвилює чоловіка стосовно сім'ї під час несення служби в районі ведення бойових дій і як йому можна допомогти?
5. Які проблеми відчуває подружжя (чоловік і дружина) після повернення чоловіка із району ведення АТО і як можна допомогти з їх вирішенням?

Відповідно до мети предметом узагальнення були насамперед сімейні стосунки та можливі проблеми на різних етапах розгортання АТО/ООС. Отримані відповіді проаналізовано та узагальнено за якісними показниками відповідно до трьох етапів розгортання (перед відправленням в АТО, під час виконання завдань в районі ведення АТО, після повернення в ППД) (Дідик, 2018а)

Етап I: перед відправленням в район ведення АТО (термін від 1 місяця до 2-3 тижнів). На цьому етапі найбільш поширеними є три проблеми: *складнощі у подружньому спілкуванні через страх дружини за здоров'я та життя чоловіка, емоційно-поведінкові прояви дітей, побутові турботи*. З моменту оголошення дати відправлення чоловіки, як правило, подумки занурюються в процес підготовки до від'їзду та емоційно менш включені у сімейні питання. У дружин у цей період часто посилюється страх за життя та здоров'я чоловіка у зв'язку з наближеним від'їздом у район ведення бойових дій. Етап підготовки до відправлення часто супроводжується напруженням у стосунках, що зумовлює конфлікти у подружньому спілкуванні. Такі характеристики підтверджують численні закордонні дослідження (Pincus et al., 2001; Larsen, Clauss-Ehlers, & Cosden, 2015; Bóia, et al., 2018).

Емоційно-поведінкові прояви дітей перед відправленням військового у район ведення АТО викликають емоційні переживання як у дружин, так і в чоловіків. Основою для структурування результатів інтерв'ю з питання хвилювання через емоційно-поведінкові прояви дітей стала класифікація, запропонована військовими психологами США (Дубчак, 2017, с. 686; див. табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

Емоційно-поведінкові прояви дітей у стресовій ситуації

Вік	Поведінка	Емоції
Немовлята(до 1р)	Відмовляється їсти	Не слухається
Малюки (1–3 р)	Плач, роздратування	Дратівливість, сум
Дошкільнята(3–6р)	Випадки втрати контролю над «горщиковою» поведінкою, прилипання	Дратівливість, сум
Школярі(6–12 с.)	Скигнення, тілесні болі	Дратівливість, сум
Підлітки (12-18с.)	Ізоляція, пасивність, наркотики	Гнів, апатія

Під час опитування респонденти зазначили, що комунікація з дітьми є одним із найбільш впливових факторів на емоційний стан комбатанта перед відправленням в район ведення АТО. Зокрема, чоловіки зауважили, що сумний настрій дитини або раптова хвороба перед відправленням викликає суттєве внутрішнє хвилювання у військовослужбовців, яке часто супроводжується почуттям провини під час відправлення та під час прибуття на місце виконання службового завдання (особливо, якщо дитина просить, щоб тато нікуди не їхав).

Етап II: виконання військовим завдань в районі ведення АТО (від 1-3 міс.).

Відповідаючи на питання щодо даного етапу, респонденти зазначили, що під час перебування військовослужбовця в районі ведення АТО важливу роль грає емоційний стан, з яким він залишив родину та прибув на виконання службово- бойового завдання. Протягом перших кількох днів вся увага військовослужбовця максимально спрямована на прийняття службових обов'язків від колег, які їдуть на ротацію. Паралельно саме в ці перші 7-10 днів родина переживає адаптацію та найбільший стрес за відсутності військовослужбовця вдома. У цей момент може спостерігатися *напруження в*

комунікації між подружжям через взаємні невиправдані очікування в емоційній підтримці один одного.

Усі респонденти, як чоловіки, так і жінки, зазначили, що в сім'ях, де ще до відрядження спостерігалися напружені стосунки, виникають: недовіра, страх подружньої невірності, прояви зловживання психоактивними речовинами, що зумовлює конфлікти у медіаопосередкованому подружньому спілкуванні (по телефону, Skype тощо).

За гармонійних подружніх стосунків до від'їзду у військовослужбовців актуалізуються зазвичай *хвилювання за здоров'я рідних, поведінку дітей у школі та матеріальне забезпечення родини*. Про всі ці моменти подружжя спілкується у дистанційному форматі, і, залежно від обставин, у чоловіка або вмикається хвилювання, або він спокійний, оскільки вдома все добре. Респонденти чоловіки зазначили, що за гармонійних стосунків до відправлення у відрядження страх подружньої невірності присутній лише у молодих військовослужбовців, які нещодавно одружилися.

У дружин на цьому етапі посилюється страх за життя чоловіка, постійний стрес, втома у зв'язку з підвищеною відповідальністю за сімейні побутові питання, що виливається в соматичні захворювання та бажання, щоб у подальшому чоловік залишив службу.

Етап III: повернення військовослужбовця із району ведення АТО. Структуруючи відповіді респондентів, щодо даного етапу можна виокремити такі найпоширеніші проблеми в сімейних стосунках: напружені стосунки через замкненість та відчуження чоловіка; хвилювання та тривожність дружини через незвичні прояви поведінки чоловіка; зміни (холодність) в стосунках між батьком і дитиною; порушення інтимних стосунків; нестача часу на дозволля з родиною між службово-бойовими завданнями. Розглянемо детально кожен.

Напружені стосунки в подружжі через замкненість та відчуження чоловіка, хвилювання і тривожність дружини через незвичні прояви поведінки чоловіка (в тому числі зловживання психоактивними речовинами, побутова агресія) є зазвичай наслідками емоційного напруга, бойового стресу, розладів

адаптації, посттравматичної стресової реакції та розладу. Різною мірою ГСР, розлади адаптації, ПТСР викликають у військовослужбовця бажання: відсторонитися від близьких, аби їм не нашкодити; уникати прояву емоцій у присутності рідних; відсторонення від побутових питань, оскільки відчують себе непотрібними; втамувати біль психоактивними речовинами тощо. Мета цього дослідження не передбачає детальний опис проявів бойового стресу, розладів адаптації та посттравматичного стресового розладу, оскільки на сьогодні існує достатньо наукових матеріалів, які детально висвітлюють їх симптоматику та наслідки (Волошин, 2002; Дубчак, 2017; Попелюшко, 2016; Лесков, 2008; Буряк, Гіневський, & Катеруша, 2015).

З досвіду опитуваних фахівців, перебуваючи у районі ведення АТО/ООС, військовослужбовці переживають ті чи інші стресові ситуації (Дідик, 2018с; Дідик, 2018d) Навіть ті військовослужбовці, які не на першій лінії оборони, а несуть службу на 2-й, 3-й лінії зіткнення, постійно відчують емоційне напруження, оскільки обставини воєнного міжнародного конфлікту з РФ, який відбувається на сході України, непередбачувані.

У своїх відповідях фахівці зазначають, що частина військовослужбовців НГУ, які на постійній основі беруть участь у військових розгортаннях в районі ведення АТО/ООС, потребують додаткової уваги, оскільки в них відбувається накопичення стресових станів. Самі ж військовослужбовці вважають свій стан задовільним, а адаптивність сімей сталою, оскільки вони вже не вперше беруть участь у розгортаннях. Але спілкуючись з дружинами таких військовослужбовців, фахівці отримують інформацію, що їхні чоловіки після кожного розгортання повертаються з новими проявами поведінки, і сім'я вимушена кожного разу адаптовуватися по-новому. Під час кожної наступної адаптації сім'я переживає стрес, що викликає напругу у подружніх стосунках. У сім'ях, які мають гармонійне, довірливе подружнє спілкування, цей процес відбувається легше та швидше.

Ситуація в інтимних *стосунках подружжя* після повернення комбатанта із району ведення АТО змінюється, за словами опитаних респондентів (зокрема

жінок. З досвіду спілкування з дружинам комбатантів, фахівці зазначають, що спостерігається надмірний або відсутній статевий потяг протягом першого тижня після повернення додому. Також простежується втрата ніжності в стосунках, особливо це стосується тих подружніх пар, де чоловік постійно бере участь у військових розгортаннях (термін кожного безпосереднього розгортання від 1-3 міс. і більше). Такі зміни дружини часто інтерпретують як згасання почуттів або привід для сумнівів щодо подружньої вірності та хвилювань. Чоловіки, зі свого боку, вважають, що ніяких змін немає, оскільки вони мають ті самі почуття до дружини, як і до розгортання, та не усвідомлюють, що прояв їхніх почуттів наразі інший.

Зміни у стосунках між батьком і дитиною. Чоловіки серед опитуваних зазначили, що перед відправленням додому думки починають зміщуватися в сторону родини, починається формування очікувань про те, як їх будуть зустрічати вдома дружина та діти. Водночас існує хвилювання, як зустріне тата дитина, чи впізнає (особливо, якщо вік дитини до 3-х років). Гостро це питання хвилює військовослужбовців, які вже не вперше беруть участь у розгортанні і мають досвід відстороненості дитини від батька одразу після повернення додому. За словами респондентів чоловіків, перед поверненням додому з відрядження вони очікують, що сім'я буде їх радісно зустрічати та безумовно приймати всі прояви їхньої поведінки. І коли очікування не виправдовуються через емоційні прояви комунікативної поведінки дружин або дітей, які є нормальними для них на той час, чоловіки відчують спустошення та сум, думаючи, що їх не чекали і не радіють їхньому поверненню. Відповідно, такі стосунки у сім'ї та подружнє спілкування після повернення додому не сприяють відновленню морально-психологічного стану військовослужбовця та негативно впливають на його підготовку до виконання подальших службово-бойових завдань.

Недостатньо часу на дозвілля сім'ї між службово-бойовими завданнями чоловіка. У разі коротких термінів між розгортаннями, наявності короткотривалих відпусток і необхідності повернення до виконання службових

завдання у місці постійного несення служби члени сім'ї не мають достатньо часу на спільне дозвілля. У разі накопичення емоційного невдоволення цими обставинами подружнє спілкування супроводжується конфліктами. Часто у таких ситуаціях, за словами фахівців, зокрема чоловіків, дружини починають відчувати невдоволення військовим способом життя їхньої сім'ї та спонукають чоловіка залишити службу.

Важливим фактом є те, що стосовно третього етапу (повернення із району ведення АТО) відповіді респондентів були дуже різними, починаючи від відкидання проблеми на цьому етапі (всі до цього звикли, відрядження по 2-3 місяці ніяких змін не несуть) до фахової роботи із застосуванням професійних прийомів щодо вирішення конкретних проблем як з військовослужбовцями, так і з членами їхніх сімей.

Виходячи з глибинних інтерв'ю з фахівцями, можна зробити висновок про необхідність соціально-психологічної підтримки членів родин військовослужбовців та дружин зокрема, яка має включати інформування близького оточення військовослужбовців про можливі проблеми після повернення комбатантів з військових розгортань та завчасне надання рекомендацій і допомоги членам їхніх сімей, оскільки подружнє спілкування зумовлює вагомий вплив на морально-психологічний стан комбатантів.

Уявлення фахівців про те, якою мала би бути форма соціально-психологічної допомоги сім'ям військовослужбовців задля запобігання виникненню вищевказаних проблем, покладені в основу рекомендацій з розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань, що представлені у параграфі 3.3.

Для уточнення уявлень про вплив підтримуючої (ресурсної) та руйнівної комунікативної поведінки дружин комбатантів на психоемоційний стан бійця під час виконання службових завдань у районі ведення бойових дій було проведено опитування військових капеланів (Дідик, 2018с).

В опитуванні взяли участь 27 військових капеланів (серед яких капелани, які несуть службу у різних військових формуваннях на посадах, та капелани, які є волонтерами, але також їздять у відрядження у район ведення АТО/ООС). Усі капелани є священнослужителями Православної церкви України. Опитування проводилося з використанням друкованих анкет та у форматі групової дискусії (загальна тривалість – 1,5 год.).

Під час опитування пропонувалося надати розгорнуті відповіді на два запитання: *«Чи доводилося вам допомагати військовому впоратися з наслідками стресу і в який спосіб?», «Яке місце займає сім'я та спілкування з дружиною під час несення служби військовим в районі ведення АТО і яким є вплив такого спілкування на бійця та військову службу» ?*

22% опитаних поділилися досвідом спостереження спалахів агресії, замкнутості через проблеми вдома за результатами телефонного спілкування з дружиною. 78% капеланів зазначили, що завдяки розмовам про Бога, про сім'ю та її майбутнє, нагадуванням про те, що на бійця чекають вдома діти і дружина, вдавалося допомогти військовослужбовцям вийти із депресивних станів, апатії, розпачу, позбутися суїцидальних думок.

Узагальнені результати опитування капеланів (Дідик, 2018с) демонструють, що ресурсна комунікативна поведінка дружин комбатантів, яка проявляється у подружньому спілкуванні, може бути підтримуючим фактором під час переживання бійцем важких психоемоційних станів. Натомість руйнівна комунікативна поведінка дружини – зумовлює погіршення морально-психологічного стану бійця, що впливає на виконання ним службово-бойових завдань.

За результатами глибинних інтерв'ю та опитування офіцерів і капеланів на пошуковому етапі дослідження зроблено припущення, що комунікативна поведінка дружин може бути ресурсною і виступати підтримуючим фактором під час переживання бійцем важких психоемоційних станів. Разом з тим контекст сімейних проблем може зумовлювати погіршення морально-психологічного стану бійця. Виокремлено специфіку сімейних проблем

(подружніх, батьківських, побутових та ін.) на трьох основних етапах військових розгортань (перед відправленням в район ведення АТО/ООС, під час перебування та після повернення).

2.3. Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів як суб'єкта комунікації

Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів як суб'єкта комунікації (суб'єктні) розглядаються через три складові: 1) емоційне переживання дружинами зовнішніх обставин, що вимірюється показниками тривожності дружин комбатантів та показниками сприйняття дружинами ознак психотравматизації чоловіків у подружньому спілкуванні (ознаки психотравматизації в КП); 2) активність дружин щодо підтримки спільнотами (зовнішні ресурси); 3) саморегуляцію (внутрішні ресурси). Дослідження кожної складової складається із трьох етапів: загальна характеристика, аналіз особливостей на різних етапах військових розгортань, суб'єктні психологічні особливості ресурсної КП.

2.3.1. Динаміка тривожності та ознак вторинної психотравматизації.

Для уточнення характеру переживань дружинами зовнішніх обставин, якими є різні етапи військових розгортань методом глибинних інтерв'ю було опитано 7 дружин комбатантів. Серед них – 2 дружини діючих кадрових військовослужбовців та 5 дружин ветеранів, демобілізованих під час різних хвиль мобілізації (Верховна Рада України. Указ Президента України «Про часткову...», 2015), які раніше не працювали у військовій структурі. Також до аналізу включено інтерв'ю з подружжям, у якому один із партнерів мав досвід участі у бойових діях під час АТО та був демобілізованим, частину якого ми також включаємо до аналізу досвіду дружин. Серед опитуваних були дружини комбатантів, які служать чи служили у ЗС України, НГУ та ДПСУ.

На момент опитування, чоловіки шести дружин перебували у статусі ветеранів протягом одного та двох років після АТО. Чоловік однієї з дружин

діючих військовослужбовців на момент опитування знаходився в районі ведення АТО, чоловік іншої дружини військового готувався до розгортання у район ведення АТО. Вісім з семи опитаних дружин мають дітей: четверо мають дітей лише шкільного віку, двоє – лише дошкільного, одна з дружин має дитину шкільного і дошкільного віку, одна з дружин має дітей, які вже не навчаються у школі. Глибинне інтерв'ю тривало 1-1,5 години з кожним респондентом під час особистого спілкування (80%) та під час телефонної розмови (20%).

Респондентам ставилися основні запитання, відповіді на які характеризували емоційні реакції дружин та особливості подружнього спілкування перед розгортанням на момент відправлення чоловіка в район ведення АТО, під час безпосереднього розгортання та після повернення і демобілізації з військових структур (для ветеранів). Залежно особливостей сімейної ситуації та перебігу розмови, використовувались додаткові уточнюючі питання. Тексти інтерв'ю з дозволу респондентів опубліковані у соціальній мережі (Подружжя після АТО..., 2017).

Отримані відповіді узагальнювалися з урахуванням наступних категорій: 1) психоемоційний стан дружин на різних етапах розгортання; 2) особливості подружнього спілкування на різних етапах розгортання; 3) ресурси підтримки на кожному етапі розгортання.

Усі респонденти зазначають про зміни психоемоційного стану протягом розгортань. Про найбільш стресове навантаження опитувані говорять щодо етапу безпосередньо перед розгортанням (з моменту отримання інформації про дату відправлення і до відправлення), протягом першого місяця під час виконання чоловіком завдань у районі ведення АТО, протягом перших місяців після повернення з АТО (терміни варіюються). Частина дружин вказують на зміни у проявах поведінки чоловіка, що мають ознаки психотравматизації в КП через шість місяців після АТО, та через рік після АТО (замкненість, тривожні сні, реакції на тригери, емоційність, підвищена настороженість). Дружини діючих військових відмічають, що при кожному наступному розгортанні цикл емоційних переживань повторюється. Дружини ветеранів зазначають, що, не

зважаючи на повернення чоловіка до невійськового способу життя, вони відчують тривогу, оскільки чоловіки зараховані до мобілізаційного резерву першої черги. Усі опитувані вказують про взаємовплив психоемоційного стану чоловіка та психоемоційного стану дружини.

Аналізуючи зміни, про які висловлювалися респонденти, можна дійти висновку, що характер подружнього спілкування під час виконання комбатантом завдань в районі ведення АТО/ООС залежить від якості спілкування на момент до відправлення. Про ускладнення в стосунках у сім'ях, у яких ще до участі у військових розгортаннях було багато суперечностей, підтверджують і інші дослідження (Губеладзе, 2019). Також вагомий вплив на особливості подружнього спілкування здійснює психоемоційний стан дружини, наявність сімейних проблем та спосіб їх вирішення, сталі форми застосування копінг-стратегій, наявність мережі підтримки (друзі, батьки, інші дружини військових, волонтери, спілка УБД), що проявляється у комунікативній поведінці дружин.

Ключовим фактором, про який вказують дружини, які характеризують подружні стосунки, як такі, що покращилися після участі чоловіка в АТО, є сформована у подружжі практика обговорення усіх переживань та непорозумінь (як під час розгортання, так і після повернення додому), а також готовність дружини спокійно реагувати на розповіді чоловіка про досвід війни та на його змінену поведінку.

Дослідження тривожності дружин та ознак вторинної психотравматизації серед груп дружин, чиї чоловіки перебувають на різних етапах військових розгортань, передбачало виконання наступних завдань: 1) аналіз показників тривожності; 2) аналіз показників ознак психотравматизації в КП; 3) дослідження зв'язків показників тривожності дружин з ознаками психотравматизації в КП; 4) аналіз проявів тривожності дружин та сприйняття ними ознак психотравматизації в КП на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях. Реалізація поставлених завдань відбувалася у два

етапи: 1) аналіз показників тривожності дружин; 2) аналіз показників ознак психотравматизації в КП.

Аналіз тривожності дружин комбатантів здійснювався за такими показниками: показники реактивної (РТ) та особистісної тривожності (ОТ) усіх респондентів; показники реактивної та особистісної тривожності у зв'язку з наявністю досвіду військової служби дружин у військовій структурі; показники реактивної та особистісної тривожності дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань в умовах АТО/ООС. Для дослідження рівня ситуативного стресового впливу кожного етапу розгортання та визначення емоційного стану, що характерний респондентам у цілому, показники реактивної та особистісної тривожності аналізувалися окремо.

За результатами аналізу рівня тривожності у дружин комбатантів (n=135) виявлено, що близько 50% мають помірний рівень (46,7% – РТ, 50,4% – ОТ) та близько 40% жінок мають високий рівень (42,2% – РТ, 39,3% – ОТ). Низький рівень тривожності мають близько 10% жінок (11,1% – РТ, 10,4 % – ОТ). Результати представлено у таблиці 2.3.1.

Таблиця 2.3.1

Розподіл показників тривожності дружин комбатантів (n=135)

	σ	Медіана	Низька, %	Помірна, %	Висока, %
РТ	11,13	42	11,1	46,7	42,2
ОТ	10,41	41	10,4	50,4	39,3

Специфіка розподілу даних вказує на те, що при подальшій обробці показників тривожності необхідно використовувати непараметричні методи математичної статистики (Додаток Г). Тому для аналізу показників тривожності серед груп дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань було використано непараметричний Н-критерій Краскала- Уоліса.

Порівняльний аналіз змінних загальної тривалості залучення комбатанта до виконання завдань в районі ведення АТО/ООС, тривалості шлюбу, виду

військового формування та тривалості військової служби серед груп дружин з різною тривожністю статистично значущих відмінностей не виявив.

За результатами порівняльного аналізу показників тривожності дружин, які є військовослужбовцями і тих, які не працюють у військових структурах, виявлено значущі відмінності: за шкалою реактивної тривожності ($p < 0,001$) та за шкалою особистісної тривожності ($p < 0,01$). Розподіл див. рис. 2.3.1.

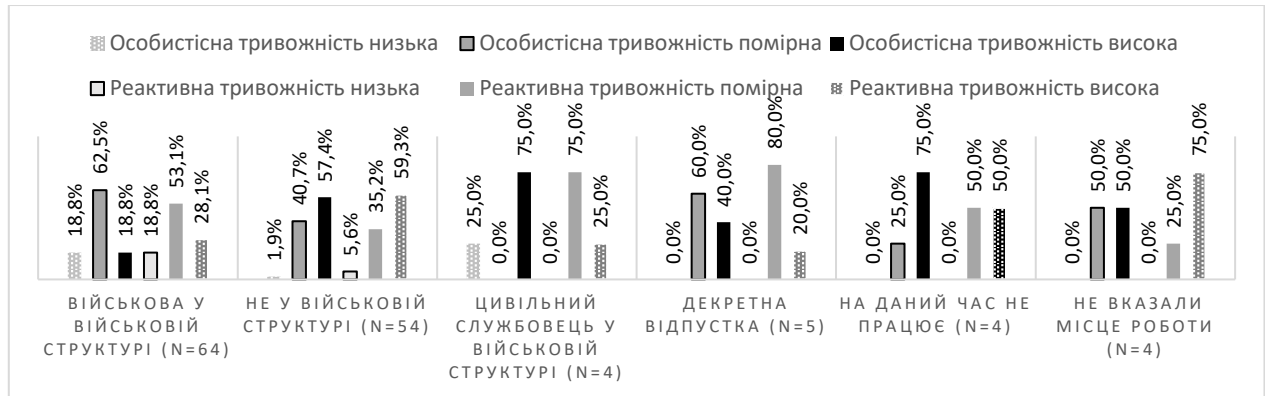

Рис. 2.3.1 Розподіл показників тривожності серед дружин комбатантів залежно від їхнього місця роботи, у % (n=135)

Показники РТ: високий рівень виявлено у 28,10% жінок, які є військовослужбовцями та 59,3% у жінок, які працюють не у військовій структурі, помірний рівень – 53,10% та 35,2%, відповідно; низький рівень – виявлено у 18,8% жінок військовослужбовців у порівнянні з 5,6% жінок, які працюють не у військовій структурі. *Показники ОТ:* високий рівень виявлено у 57% жінок, які працюють у невійськовій структурі, та у 18,8% у жінок військовослужбовців, помірний рівень – у 40,7% цивільних та у 62,5% військових жінок.

Серед дружин, які є військовослужбовцями, висока РТ представлена у 28,10%, висока ОТ – у 18,8%. Такі особливості можуть говорити про вплив поточних обставин, в тому числі місця роботи. Що стосується високого рівня тривожності у жінок, які працюють не у військовій структурі, то він проявляється у приблизно у однакової кількості жінок, як по шкалі РТ – 59,3%, так і по шкалі ОТ – 57,4%.

Особливої уваги потребують групи респондентів, представлені малою вибіркою (по 4-5 осіб): жінки, які працюють цивільними службовцями у військовій структурі, жінки, які знаходяться у декретній відпустці та жінки, які тимчасово не працюють. Оскільки кількість опитуваних, що увійшли до цих груп незначна, ми не будемо загострювати увагу на їх описі. Разом з тим, зазначимо важливість дослідження особливостей таких категорій респондентів, оскільки в межах представленої наповненості у цих групах суттєво виокремлюються високі показники тривожності.

Для уточнення статистично значущих відмінностей між військовими та невійськовими дружинами комбатантів, з усіх представлених груп було виокремлено групу респондентів, які не є військовими у одну групу. Таким чином аналіз проводився серед двох груп: дружини військові ($n=64$) та дружини невійськові ($n=67$), загальною кількістю 131 респондент. Порівняльний аналіз проводився для двох незалежних вибірок за допомогою непараметричного U- критерію Мана-Уїтні.

За результатами аналізу виявлено статистично значущі відмінності ($p \leq 0,001$ – по шкалі РТ та $p < 0,001$ – по шкалі ОТ). При порівнянні показників для виокремлених груп респондентів виявилося, що: серед жінок, які є військовослужбовцями 28,10% мають високу РТ та 18,8% - високу ОТ, низьку РТ – 18,8%, низьку ОТ – 18,8%. Серед жінок, які не є військовослужбовцями 53,7% мають високу РТ та 58,2% - високу ОТ; 4,5% – низьку РТ та 3% - низьку ОТ.

Наявність, майже, третини жінок з високою реактивною тривожністю серед дружин, які є військовослужбовцями та більше половини жінок з високою як реактивною, так і особистісною тривожністю серед невійськових жінок, демонструє необхідність додаткової уваги у системі надання психологічної допомоги сім'ям комбатантів.

За допомогою кластерного аналізу було виокремлено групу дружин, які мають низькі показники як ситуативної, так і особистісної тривожності одночасно ($n=7$). У цій групі 6 із 7 жінок є військовослужбовцями, одна –

дружина ветерана, п'ять із семи респондентів є дружинами комбатантів, які мають досвід участі в АТО/ООС. У кількісному співвідношенні всі п'ять жінок розділилися між етапами рівномірно.

На основі вище викладеного порівняльного аналізу можна зробити висновок про те, що жінки, які є самі військовослужбовцями, краще справляються із стресовими ситуаціями та викликами військового способу життя ніж жінки, що не є військовими, які тривожаться за своїх чоловіків.

Оскільки предметом дослідження є психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів у процесі подружнього спілкування на різних етапах військових розгортань, важливим етапом дослідження є аналіз рівня тривожності дружин, чоловіки яких знаходяться на різних етапах розгортань. Попередній аналіз тривожності дружин створив фон для цього головного етапу.

Для дослідження особливостей розподілу показників тривожності та ознак психотравматизації в КП дружин, чії чоловіки знаходяться на різних етапах розгортання АТО/ООС в межах запропонованих часових інтервалів було сформовано групи:

- 8,9% (n=12) складають дружини діючих військовослужбовців, чії чоловіки не мають досвіду АТО/ООС;
- 8,9% (n=12) – дружини військовослужбовців, які на момент опитування перебували в ООС;
- 7,4% (n=10) – дружини діючих військовослужбовців, чії чоловіки мають до 3-х місяців після участі в районі ведення ООС;
- 14,8% (n=20) – 4-8 місяців після участі в ООС;
- 24,4% (n=33) – більше 9 місяців після участі (але не більше 2-х років);
- 31,3% (n=42) складають дружини ветеранів;
- 4,4% (n=6) жінок не відмітили показники, які характеризують етап розгортання.

Таким чином можна вважати добре наповненими групу дружин, чії чоловіки є діючими військовими і мають досвід після АТО/ООС більше 9

місяців (але не більше 2-х років) і групу дружин ветеранів. А загалом, наявність відмінностей показників тривожності дружин комбатантів на різних етапах розгортань може дати підтвердження, що саме такі інтервали в етапах розгортання мають бути враховані у вітчизняній системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів. Оскільки вони обумовлюють психоемоційний стан дружин, який здатен через подружнє спілкування впливати на морально-психологічний стан комбатанта.

Для порівняння рівня РТ та ОТ серед груп дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортань було використано Н-критерій Краскала-Уоліса. За результатами порівняння виявлено статистично значущі відмінності, як для реактивної тривожності ($p \leq 0,01$), так і для особистісної тривожності ($p \leq 0,001$). Розподіл показників тривожності на різних етапах розгортань подано на рисунку 2.3.2.

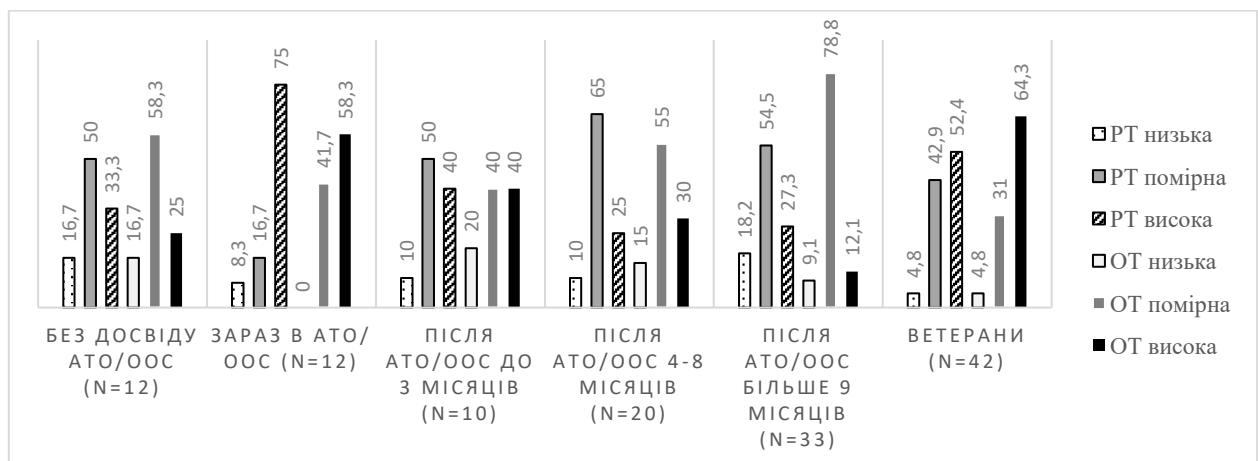

Рис. 2.3.2 Розподіл показників тривожності серед груп дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортань, у % (N=129)

З представленої на рисунку 2.3.3 інформації видно, що найбільший відсоток жінок з високим рівнем тривожності у групі дружин, чиї чоловіки на момент опитування виконували завдання безпосередньо в районі ведення АТО/ООС (75% — шкала РТ та 58,3% — шкала ОТ), у дружин ветеранів (52,4% — шкала РТ і 64,3% — шкала ОТ), та у жінок, чиї чоловіки мають досвід після АТО/ООС до 3-х місяців (40% — шкала РТ і 40% — шкала ОТ)

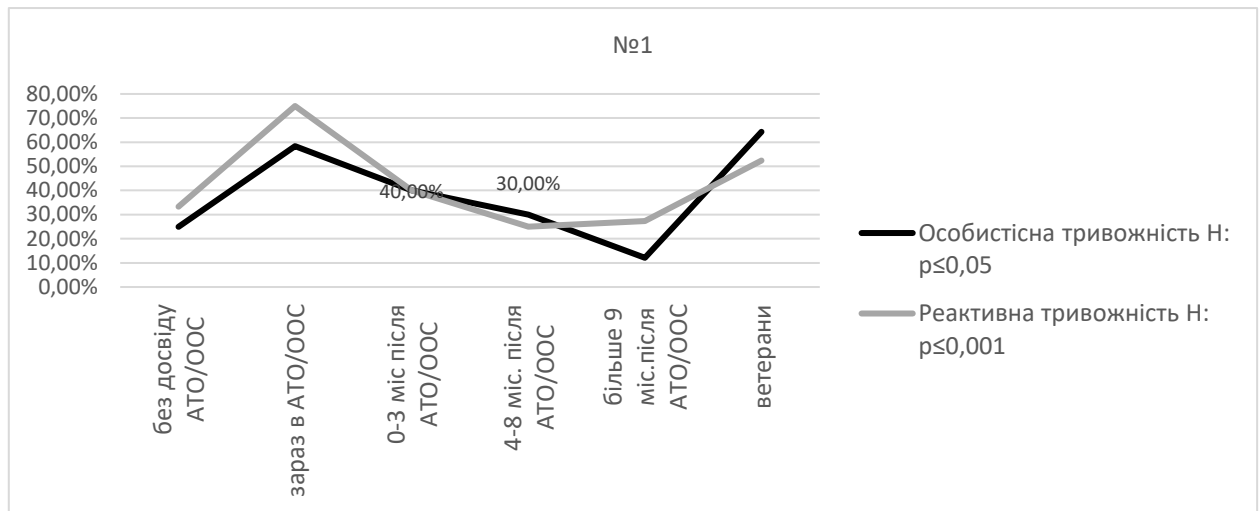

Рис. 2.3.3 Розподіл показників високого рівня тривожності серед груп дружин комбатантів, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань, у %

Окремо потребує уваги наявність високого рівня тривожності серед жінок, які є дружинами комбатантів без досвіду участі в АТО/ООС (33% — шкала РТ та 25% — шкала ОТ). Такий показник говорить про те, що військовий спосіб життя у сукупності з міжнародним воєнним конфліктом на сході країни стимулює тривожність та супутні емоції, навіть, без безпосереднього досвіду участі чоловіка в АТО/ООС. Наявність третини жінок з високою особистісною тривожністю та чверті жінок з високою реактивною тривожністю у групі дружин, чиї чоловіки 4-8 місяців після АТО/ООС, спонукає звернути увагу на необхідність забезпечення підтримки такої категорії дружин комбатантів.

Найменший відсоток жінок з високою особистісною тривожністю (12%) виявлено у групі дружин, чиї чоловіки більше 9 місяців після АТО/ООС і продовжують виконувати службові завдання у місцях постійної дислокації підрозділу. Разом з тим, висока реактивна тривожність спостерігається у 27% респондентів цієї групи. Такі результати можуть говорити про вплив поточної служби чоловіка на психоемоційний стан дружин.

Результати представленого аналізу підтверджують зарубіжний досвід дослідження емоційних станів дружин під час участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях, а саме: високі показники тривожності дружин під час

безпосереднього розгортання та на етапі після розгортання, який у зарубіжних системах триває 3-6 місяців.

Характерною відмінністю військових розгортань в умовах АТО/ООС є відсутність чіткої межі між етапами «після розгортання» та «перед розгортанням» для діючих військовослужбовців, що підтверджується наявністю більше чверті жінок з високою реактивною тривожністю серед дружин, чиї чоловіки не мають досвіду участі в АТО/ООС, 4-8 міс. після АТО/ООС, та більше 9 міс. після АТО/ООС.

Підвищений рівень тривожності жінок, які є дружинами ветеранів, може бути зумовлений також і тим, що ветерани, учасники АТО/ООС (які відповідають вимогам) є мобілізаційним резервом першої черги і у будь-який момент, у разі необхідності, можуть бути залученими до воєнних дій в районах ведення АТО/ООС (Додаток 1 до директиви Генерального штабу..., 2015). Цей момент потребує обов'язкового відпрацювання у системі соціально-психологічної підтримки членів сімей ветеранів-резервістів, а також налагодження взаємозв'язку між системою надання підтримки в межах військових структур і в межах соціальних служб на місцевому рівні.

Ознаки психотравматизації в КП досліджувалась на основі питань відповідного блоку авторської анкети (див. Додаток Б), які визначають суб'єктивну оцінку дружинами ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні через такі складові як: наявність складнощів у спілкуванні з чоловіком, супротив чоловіка до отримання допомоги, ізольованість та зміни поведінки чоловіка у зв'язку з участю в АТО/ООС.

Аналіз розподілу частот ознак психотравматизації в КП (n=135; Додаток Ж. табл.16) показав, що, приблизно, третина жінок відмічає про те, що складнощі у спілкуванні з чоловіком, його супротив отримати допомогу та ізольованість трапляються рідко. Приблизно третина (34,1%, n=44) респондентів відмічають, що іноді складно знайти спільну мову з чоловіком та 10,1% (n=13) відмічають, що часто та дуже часто. Близько третини (28,5%, n=37) жінок вказали, що іноді відчують супротив чоловіка отримати

допомогу та 14,6% (n=19) опитуваних вказали, що часто та дуже часто. Про ознаки ізолюваності чоловіка, які іноді помічають дружини комбатантів повідомляють 21,1% (n=27) опитуваних, часто та дуже часто — 21,9% (n=28).

Про зміну поведінки, яку респонденти помітили одразу після повернення з АТО/ООС: 30,6% повідомляють, що спостерігали часто та дуже часто, 21% (n=26) — відмітили, що спостерігали іноді. Про зміну стосунків з дітьми, які респонденти помітили одразу після повернення чоловіка з АТО/ООС, 17,6% (n=21) вказують, що спостерігали часто та дуже часто, 13,4% (n=16) — вказали, що іноді.

Важливо відмітити динаміку змін у поведінці комбатанта одразу після АТО/ООС та станом на зараз: розподіл загальних змін у поведінці, які дружини спостерігали часто та дуже часто станом на зараз зменшився, майже удвічі (15,4%), у порівнянні з проявами одразу після АТО/ООС (30,6%). Натомість у стосунках із дітьми динаміка змін, які дружини спостерігають часто та дуже часто не така суттєва: 14,% — станом на зараз у порівнянні з 17,6% на момент одразу після АТО/ООС.

При порівняльному аналізі прояву ознак психотравматизації в КП серед груп дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортань, було виявлено статистично значущі відмінності для індикаторів: «складнощі спілкування з чоловіком» ($p \leq 0,05$), «супротив чоловіка отримати допомогу» ($p < 0,05$), «зміни поведінки чоловіка одразу після АТО/ООС» ($p \leq 0,001$), «зміни поведінки чоловіка після АТО/ООС, які тривають зараз» ($p \leq 0,001$), «зміни стосунків з дітьми одразу після АТО/ООС» ($p < 0,01$), «зміни у стосунках дітьми після АТО/ОО, які тривають зараз» ($p \leq 0,001$). Для показників «ізолюваності» чоловіка статистично значущих відмінностей не виявлено. Розподіл показників складнощів спілкування з чоловіком, супротиву чоловіка отримати допомогу, сприймання змін у поведінки чоловіка після АТО/ООС та ізолюваності подано на рисунку 2.3.4.

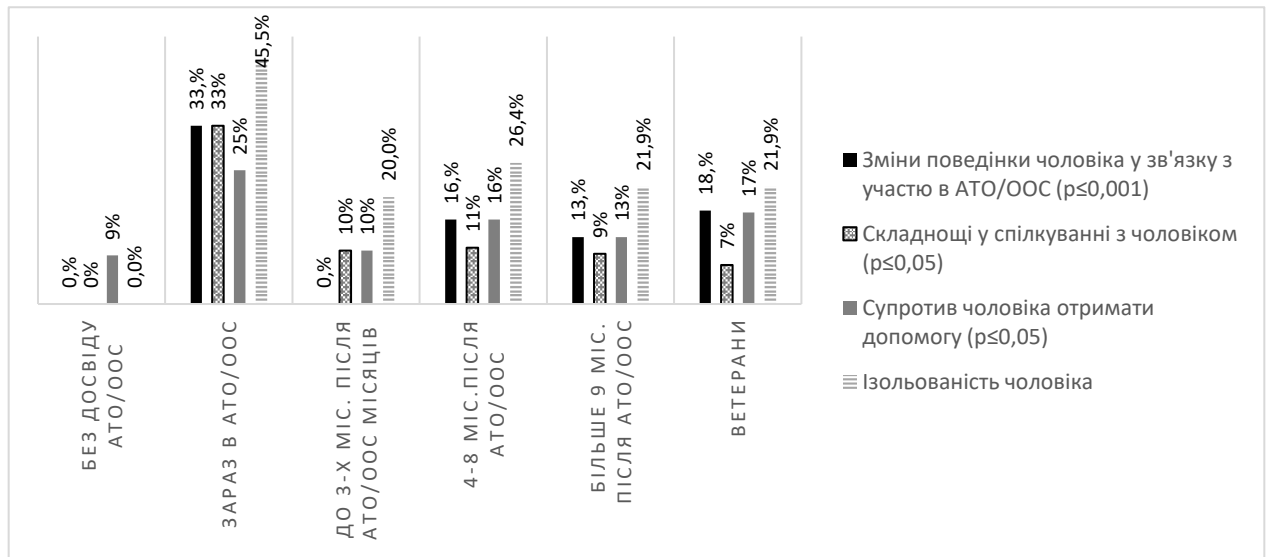

Рис. 2.3.4 Ознаки психотравматизації в КП серед груп дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортань (сукупність відповідей «часто» та «дуже часто» у %), N=129

Як видно з діаграм рисунку 2.3.4, найбільший відсоток жінок, які вказали про складнощі спілкування з чоловіком (33,3%), ізолюваність чоловіка (41,7%), зміни у поведінці чоловіка (41,6%) та зміни у стосунках чоловіка з дітьми (36,4%) знаходиться серед дружин, чиї чоловіки на момент опитування виконували завдання безпосередньо в районі ведення АТО/ООС. Найбільший відсоток жінок (17,1%) які вказали про супротив чоловіка отримати допомогу виявлено серед дружин ветеранів та серед дружин, чиї чоловіки 4-8 міс. після АТО/ООС (15,8%).

Виявлені особливості розподілу ознак психотравматизації в КП підтверджують наявність змін у подружньому спілкуванні, що зумовлені етапами військових розгортань в умовах АТО/ООС.

За результатами аналізу особливостей розподілу показників тривожності дружин та ознак психотравматизації в КП серед груп дружин, чиї чоловіки перебувають на різних етапах розгортань, на статистично значущому рівні підтверджується специфіка переживань дружинами зовнішніх обставин, якими є етапи розгортань, до яких залучені їхні чоловіки: найвищі показники тривожності дружин та сприйняття ними ознак психотравматизації чоловіка

виявлено у групах дружин, чії чоловіки перебувають безпосередньо в районі ведення АТО/ООС та у дружин ветеранів. Найнижчі – у групах дружин, чії чоловіки на етапі без досвіду участі в АТО/ООС та більше 9 місяців після АТО/ООС. У групі дружин, яка характеризується етапом 4-8 міс. після АТО/ООС, спостерігаються підвищені показники особистісної тривожності та підвищені ознаки психотравматизації в КП. Особливо дружини цієї групи зазначають про прояви ізолюваності чоловіка.

У цій роботі не досліджується психоемоційний стан чоловіків, тому відсутні ствердження, що проаналізовані ознаки психотравматизації в КП напряду пов'язані із клінічними показниками здоров'я комбатантів. Разом з тим, аналіз зв'язку показників тривожності дружин із сприйняттям ними ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні дозволяє зробити висновки про вплив досвіду війни чоловіка на індивідуально-психологічні особливості дружин та їх комунікативну поведінку.

Численні закордонні емпіричні дослідження ознак вторинної травматизації у дружин комбатантів (Mansfield, 2010; Herzog, 2011) включають вимірювання рівня тривожності та зазначають, що підвищений рівень тривожності, депресії, соматичних показників частіше зустрічається у дружин комбатантів, які мають ПТСС. До пацієнтів групи ризику розвитку ПТСР вітчизняні фахівці відносять (окрім інших): учасників травматичних подій таких як війна та членів їх сімей (Уніфікований клінічний протокол..., 2016, с. 35).

Дослідники зазначають, що тісний і тривалий контакт з людиною, яка має емоційні порушення, може викликати хронічний стрес, який з часом у осіб, які надають допомогу, призводить до різних емоційних проблем, таких як більш високий рівень депресивних симптомів і тривожність, проблеми концентрації, емоційне виснаження, больові синдроми та проблеми зі сном (Francisković et al., 2007; Koić et al., 2002; Dekel et al., 2005; Ben et al., 2000).

С. R. Figley (1995, 1998) у своїх працях зазначає, що емпатія до травмованої людини може викликати значне емоційне збудження у інших

членів сім'ї і називає це явище вторинною стресовою реакцією на катастрофу, а вторинний стресовий розлад, як синдром, майже ідентичний ПТСР, за винятком того, що непрямий вплив травматичної події через тісний контакт з первинною жертвою травми стає критерієм А. Інші дослідники визначають вторинний травматичний стрес як природну емоційну реакцію на травматичний досвід значущого іншого (Fullerton, & Ursano, 1997).

Вторинна травматизація визначається науковцями, як стрес, спричинений наданням допомоги чи бажанням допомогти та наданням емоційної підтримки травмованій людині (Figley, 1998; Francisković et al., 2007). Те, що дружини комбатантів належать до групи ризику осіб, у яких можуть виникати ознаки психотравматизації, підтверджують і зарубіжні дослідження. До прикладу одна третина дружин хорватських ветеранів, які отримували лікування ПТСР, відповідала критеріям вторинної травматизації (Koić et al., 2002).

Кореляційний аналіз (з використанням коефіцієнту рангової кореляції Спірмена) виявив прямі зв'язки між показниками ОТ та ознаками психотравматизації в КП (складнощі у подружньому спілкуванні – $r=0,40$, $p\leq 0,001$; ізолюваність чоловіка – $r=0,31$, $p\leq 0,001$; супротив чоловіка отримати допомогу $r=0,40$, $p\leq 0,001$; зміни у поведінці чоловіка у зв'язку з його участю в АТО/ООС – $r=0,30$, $p\leq 0,001$); зміни у стосунках дітьми у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС – $r = 0,30$, $p\leq 0,01$. Як видно, з результатів аналізу, усі ознаки психотравматизації в КП мають пряму кореляцію з показниками тривожності, яка є стійкою характеристикою особистості, що сформувалась у наслідок попереднього тривалого досвіду та окреслює тенденцію сприймати широкий спектр ситуацій у якості загрозливих. Отримані результати демонструють взаємопов'язаність тривожності дружин і сприйняття ними озгак психотравматизації чоловіка в КП. Тобто, чим частіше дружини помічають зазначені ознаки психотравматизації чоловіка в КП, тим вищою є їхня тривожність. Отримані результати підтверджують наявність підґрунтя для формування ознак *вторинної психотравматизації* і необхідність надання

психоемоційної підтримки дружинам комбатантів з урахуванням етапу залучення їхніх чоловіків до військового розгортання.

Для уточнення виявлених зв'язків було проведено порівняльний аналіз ознак психотравматизації в КП серед дружин комбатантів з різним рівнем тривожності (з використанням критерій Н-Краскала-Уоліса), за результатами якого виявлено значущі відмінності для усіх індикаторів (Додаток Ж, табл.2 – табл.15): супротив чоловіка отримати допомогу ($p < 0,01$ для РТ, $p \leq 0,001$ для ОТ); ізолюваність чоловіка ($p \leq 0,001$ для ОТ); складнощі у спілкуванні з чоловіком ($p < 0,01$ для РТ; $p \leq 0,001$ для ОТ); зміни у стосунках чоловіка з дітьми у зв'язку з участю в АТО/ООС ($p < 0,05$ для РТ, $p < 0,01$ для ОТ,); зміни поведінки чоловіка у зв'язку з участю в АТО/ООС ($p < 0,05$ для РТ, $p \leq 0,001$ для ОТ)/

Зокрема, серед жінок з високим рівнем ОТ: 1) 27% ($n=14$) жінок часто та дуже часто відчують супротив чоловіка отримати допомогу, 34 % ($n=18$) — відчують іноді; 2) 35,3% ($n=18$) жінок часто та дуже часто помічають ізолюваність чоловіка, 23,5% ($n=12$) — помічають іноді; 3) 17,6% ($n=9$) жінок часто та дуже часто відчують складнощі у спілкуванні з чоловіком, 49% (25) — іноді; 5) 20,4% ($n=10$) жінок спостерігають часто та дуже часто на поточний момент змінені прояви поведінки чоловіків, та 25% ($n=12$) відмічають про наявні зміни у стосунках чоловіка з дітьми, які до АТО/ООС були відсутні. Натомість, *серед жінок, які мають низький рівень ОТ*, більшість (70-80%) вказують, що не спостерігають ознак психотравматизації чоловіка за окресленими індикаторами.

Результати цього аналізу підтверджують зв'язок рівня особистісної тривожності дружин комбатантів із сприйняттям ними ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні. Виявлені дані демонструють, що жінки з низькою особистісною тривожністю: майже, ніколи не відчують супротив чоловіка отримати допомогу; дуже рідко мають ситуації, коли чоловік засмучений, але не хоче говорити про це,; переважно, не мають ситуацій, коли важко знайти спільну мову з чоловіком; у більшості не спостерігають змін у поведінці чоловіка та стосунках з дітьми, як одразу після

АТО/ООС, так і на поточний момент. Тобто сприйняття дружинами ознак психотравматизації чоловіка пов'язане із їхнім психоемоційним станом та здатне впливати на комунікативну поведінку дружин у подружньому спілкуванні.

Отже, за результатами аналізу підтверджується психологічні особливості переживання дружи різних етапів військових розгортань, у яких беруть участь їхні чоловіки. У групах жінок, чиї чоловіки виконують завдання безпосередньо в районі ведення АТО/ООС або є демобілізованими ветеранами – високі показники тривожності та сприйняття ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні. Для дружин, чиї чоловіки на етапах без досвіду участі в АТО/ООС та більше 9 місяців після АТО/ООС – характерні найнижчі показники тривожності. У групі дружин, чиї чоловіки знаходяться на етапі 4-8 міс. після АТО/ООС спостерігається низький відсоток дружин з високою реактивною тривожністю та дещо вищий відсоток дружин з високою особистісною тривожністю (майже, кожна третя жінка), що пов'язано з вищими показниками сприйняття дружинами ознак психотравматизації чоловіка у цій групі через зміни у поведінці у зв'язку участю чоловіка АТО/ООС, його ізолюваністю, супротивом отримати допомогу та складнощами у спілкуванні з чоловіком.

Таким чином, можна виділити кілька ключових періодів, протягом яких дружини комбатантів потребують особливої уваги в системі надання допомоги сім'ям, а саме: 1) під час перебування в районі ведення АТО/ООС; 2) протягом перших трьох місяців після повернення з АТО/ООС; 3) на етапі 4-8 місяців після АТО/ООС; 4) дружини ветерани (резерв). Враховуючи, що для окреслених категорій допомогу надають дві різних системи – військова та соціальна – існує необхідність налагодження зв'язку між цими двома системами на місцевому рівні.

2.3.2. Внутрішні ресурси комунікативної поведінки дружин комбатантів. Дослідження суб'єктних психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів, які відображаються через

внутрішні ресурси (саморегуляцію) дружин, здійснювалося на основі аналізу домінуючих копінг-стратегій, рефлексивності та уподобань копінг-практик і складалося з кількох етапів: загальна характеристика показників, їх зв'язок з тривожністю і мотиваційними орієнтаціями КП. Поняття «опанувальна поведінка» та «копінг» використовуються, як синоніми для позначення поведінки особистості, спрямованої на підтримання психічного та фізичного здоров'я за будь-яких обставин (Корнієнко, 2015).

Перший етап дослідження включав: аналіз домінуючих копінг-стратегій подолання стресу у жінок з різним рівнем тривожності, з використанням методики «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амірхана (Ильин, 2004, с. 461), аналіз рівня рефлексивності «Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності А. В. Карпова» (Карпов, 2003); аналіз видів копінг-практик, на основі блоку «Суб'єктивні уподобання копінг-практик» авторської анкети (див. Додаток Б).

За методикою дослідження індикаторів копінг-стратегій проаналізовано основні три групи поведінкових стратегій дружин комбатантів: вирішення проблем, пошук соціальної підтримки і уникнення проблем. Розподіл показників копінг-стратегій представлено у таблиці 2.3.2.

Таблиця 2.3.2

**Розподіл показників копінг-стратегій,
які застосовують дружини комбатантів % (n=130)**

	Копінг-стратегія розв'язання проблем		Копінг-стратегія пошуку соціальної підтримки		Копінг-стратегія уникнення проблем	
	%	N	%	N	%	N
Рівні						
Дуже низький	30,8	40	65,4	85	77,7	101
Низький	6,2	8	16,2	21	11,5	15
Середній	30,8	40	7,7	10	8,5	11
Високий	32,3	42	10,8	14	2,3	3
σ	5,60		9,34		6,48	
Медіана	30		15		12	

Представлений у таблиці 2.3.2. розподіл демонструє, що для жінок цієї вибірки характерне, у більшій мірі, застосування копінг-стратегії розв'язання проблем, майже, у двічі рідше проявляється застосування копінг-стратегії

пошуку соціальної підтримки та найменш характерним є застосування копінг-стратегії уникнення проблем.

Дані за шкалою *копінг-стратегії розв'язання проблем* розподілені за рівнями майже однаково: одну третину складає дуже низький рівень (30,8%), одну третину – середній рівень (30,8%), і дещо більше третини – високий рівень (32%). Низький рівень використання стратегії розв'язання проблем виявлено у найменшій кількості респондентів (6,2%). Високий рівень застосування копінг-стратегії розв'язання проблем зустрічається, майже, утричі частіше у порівнянні з копінг-стратегією пошуку соціальної підтримки (32,% у порівнянні 10,8%) та суттєво частіше ніж серед копінг-стратегії уникнення проблем (2,3%).

За шкалою *копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки* 65,4% респондентів мають дуже низький рівень, 16,2% – низький, 7,7% – середній, 10,8% – високий. Тобто значна частина опитуваних має низький і дуже низький рівень застосування копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки (81,6% у сукупності).

За шкалою *копінг-стратегії уникнення проблем* високий рівень складає найменшу частку (2,3%), дуже низький – найбільшу частку (77,7%). У сукупності низький та дуже низький рівень притаманні для 89,2% опитуваних.

Тобто для дружин комбатантів у більшості не притаманно справлятися з труднощами шляхом уникнення проблем та шляхом пошуку соціальної підтримки. Що може говорити про вплив досвіду участі чоловіка у в АТО/ООС на наявність внутрішнього стану мобілізації. Кореляційний аналіз зв'язків (з використанням рангового коефіцієнту Спірмена). між показниками тривожності та індикаторами копінг-стратегій не виявив явно виражених зв'язків на статистично значущому рівні.

Відсутність значущих кореляційних зв'язків може пояснюватися тим, що жінки з групи з високими значеннями тривожності обирають полярні копінг-стратегії (див. Додаток К, табл. – табл.10). Зокрема, серед жінок з високим рівнем тривожності третина обирає копінг-стратегію розв'язання проблем,

інша частина – обирає стратегії, які не зорієнтовані на розв'язання проблем, і, таким чином, утворюють підгрупи, які не дають можливості підтвердити високий рівень кореляції.

Для уточнення особливостей застосування копінг-стратегій дружинами комбатантів з різною тривожністю було проведено порівняльний аналіз показників копінг-стратегій серед груп респондентів з різною тривожністю ($n=130$), кількісні показники яких описані в Додатку К.

За результатами аналізу показників *копінг-стратегії розв'язання проблем* (з використанням критерію Н- Краскала-Уоліса) серед груп з жінок з різною тривожністю виявлено статистично значущі відмінності за шкалою ОТ ($p<0,01$). Серед жінок з *високою ОТ* третина (34,7%) мають високий рівень застосування, а третина мають дуже низький рівень (32%,7). Натомість, у жінок з *низькою тривожністю* наявний переважно високий рівень цієї стратегії, а низький рівень застосування цієї стратегії взагалі не зустрічається (див. Додаток К. табл.5) Тобто, *висока тривожність пригнічує використання найбільш оптимальної стратегії, а саме розв'язання проблем – третина жінок її не використовує*. Цим результатом можна обґрунтувати важливість стратегії одночасного впливу у психосоціальній підтримці, і на тривожність дружин, і на рефлексивні саморегуляційні аспекти комунікації. Оскільки допомога у зниженні тривожності сприятиме зняттю блока з використання найбільш-ефективних копінг-стратегій. А покращення застосування копінг-стратегій, зменшуватиме рівень тривожності.

Хоча за шкалою РТ статистично значущих відмінностей між групами з різною тривожністю не виявлено, серед жінок з *високою РТ* розподіл копінг- стратегії розв'язання проблем наближений до показників шкали ОТ (Додаток К. табл.6): 39,6% складає дуже низький рівень застосування, 34% — високий. Серед жінок з *низькою РТ* більше половини (53,3%) мають високий рівень застосування стратегії у порівнянні з помірною (25,8%) та високою (34%).

Такі виявлені психологічні особливості можуть пояснюватися ефектом соціальної бажаності, коли жінка в культурі військової сім'ї має брати на себе зобов'язання з розв'язання проблем, що виникають за тимчасової відсутності чоловіка-воїна.

При порівнянні показників копінг-стратегій уникнення проблем і пошуку соціальної підтримки серед груп респондентів з різним рівнем тривожності статистично значущих відмінностей не виявлено, що пояснюється характером розподілу (див. Додатки К. табл. 7 – табл. 8). Хоча статистично значущих відмінностей між групами жінок з високою тривожністю і низькою тривожністю не виявлено, тим не менше, для аналізу широти діапазону використання різних стратегій корисно подивитися на розподіли інтенсивності використання інших стратегій у групах жінок з різною тривожністю.

З розподілу видно, що *копінг-стратегія пошуку соціальної підтримки* (Додаток К. табл. 9, табл. 10) загалом використовується на дуже низькому рівні жінками, як з низьким, так і з високим рівнем тривожності, хоча у жінок з низькою тривожністю показники дещо кращі. Тобто висока тривожність пригнічує використання стратегії пошуку соціальної підтримки і тим самим звужує діапазон використання стратегії. У жінок з низькою тривожністю діапазон використання стратегії дещо кращий: на 10% жінки з низькою тривожністю краще залучають соціальну підтримку, аніж жінки з високою тривожністю. Отже, *пошук соціальної підтримки* – це копінг-стратегія, яка найменше виражена саме в тих жінок, які найбільше її потребують (мають вищі показники тривожності). Тобто, зростання тривожності значно блокує пошук соціальної підтримки у жінок (хоча це не лінійний прямий зв'язок), а відтак, це може розглядатися, як важливий напрям організації соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців.

Розподіл за шкалою «*копінг-стратегія уникнення проблем*» демонструє, що для жінок цієї вибірки не характерно використання зазначеної стратегії: переважна більшість респондентів має дуже низький рівень застосування, хоча у групі жінок з низькою тривожністю найвищий відсоток жінок з дуже низьким

рівнем застосування цієї стратегії. Тобто при високій тривожності статистично значуще зменшується застосування копінг-стратегії розв'язання проблем та звужується діапазон використання копінг стратегій пошуку соціальної підтримки та уникнення.

На основі проведеного аналізу можна зробити висновки, що чим більше емоційне навантаження відчувають дружини комбатантів у відповідь на стресову ситуацію у конкретний момент часу (вимірюються шкалою РТ), тим менше вони залучають соціальну підтримку для подолання проблем і труднощів. Цей факт важливо враховувати при наданні соціально-психологічної підтримки дружинам в умовах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях. Натомість дружини комбатантів, для яких характерна висока тривожність, як стійка особистісна характеристика, схильні частіше залучати соціальну підтримку для вирішення труднощів серед друзів, сім'ї та значущих інших.

За результатами порівняння показників копінг-стратегій (з використанням критерію Н-Краскала-Уоліса) серед груп дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортань, статистично значущих відмінностей не виявлено. Такий результат дозволяє припустити, що вибір копінг-стратегій не залежить від етапу розгортання, на якому знаходиться чоловік, оскільки це не ситуативний, а особистісний чинник, який залежить більше від внутрішнього контексту (особистісних характеристик жінок), а не від зовнішнього контексту (особливостей ситуацій, в які вони потрапляють).

Для того, щоб уточнити особливості взаємозв'язків використання різних копінг-стратегій дружинами комбатантів, ми провели кореляційний аналіз (з використанням рангового коефіцієнту Спірмена) і зафіксували, що *найбільш сильним є прямий зв'язок між стратегією пошуку соціальної підтримки та стратегією розв'язання проблем* ($\rho = 0,408$, $p \leq 0,01$). Отриманий результат підтверджує необхідність соціальної підтримки дружин комбатантів для того, щоб ця категорія жінок могла справлятися з проблемами, з якими вони

стикаються під час участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях в умовах АТО/ООС.

Більш слабкий прямий кореляційний зв'язок виявлений між стратегією уникнення проблем та стратегією розв'язання проблем ($\rho = 0,274$, $p \leq 0,05$) і практично відсутні зв'язки між стратегією уникнення проблем і стратегією пошуку соціальної підтримки ($\rho = 0,142$, $p \leq 0,05$). Отриманий результат демонструє, що для дружин комбатантів характерні такі проблеми, які потребують як стратегії уникнення проблем, так і стратегії розв'язання проблем. Тобто для однієї категорії проблем є ефективним уникнення, як управління симптомами, оскільки вони не можуть, до прикладу, вплинути на те, що чоловік відсутній і перебуває у зоні бойових дій, для інших проблем – більш характерним є їх розв'язання. Саме тому стратегія підтримки дружин комбатантів має враховувати необхідність розширення діапазону застосування різних видів копінг-стратегій.

Для виявлення застосування дружинами комбатантів *найбільш частих видів копінг-практик* було проведено опитування з використанням відповідного блоку авторської анкети (Додаток Б). Опитуваним було запропоновано продовжити фразу «Коли мені погано, я зазвичай..», обравши серед двадцяти наданих тверджень ті, які відповідають їхньому досвіду. Загальний розподіл отриманих результатів представлено у додатку Л.1.

Як видно з представлених даних, найчастіше дружини комбатантів у ситуаціях, коли почувають себе погано, *спілкуються з чоловіком* (84%). Оскільки наш дослідницький інтерес представляє КП у подружньому спілкуванні, проведено детальний порівняльний аналіз показників спілкування з чоловіком при важких психоемоційних станах серед груп жінок з різною тривожністю.

У цілому, розподіл демонструє, що переважна більшість жінок з різною тривожністю спілкується з чоловіком, коли почувається погано. Отримані результати демонструють відмінності між усвідомленими копінг-стратегіями та копінг-практиками, які застосовуються дружинами автоматично, та не

сприймаються як копінг-стратегії. Це підтверджується низьким рівнем застосування копінг-стратегії залучення соціальної підтримки, та високими показниками копінг-практик, які стосуються спілкування з найближчим оточенням.

За результатами порівняльного аналізу показників використання копінг-практики спілкування з чоловіком серед груп респондентів з різною тривожністю (з використанням критерію Краскала-Уоліса) виявлено статистично значущі відмінності, як для шкали ОТ ($p < 0,05$), так і для шкали РТ ($p \leq 0,01$). Детальний розподіл показників (Додаток Л.2) демонструє, що у групі дружин з низькою ОТ ($n=14$) та низькою РТ ($n=15$) переважна більшість жінок спілкуються з чоловіком, коли почуваються погано (92,9 – 100 %). Разом з тим, у групах дружин з високою РТ ($n=51$) та ОТ ($n=53$) –приблизно, три четвертих жінок (72,5 – 73,6%).

Для уточнення зв'язків між показниками тривожності та копінг-практикою спілкування з чоловіком проведено кореляційний аналіз (з використанням рангового коефіцієнту Спірмена), за результатами якого виявлено статистично значущі обернені зв'язки ($\rho = -0,23$ $p \leq 0,01$ для шкали ОТ та $\rho = -0,27$, $p \leq 0,01$ – для шкали РТ). Отримані результати демонструють, що чим вища тривожність, тим скоріше жінки не спілкуються з чоловіком, коли почуваються погано. І навпаки, чим нища тривожність – тим скоріше спілкуються. Тобто висока тривожність є бар'єром у спілкуванні з чоловіком. Такі результати обґрунтовують необхідність включення у систему психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців механізмів впливу, як на зменшення рівня тривожності дружин так і на їхні саморегуляційні аспекти комунікації.

Додатково було проведено аналіз кореляційних зв'язків між показниками тривожності та іншими копінг-практиками. За результатами аналізу (див. Додаток Л.3) виявлено статистично значущу обернену кореляцію між тривожністю і прогулянкою ($\rho = -0,204$, $p \leq 0,05$ – для шкали РТ, $\rho = -0,213$, $p \leq 0,05$ – для шкали ОТ) та пряму кореляцію між особистісною тривожністю та

споживанням улюбленої їжі ($\rho = 208, p \leq 0,05$) і переглядом стрічки у facebook ($\rho = 279, p \leq 0,01$). Тобто чим вища тривожність, тим скоріше жінки не застосовують у якості копінг-практик при негативних переживаннях прогулянки та скоріше застосовують споживання улюбленої їжі та перегляд facebook. Тобто жінки з високою тривожністю більше застосовують пасивні копінг-практики для подолання негативних емоційних станів, що підтверджує необхідність включення у систему підтримки сімей комбатантів заходів, які б сприяли розширенню діапазону копінг-практик дружин комбатантів.

Рефлексивність дружин комбатантів аналізується у даному дослідженні, як процес, що відіграє провідну роль у саморегуляції та розглядається «як найважливіша регулятивна складова особистості, що дозволяє їй свідомо будувати власне життя» (Карпов, 2003). Тому як основну характеристику рефлексивності було досліджено її зв'язок із копінг-стратегіями. Для аналізу зв'язків було використано кореляційний коефіцієнт Спірмена (табл. 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

Кореляційні зв'язки рефлексивності на індикаторів копінг-стратегій

	Копінг-стратегія розв'язання проблем	Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Копінг-стратегія уникнення проблем
Рефлексивність	0,631**	0,305**	0,225*

Примітки: *значущість $\leq 0,05$; **значущість $\leq 0,01$

За результатами кореляційного аналізу виявлено статистично значущі прямі кореляційні зв'язки, серед яких *найбільш сильними є зв'язки між рефлексивністю та копінг-стратегією розв'язання проблем* ($\rho = 0,631, p \leq 0,01$). Наявні зв'язки демонструють, що чим вищий рівень рефлексивності, тим вищий рівень застосування копінг-стратегій, особливо, стратегії розв'язання проблем та стратегії залучення соціальної підтримки.

Дослідження зв'язку показників копінг-стратегій, рефлексивності, копінг-практик з мотиваційними орієнтаціями комунікативної поведінки здійснювалося з використанням коефіцієнту рангової кореляції Спірмена. (Додаток Л.4). За результатами кореляційного аналізу виявлено статистично значущі суттєві зв'язки гармонійності комунікаційних орієнтацій з

рефлексивністю ($\rho = 0,535$, $p \leq 0,01$) та копінг-стратегією розв'язання проблем ($\rho = 0,652$, $p \leq 0,01$). Дещо слабші зв'язки виявлено між гармонійністю і копінг-стратегіями пошуку соціальної підтримки ($\rho = 0,226$, $p \leq 0,01$) та уникнення ($\rho = 0,179$, $p \leq 0,05$). Тобто чим вищий рівень застосування копінг-стратегій та рефлексії у дружин, тим вищий рівень гармонійності комунікаційних орієнтацій. Опираючись на отриману інформацію, можна зробити висновок, що розвиток рефлексії та навичок застосування копінг-стратегій розв'язання проблем і пошуку соціальної підтримки можуть бути виокремлені у якості однієї із стратегій розвитку ресурсної комунікативної поведінки.

Також виявлено значущі обернені зв'язки гармонійності комунікаційних орієнтацій з окремими видами копінг-практик: спілкування з іншими дружинами комбатантів ($\rho = -0,603$; $p \leq 0,01$); спілкування з колегами ($\rho = -0,467$; $p \leq 0,01$); молитва ($\rho = -0,413$; $p \leq 0,01$); споживання улюбленої їжі ($\rho = -0,378$; $p \leq 0,01$); виконання фізичних вправ ($\rho = -0,355$; $p \leq 0,01$); перегляд Facebook ($\rho = -0,368$; $p \leq 0,01$); звернення до церкви/духівника ($\rho = -0,323$; $p \leq 0,01$); прогулянка ($\rho = -0,220$; $p \leq 0,05$). Тобто при низькій гармонійності комунікаційних орієнтацій дружини комбатантів скоріше застосовують зазначені копінг-практики при негативних психоемоційних станах.

Отже психологічні особливості внутрішніх ресурсів комунікативної поведінки дружин комбатантів проявляються у наступному: 1) для жінок з різним рівнем тривожності характерні такі тенденції вибору копінг-стратегій: при високій тривожності статистично значуще зменшується застосування копінг-стратегії розв'язання проблем; звужується діапазон використання копінг-стратегій пошуку соціальної підтримки та уникнення; 2) дружини, які мають вищі показники застосування копінг-стратегій, особливо стратегії розв'язання проблем, та вищий рівень рефлексії, мають вищий рівень гармонійності комунікаційних орієнтацій.

2.3.3. Зовнішні ресурси комунікативної поведінки дружин комбатантів.

Дослідження суб'єктних психологічних особливостей, які характеризують активність дружин щодо підтримки спільнотами (зовнішні ресурси)

здійснювалось на основі аналізу показників таких індикаторів як *досвід звернення за допомогою* із соціальних та психоемоційних питань і *особливості психоемоційних ресурсів спільнот*, що здійснювався на основі питань блоків авторської анкети (Додаток Б): «Звернення по допомогу», «Психоемоційні ресурси спільнот», «Запити на психоемоційну підтримку». Аналіз складався з кількох етапів: загальна характеристика показників, їх зв'язок із тривожністю та зв'язок із мотиваційними орієнтаціями КП.

Для аналізу *досвіду звернень* опитуваних із соціальних питань та психоемоційних питань жінкам було надано таблицю з описом різних інстанцій, які у тій чи іншій мірі надають такі послуги, та запропоновано обрати одну із представлених відповідей стосовно кожної інстанції: «не зверталась», «зверталась, не задоволена», «зверталась, частково задоволена», «зверталась, задоволена». Досвід звернення дружин комбатантів за допомогою із соціальних питань представлено у додатку М.1. Для аналізу відповідей усі інстанції було розділено на дві групи:

- *звернення до формальних структур* – центр соціального захисту населення, міська адміністрація, військова частина, ДСВВ/Міністерство ветеранів, гаряча лінія МОУ/НГУ, психолог військової частини, шкільний психолог, безоплатна психологічна допомога, платна психологічна допомога (усього 9 інстанцій);
- *звернення до неформальних структур* – спілка УБД, громадські організації, волонтери, спільноти дружин, facebook-групи, друзі, колеги, духівник (усього 8 інстанцій).

Із поданого у додатку М.1 розподілу видно, що респонденти найчастіше звертаються із соціальних питань до друзів ($n=62$, 45,9%), у центри соціального захисту населення ($n=53$, 39,3%), до колег ($n=42$, 31,1%), військових частин ($n=37$, 27,4%) і волонтерів ($n=36$, 26,7%). Серед зазначених інстанцій найбільший відсоток задоволених зверненнями припадає на друзів ($n=38$, 28,1%), волонтерів ($n=38$, 24,4%), центри соціального захисту населення ($n=25$, 18,5%), та колег ($n=24$, 17,8%). Найбільший відсоток жінок, незадоволених

зверненнями мають центри соціального захисту населення. Як видно з представлених даних, *найбільшою довірою стосовно вирішення соціальних питань користуються неформальні інстанції: друзі, колеги, волонтери.*

Для аналізу досвіду звернень опитуваних з психологічних та емоційних питань, жінкам була запропонована таблиця аналогічна до таблиці звернень із соціальних питань з доповненнями, які стосуються каналів отримання психологічної допомоги (шкільний психолог, платна та безоплатна психологічна допомога), розподіл яких подано на рис.2.3.5.

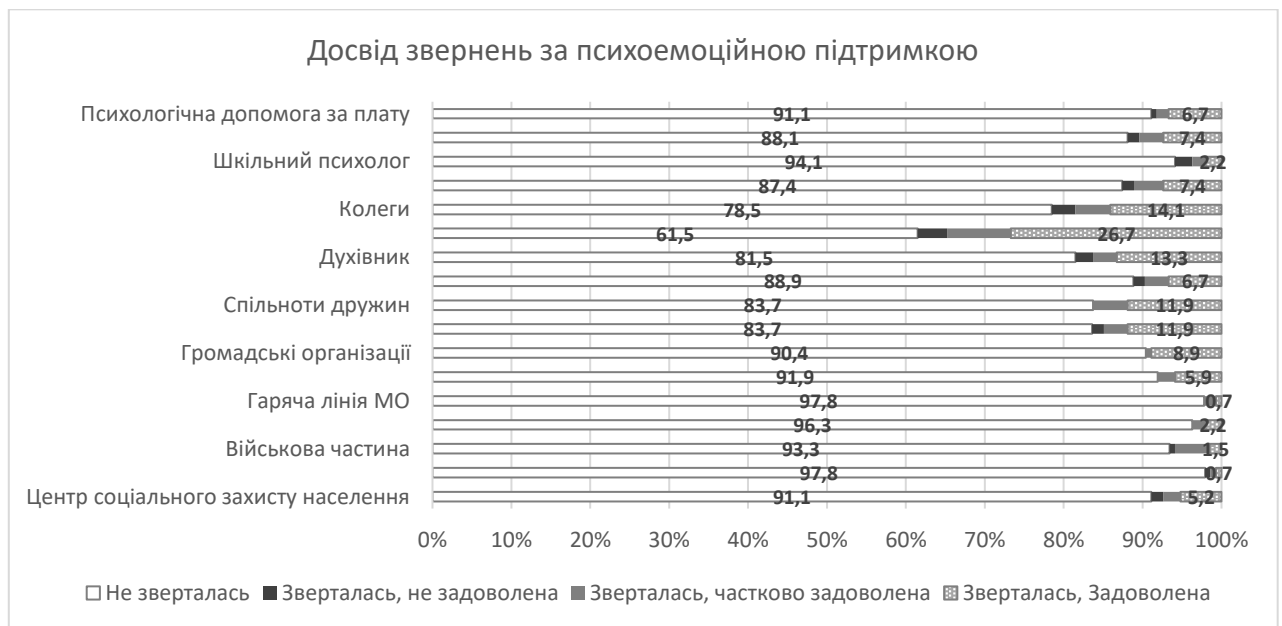

Рис. 2.3.5. Розподіл показників досвіду звернень дружин комбатантів за психоемоційною підтримкою (N=135), у %

З представленого розподілу видно, що найчастіше з психологічних та емоційних питань опитувані звертаються до друзів (38,5%), колег (21,5%), духівника (18,5%), волонтерів (16,3%) та у спільноти дружин (16,3%). З рисунку 2.3.5 видно, що до неформальних інстанцій, у цілому, дружини комбатантів звертаються у півтора рази частіше ніж до формальних (45,9% у порівнянні з 30,4%). Середня частота звернень до неформальних інстанцій зустрічається, майже, у три рази частіше у порівнянні із середньою частотою звернень до формальних інстанцій (28,1% і 10,4%, відповідно), а висока – у шість разів частіше (9,6% і 1,5%, відповідно).

Отримані результати свідчать про те, що на шляху звернень до формальних інстанцій знаходиться більше бар'єрів, ніж на шляху до

неформальних, що говорить про необхідність включення до діяльності формальних інстанцій, які надають психологічну допомогу цій категорії осіб, компонентів, які притаманні неформальним структурам.

Для дослідження зв'язків між досвідом звернення по допомогу з психоемоційних питань та показниками тривожності, як потенційними характеристиками бар'єрів звернення по допомогу, було проведено кореляційний аналіз з використанням рангового коефіцієнту Спірмена (Додаток М.2, табл.1). За результатами аналізу виявлено слабкі статистично значущі зв'язки між тривожністю та зверненням до громадських організацій ($\rho = 0,295$, $p \leq 0,01$), волонтерів ($\rho = 0,274$, $p \leq 0,01$ – шкала ОТ; $\rho = 0,249$, $p \leq 0,01$ – шкала РТ), у спільноти дружин ($\rho = 0,274$, $p \leq 0,01$ – шкала ОТ; $\rho = 0,227$, $p \leq 0,05$ – шкала РТ), до друзів ($\rho = 0,224$, $p \leq 0,01$ – шкала ОТ) та до духівника ($\rho = 0,217$, $p \leq 0,05$ – шкала ОТ), які належать до неформальних інстанцій. Також виявлено статистично значущі слабкі прямі кореляційні зв'язки між показниками шкали РТ та зверненням до центрів соціального захисту населення ($\rho = 0,225$, $p \leq 0,01$). Результати детального кореляційного аналізу підтверджують, що у цілому, звернення за допомогою із психоемоційних питань пов'язане із збільшенням тривожності у дружин комбатантів, що, переважно, стосується неформальних інстанцій.

Зверненнями за допомогою із соціальних питань (Додаток М.2, табл.2). За результатами кореляційного аналізу виявлено обернені кореляційні взаємозв'язки між тривожністю та зверненнями за допомогою до військової частини ($\rho = -0,341$, $p \leq 0,01$ – шкала РТ; $\rho = -0,194$, $p \leq 0,05$ – шкала ОТ), що відноситься до формальних інстанцій. Також виявлено прямий кореляційний зв'язок між тривожністю та зверненням до волонтерів ($\rho = 0,241$, $p \leq 0,01$ – ОТ), громадських організацій ($\rho = 0,212$, $p \leq 0,05$ – ОТ; $\rho = 0,176$, $p \leq 0,05$ – РТ) та у спільноти дружин ($\rho = 0,250$, $p \leq 0,01$ – шкала ОТ; $\rho = 0,187$, $p \leq 0,05$ – шкала РТ).

Представлений аналіз демонструє, що чим вища тривожність, тим менше дружини комбатантів звертаються за допомогою із соціальних питань до військової частини та отримують задовільний результат. Особливо це стосується показників реактивної тривожності, яка проявляється у ситуативних

емоційних станах, характерних для різних етапів розгортання, на яких знаходяться чоловіки комбатанти. Натомість, підвищені показники тривожності пов'язані із зверненнями щодо соціальних питань до неформальних інстанцій, що аналогічно зверненням із психоемоційних питань. Такі результати говорять про те, що хоча жінки з високою особистісною тривожністю, у цілому, схильні частіше звертатися за допомогою, як із соціальних, так і з психоемоційних питань, тривожність виступає бар'єром для звернень за фаховою допомогою до формальних інстанцій.

Організація заходів, спрямованих на зниження тривожності, може сприяти зверненню дружин комбатантів по допомогу до формальних інстанцій. Фахівцям, які, працюють у військових частинах та формальних структурах у громадах, потрібно формувати свою допомогу для цієї категорії громадян на проактивних засадах. Оскільки, як показують результати дослідження, ті дружини комбатантів, які найбільше потребують такої підтримки (мають високу тривожність), найменше звертаються до фахових формальних інстанцій, щоб її отримати.

Кореляційний аналіз зв'язків мотиваційних орієнтацій КП з показниками звернень за допомогою з психоемоційних питань (з використанням рангового коефіцієнту Спірмена) виявив статистично значущі обернені зв'язки (див. табл.2.3.6), детальний аналіз подано в додатку М.2 (табл.3).

Таблиця 2.3.6

Кореляційні зв'язки між зверненням за допомогою з психоемоційних питань та мотиваційними орієнтаціями КП

Назва інстанції звернення по допомогу	Гармонійність комунікаційних орієнтацій КП
ГО	-,236**
Друзі	-0,215*
Волонтери	-,236**
Спільноти дружин	-,300**
Спілка УБД	-,208*
Духівник	-,232**
Безоплатна психологічна допомога	-,225**
Міська адміністрація	-,201*

**значимість $\leq 0,01$; *значимість $\leq 0,05$

Отриманий результат демонструє необхідність на проактивних засадах покращувати залучення зовнішніх ресурсів спільнот для дружин, які мають низьку гармонійність у подружньому спілкуванні.

Психоемоційні ресурси спільнот. Для визначення ресурсів, які дружини комбатантів отримують на рівні спільнот було проаналізовано показники авторського опитувальника за двома напрямками: наявні психоемоційні ресурси спільнот та запити на психоемоційну підтримку спільнот. Наявні психоемоційні ресурси спільнот досліджувалися за результатами відповідей на питання *«Що вам дає те, що ваш чоловік військовослужбовець?»*. Опитуваним було запропоновано перелік тверджень, з можливістю доповнення. На кожне із запропонованих тверджень респонденти надавали одну відповідь: «так» або «ні». Визначення «військовослужбовець» вживається тут у широкому значенні, в тому числі стосується комбатантів, які є учасниками бойових дій, демобілізованих із військових структур. Детальний розподіл відповідей та кількість відповідей на кожне твердження подано в додатку Н та рис. 2.3.6.

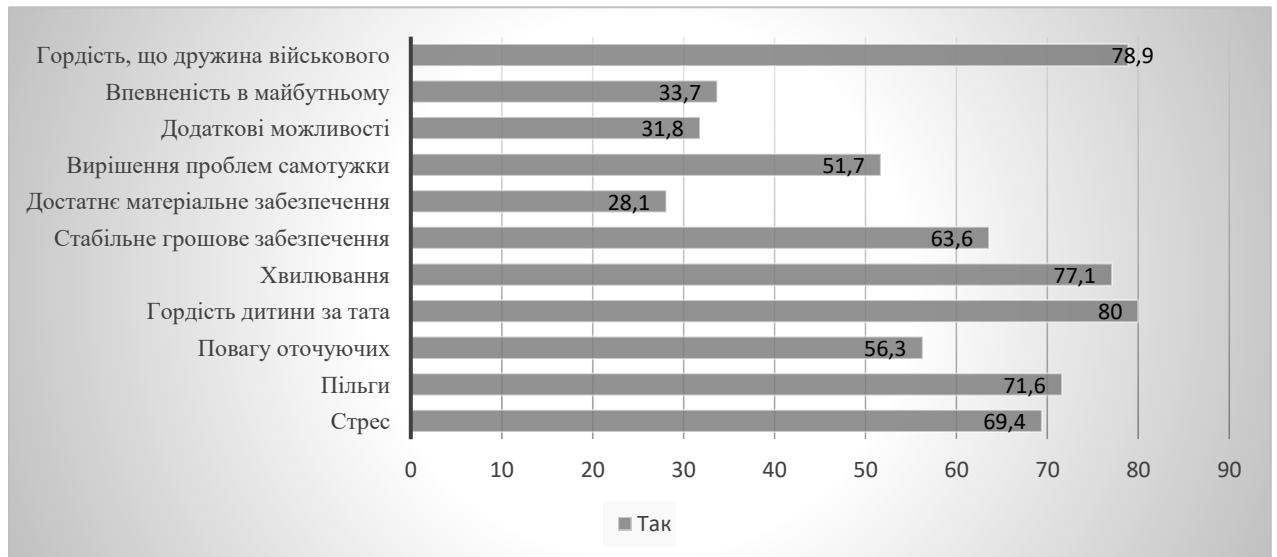

Рис. 2.3.6 Розподіл відповідей дружин комбатантів на питання «Що вам дає те, що ваш чоловік військовий?» (ствердні відповіді у %)

Як видно, з представленого на рис. 2.3.6 розподілу більшість дружин відчуває особисту гордість ($n=86$, 78,9%) та зазначає про гордість дитини стосовно військового статусу батька ($n=80$, 80%). Більше половини дружин відчувають повагу зі сторони оточуючих ($n=54$, 56,3%). Більша частина

опитуваних повідомляє, що військова служба чоловіка спричиняє хвилювання ($n=81$, 77,1%) та стрес ($n=75$, 69,4%), половина ($n=41$) – вказує, що у зв'язку із військовою службою чоловіка, вимушені вирішувати проблеми самотужки. Щодо матеріальної складової: 71,8% ($n=64$) жінок не відчують достатнього матеріального забезпечення та 68,2% ($n=60$) не відчують додаткових можливостей через особливості військового способу життя їхньої сім'ї; 66,3% ($n=61$) – не відчують впевненості у майбутньому; 71,6% ($n=73$) жінок вказують, що статус військового, який має чоловік забезпечує отримання пільг.

За результатами кореляційного аналізу (з використанням рангового коефіцієнту Спірмена), виявлено статистично значущу обернену кореляцію між хвилюванням та відчуттям поваги від оточуючих ($\rho = -0,254$, $p \leq 0,05$). Також виявлено статистично значущі прямі зв'язки між сприйняттям поваги від оточуючих та впевненістю в майбутньому ($\rho = 0,341$, $p \leq 0,001$), додатковими можливостями ($\rho = 0,321$, $p \leq 0,01$) та відчуттям гордості у зв'язку з тим, що чоловік військовий ($\rho = 0,359$, $p \leq 0,001$). Тобто, при відчутті хвилювання, дружини скоріше не відчують повагу від оточуючих. Разом з тим, при відчутті поваги від оточуючих, дружини скоріше відчують впевненість у майбутньому, відчуття гордості у зв'язку із військовим статусом чоловіка та відчуття, що військова служба чоловіка дає додаткові можливості.

Отримані результати актуалізують необхідність реалізації в системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів заходів, спрямованих на зниження хвилювання та стресу дружин комбатантів, що сприятиме зростанню відчуття поваги від оточуючих. Також реалізація на місцях у громадах заходів, зокрема через інформаційно-просвітницьку роботу, які б стимулювали підвищення проявів поваги від оточуючих та відчуття цієї поваги дружинами, сприятиме зростанню відчуття гордості, впевненості в майбутньому та відчуттю наявності додаткових можливостей для сімей комбатантів.

При порівняльному аналізі відповідей серед груп дружин з різною тривожністю (з використанням критерію Н Краскала-Уоліса) було виявлено

статистично значущі відмінності для відповідей про стрес ($p < 0,01$ – шкала РТ; $p < 0,05$ – шкала ОТ) та хвилювання ($p < 0,05$ – шкала РТ; $p \leq 0,001$ – шкала ОТ).

Найбільший відсоток жінок, які вказали, що військова служба чоловіка спричиняє хвилювання і стрес виявлено у групах жінок з високою тривожністю. Найбільше жінок, які відчувають повагу від оточуючих спостерігається у групах жінок з низькою тривожністю. Розподіл показників подані на рис. 2.3.7.

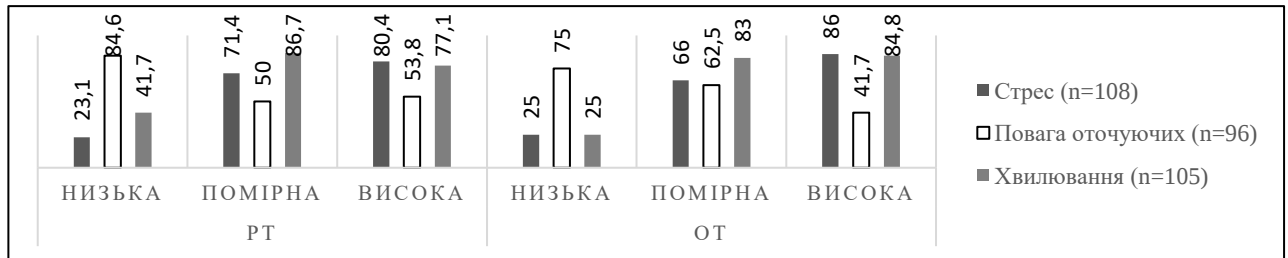

Рис. 2.3.7. Розподіл ствердних відповідей щодо відчуття стресу, хвилювання та поваги від оточуючих у зв'язку із статусом дружини військового серед груп жінок з різною тривожністю, у %

Дослідження *запитів на психоемоційну підтримку* здійснювалося на основі блоку питань «Запити на психоемоційну підтримку» (Додаток Б). що представлені у авторській анкеті і визначають, які ресурси хотілось би мати додатково. Опитуваним було надано перелік потенційних ресурсів спільнот (з можливістю доповнення) та запропоновано обрати ті, що відповідають зоні їхнього інтересу, зазначивши відповідь «так» або «ні».

За результатами детального розподілу відповідей (Додаток П.1), 90% і більше опитуваних, які надали відповідь на поставлене питання, зазначили про потребу у додатковій інформації про соціальні послуги за місцем проживання (90%, $n=99$); додатковій можливості при вступі дитини до дитсадка, школи, закладу вищої освіти (92,5%, $n=99$); надання додаткової інформації про прояви бойового стресу чоловіка жінкам, які вперше стикаються з участю чоловіка в бойових діях (93,5%, $n=100$); можливість реабілітаційного відпочинку з чоловіком (96,4%, $n=108$) та з чоловіком і дітьми (96,3%, $n=105$). Більше половини жінок, вказали, що хотіли б зустрічатися з іншими дружинами військових для спілкування (52,5%, $n=53$); хотіли б мати додаткову емоційну

підтримку на період виконання чоловіком завдань у районі бойових дій (56,6%, $n=56$); брати участь у культурно-масових заходах, організованих для дружин (64,5%, $n=69$) та для сімей військовослужбовців (71,6%, $n=78$); мати швидку безоплатну комунікацію із сімейних питань з психологом через пряму електронну пошту або Facebook (60%, $n=63$). Отримані результати можуть бути використані для формування стратегій підтримки ресурсної комунікативної поведінки в системі соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців.

Запити на психоемоційну підтримку аналізувались на основі індикаторів, що стосуються психологічної складової, розподіл показників за якими подано в таблиці 2.3.7.

Таблиця 2.3.7

Значущість відмінностей показників тривожності для груп відповідей на запити, які стосуються психоемоційної підтримки

	Так (N)	%	Ні (N)	%
Емоційна підтримка під час перебування чоловіка в АТО/ООС	56	56,6	43	43,4
Анонімна психологічна допомога	74	70,5	31	29,5
Швидка безоплатна допомога через e-mail або Facebook	63	46,7	42	31,1
Цілодобова гаряча лінія із сімейних питань	91	87,5	13	12,5
Додаткова інформація про прояви стресу дітей та способи опанування	86	81,1	20	18,9
Інформація про прояви бойового стресу у комбатантів	86	82,7	18	17,3
Додаткова інформація про прояви бойового стресу чоловіка для жінок, які вперше стикаються з участю чоловіка в бойових діях	100	93,5	7	6,5

За результатами порівняльного аналізу (з використанням критерію U-Мана-Уїтні) виявлено статистично значущі відмінності для запитів на додаткову емоційну підтримку під час участі чоловіка в АТО/ООС ($p < 0,05$ для шкали ОТ), анонімну психологічну допомогу ($p \leq 0,001$ для шкали ОТ) та онлайн-психологічну допомогу ($p \leq 0,001$ для шкали ОТ).

Аналіз розподілу показників тривожності серед груп дружин з різними запитом на психоемоційну підтримку дружин виявив наступні особливості (див. Додаток П.2): серед жінок, які хотіли б мати додаткову психоемоційну

підтримку на період участі чоловіка в АТО/ООС (n=99) – 50% мають високу особистісну тривожність та 50% - реактивну; серед жінок, які хотіли б мати можливість звертатися за анонімною психологічною допомогою (n=105) – 52,7% мають високу особистісну тривожність та 48,6 % реактивну; серед жінок, які хотіли б мати змогу отримувати швидкі психологічні консультації онлайн (n=105) – 55,% мають високу особистісну тривожність та 50,8% високу реактивну. Тобто жінки з високою тривожністю потребують додаткової психоемоційної підтримки на період участі їхніх чоловіків в АТО/ООС, у більшій мірі хотіли б отримувати фахову психологічну підтримку та готові до отримання медіаопосередкованої психологічної допомоги.

Жінки які вказали, що на їхню думу, була б корисною наявність в державі цілодобової гарячої лінії для військових і членів їх сімей з сімейних питань, мають, у більшості, помірну реактивну (48,6%) та особистісну тривожність (46,2%), хоча також у цій групі наявний високий відсоток жінок з високою тривожністю (44% як по шкалі ОТ, так і по шкалі РТ). Тобто для жінок, які демонструють запит на психоемоційну підтримку характерні, у більшій мірі, високі показники тривожності. Детальний розподіл подано на рисунку 2.3.8.

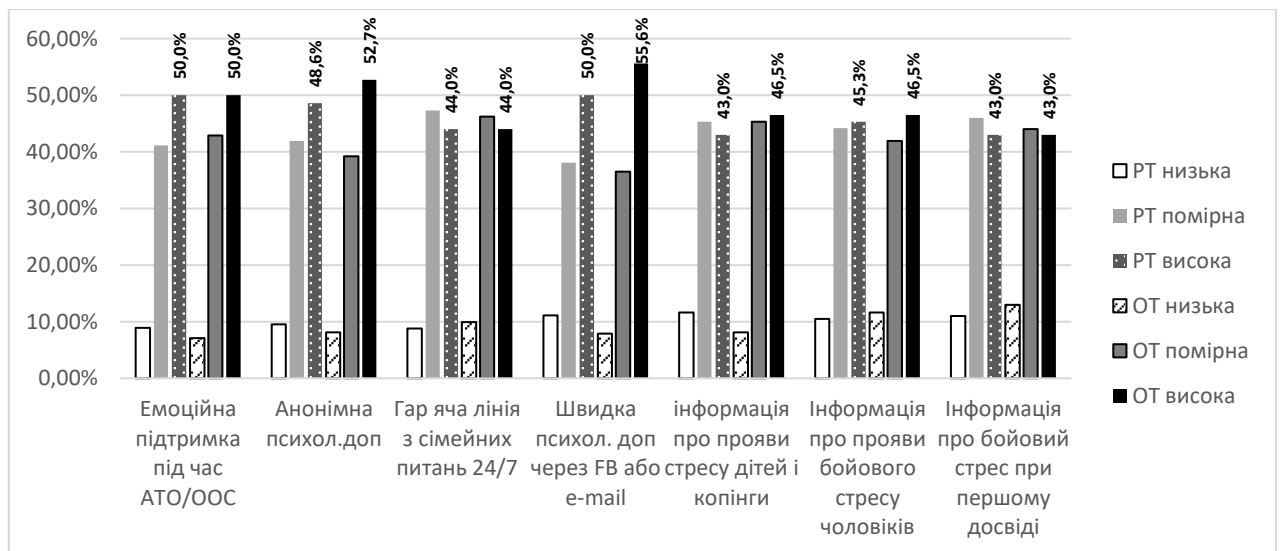

Рис. 2.3.8 Розподіл запитів дружин комбатантів на психоемоційну підтримку спільнот, у %

Важливо відмітити, що у групі дружин, яка зазначили про необхідність додаткової інформації про прояви бойового стресу чоловіка і як на них

реагувати 45,3% жінок мають високу РТ та 46,5% – ОТ. Серед дружин, які вказали про необхідність такої інформації для тих жінок, які стикають вперше з участю чоловіка у бойових представлено 43% жінок з високою РТ та ОТ.

Отримані результати аналізу демонструють, що у жінок з високою тривожністю наявний неартикульований запит на персональну психологічну підтримку та психологічну підтримку із сімейний питань, в тому числі що стосується проявів бойового стресу у їхніх чоловіків.

Такий результат підтверджує наші висновки про те, що жінки з високою тривожністю найбільше потребують фахової психоемоційної підтримки та допомоги, але через бар'єри, які зумовлює висока тривожність, найменше за нею звертаються. Той факт, що переважна більшість респондентів зазначила про важливість додаткового інформування щодо проявів бойового стресу вказує на ще один важливий напрямок розвитку психосоціальної підтримки членів сімей військовослужбовців, а саме посилену інформаційну підтримку, особливо для жінок, які стикаються вперше з участю чоловіка у бойових діях.

Додатковий аналіз запитів на психоемоційну підтримку спільнотами здійснювався на основі авторської анкети через аналіз потреб у інформації та послугах за двома напрямками: *соціальний та психологічний*. Розподіл відповідей стосовно потреб у інформації про соціальні та психологічні послуги подано у додатку П 3.

Соціальний компонент. За результатами відповідей на питання, вказані у авторській анкеті щодо наявності інформації про пільги та соціальні послуги (n=134) зазначили 80,6%. Натомість 19,4% вказали, що не мають такої інформації. Серед жінок які вказали, що мають таку інформацію (n=105) 67,6% зазначили, що хотіли б отримати додаткову інформацію про пільги та соціальні послуги (Додаток П.4). Майже однакова кількість опитаних жінок (n=134) знає (50,4%) і не знає (49,6%), до кого можна звернутися для отримання інформації про пільги та соціальні послуги (Додаток П.5).

Серед дружин, які знають, до кого можна звернутися для отримання інформації про пільги та соціальних послуги (n=41) 87,2% хотіли б мати змогу

отримувати на постійній основі таку інформацію за місцем проживання, а серед тих, хто не знає — 91,8% (n=56) хотіли б мати таку змогу (n=108; Додаток П. 5).

Серед тих жінок, які знають, до кого можна звернутися для отримання зазначеної інформації, 87,8% вважають, що наявність цілодобової гарячої лінії із соціальних питань для військових та членів їх сімей була б корисно. Так само вважають 89,10%, які не знають, до кого можна звернутися (n=104; Додаток П. 6).

Отже, інформування дружин комбатантів про соціальні послуги та пільги і ресурси, де вони можуть таку інформацію отримати, у тому числі на постійній основі, є актуальним, не залежно від того, чи володіють вони на поточний момент такою інформацією.

Психологічний компонент. Серед опитаних дружин комбатантів (n=132) 61,4% знають, до кого можна звернутися за психологічною допомогою для себе, дитини або чоловіка та 38,6% — не знають. Серед тих, хто знає, до кого можна звернутися за психологічною допомогою — 65,6% хотіли б мати можливість звертатися за безоплатною анонімною психологічною консультацією щодо дитини або чоловіка, а серед тих, хто не знає, до кого можна звернутися за такою допомогою — 81% хотіли б мати таку можливість (n=103; Додаток П. 7).

Також серед тих, хто знає, до кого можна звернутися за психологічною допомогою — 54,5% хотіли б мати додаткову емоційну підтримку на момент участі чоловіка в АТО/ООС, а серед тих, хто не знає, до кого можна звернутися — 61,9% хотіли б мати таку підтримку (n=97; Додаток П. 8). Тобто, навіть, серед тих, жінок, які знають, до кого можна звернутися за психологічною консультацією, більше половини хотіли б мати додаткові можливості звернення за безоплатною психологічною допомогою, особливо під час участі чоловіка в АТО/ООС.

Що стосується контексту психоедукації, то серед опитаних дружин комбатантів (див.табл.2.3.10 вище) 81,1% вказали, що їм була б корисною додаткова інформація про прояви стресу у дітей різного віку та як правильно

на них реагувати (n=106); 82,7% вказали, що їм була б корисною інформація про прояви бойового стресу чоловіка і як на них реагувати (n=104) та 93,5% вважають, що жінкам, які вперше стикаються з відрядженням чоловіка у зону бойових дій, була б корисною додаткова інформація про прояви бойового стресу чоловіка і як на них реагувати (n=107). Тобто суттєва більшість дружин комбатантів потребує додаткової інформації про те, як реагувати на прояви стресу у дітей та прояви бойового стресу чоловіка, особливо вперше стикаючись з таким досвідом.

Отримані результати демонструють необхідність врахування в системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів матеріальних, соціальних та емоційних потреб дружин комбатантів, а також інформаційног осупроводу на ситсемній основі.

Отже психологічні особливості *зовнішніх ресурсів* комунікативної поведінки дружин комбатантів відображаються таким чином: 1) дружини, які найбільше потребують фахової психоемоційної підтримки (мають високу тривожність), найменше звертаються по допомогу до формальних фахових інстанцій; 2) при високому рівні тривожності дружини надають перевагу зверненням за психологічною підтримкою до неформальних інстанцій; 3) у жінок з високою тривожністю наявний неартикульований запит на персональну психологічну та інформаційно-психологічну підтримку із сімейний питань; наявний запит на інформацію про особливості проявів бойового стресу у чоловіка, особливо у разі його першого військового розгортання.

2.4. Процесуальні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів

Відповідно до завдань визначених метою дисертаційної роботи проведено дослідження процесуальних психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів: інформаційних, інтерактивних та перцептивних, аналіз яких складався з трьої етапів. Аналіз кожного з

представлених блоків здійснювався у три етапи: 1) загальний аналіз; 2) особливості прояву на різних етапах військових розгортань; 3) ресурсні психологічні особливості.

2.4.1 Інформаційні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів. Інформаційні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів досліджувалися на основі таких темпоритмових показників блоку авторської анкети «Формально-динамічні психологічні особливості КП» (Додаток Б): доступність спілкування та канали комунікації, частота спілкування з чоловіком, регулярність і ритм спілкування.

Оскільки зазначені показники стосуються виключно етапу безпосереднього розгортання, тобто виконання службових завдань в районі ведення АТО/ООС, порівняння цих показників відповідно до кожного етапу немає вагомого значення для дослідження, адже всі жінки, чиї чоловіки не знаходяться в районі ведення АТО/ООС, але мають такий досвід, відповідають на основі спогадів. Тому додатково висвітлено лише особливості зазначених показників для групи жінок, чиї чоловіки на момент опитування перебували безпосередньо в районі ведення АТО/ООС.

Доступність спілкування та канали комунікації. Більшість опитуваних дружин комбатантів зазначають, що під час перебування чоловіка в районі ведення АТО/ООС, мали змогу спілкуватися з чоловіком (96,2%), з них 93,3% спілкуються телефоном та 66% — текстовими повідомленнями, 34,3% використовують відео-зв'язок при спілкуванні. Розподіл подано у таблиці 2.4.1.

Таблиця 2.4.1

Розподіл показників спілкування за каналом комунікації під час перебування чоловіка в АТО/ООС, %

	Змога спілкуватися (n=105)	Спілкування телефоном, аудіо (n=105)	Спілкування текстовими повідомленнями (n=103)	Спілкування онлайн з відео, (n=99)
Так	96,2	93,3	66	34,3
Ні	3,8	6,7	34	65,7

Всі дружини, чії чоловіки на момент опитування перебували в АТО/ООС (n=12), вказали, що мають змогу спілкуватися з чоловіком, причому 75% вказали, що спілкуються телефоном (аудіо), всі 100% спілкуються текстовими повідомленнями та 63,6% спілкуються з використанням відео.

Кореляційний аналіз (з використанням рангового коефіцієнту Спірмена) не виявив статистично значущих зв'язків між каналом комунікації та показниками тривожності дружин. Результати представлено у таблиці 2.4.2.

Таблиця 2.4.2

Інтеркореляційні зв'язки між показниками тривожності дружин та змогою й каналом комунікації

	Змога спілкуватися	Спілкування телефоном (аудіо)	Спілкування текстовими повідомленнями	Спілкування онлайн з відео
РТ	-0,145	0,089	-0,028	0,122
ОТ	-0,037	-0,016	0,018	0,157

Разом з тим, виявлена тенденція оберненого зв'язку між змогою спілкуватися та показниками тривожності демонструє, що: високі показники тривожності пов'язані з відсутністю згоди спілкування у цілому, по телефону з аудіо та текстовими повідомленнями.

Відсутність кореляційних зв'язків пояснюється особливостями розподілу та наповненістю груп (Додаток Р.1). Хоча наповнення груп за показниками згоди спілкування і спілкування телефоном (аудіо) недостатнє для порівняння серед них показників тривожності з використанням статистичних критеріїв, було здійснено деталізований аналіз. При детальному аналізі показників тривожності серед груп дружин з різною доступністю комунікації з чоловіком, коли він безпосередньо виконує завдання в районі ведення АТО/ООС (Додаток Р.1) виявлено, що більше 40% жінок мають високу тривожність (41,6% за шкалою ОТ, 42,6% за шкалою РТ) та менше 10% мають низьку тривожність (7% за шкалою ОТ, 8,9% за шкалою РТ).

Розподіл показників тривожності серед дружин, які мають змогу спілкуватися телефоном (аудіо) (Додаток Р.1.1) також демонструє, що більше

40% жінок мають високу тривожність (41,8% — за шкалою ОТ, 42,9%— за шкалою РТ) та близько 10% мають низьку тривожність (7,10% — за шкалою ОТ, 10,2% — за шкалою РТ). Як видно з розподілу, *високий відсоток жінок з високою тривожністю не пов'язаний із змогою спілкування, що підтверджує результати кореляційного аналізу.*

При порівнянні показників тривожності серед груп жінок, які спілкуються та не *спілкуються з використанням текстових повідомлень* під час участі чоловіка в АТО/ООС (Додаток Р.1.3) з використанням U-критерію Мана-Уїтні статистично значущих відмінностей не виявлено. Також не виявлено статистично значущих відмінностей між групами жінок, які спілкуються з використанням відео. Не зважаючи на кращу наповненість груп за цими показниками, відсутність відмінностей між групами пояснюється високою варіативністю в межах груп (див. Додаток Р.1.4).

Серед дружин, які спілкуються з використанням текстових повідомлень (n=68) 47,1% жінок з високою РТ та 44,1% з високою ОТ. Серед дружин, які не спілкуються з використанням текстових повідомлень (n=35): 37,1% жінок з високою РТ та 40% - з високою ОТ. Тобто *змога спілкуватися текстовими повідомленням суттєво не пов'язана із психоемоційним станом дружин* (Додаток Р.1.3).

У дружин комбатантів, які мають *зможу спілкуватися зі своїми чоловіками з використанням відео* (n=34) 38,2% жінок мають високу РТ та 35,3% - високу ОТ. Що стосується розподілу показників низької тривожності, то спостерігається більший відсоток жінок з низькою тривожністю у групі, які спілкуються з використанням відеозв'язку: 14,7% за шкалою РТ та ОТ. Натомість у групі жінок, які не спілкуються з використанням відео з низькою тривожністю 6,2% (РТ) та 4,6% (ОТ) (Додаток Р.1.4). Тобто *використання відео зв'язку у спілкуванні з чоловіком дещо сприяє покращенню психоемоційного стану дружини*, хоча цей зв'язок не лінійний.

Результати аналізу темпоритмових показників КП дружин комбатантів за каналом комунікації під час подружнього спілкування з чоловіком, коли він

перебуває у районі ведення АТО/ООС демонструють, що тривожність жінок суттєво не пов'язана із каналом комунікації, який використовується. Лише наявна деяка тенденція кращого емоційного стану дружин, які вказали, що спілкуються з використанням відео. Зазначені результати є відмінними від зарубіжних досліджень, які підкреслюють вплив каналу комунікації на психоемоційний стан дружин під час участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях. Така відмінність, з однієї сторони, вказує на те, що психоемоційний стан дружин, у більшій мірі, пов'язаний із фактом участі чоловіка в АТО/ООС, аніж з каналом комунікації з ним. З іншої сторони, вказана відмінність підкреслює особливість ведення воєнних дій на території, де проживають члени сімей, оскільки немає потреби організовувати спеціальний зв'язок та формувати графік спілкування, як це відбувається при закордонних місіях в арміях зарубіжних країн.

За результатами аналізу *частоти спілкування* з чоловіком під час його перебування в районі ведення АТО/ООС виявлено, що найчастіше дружини спілкуються *щодня один раз на день* (35,9%) та *щодня кілька разів на день* (37,9%), (див. табл.2.4.3). Дружини, які вказали, що їхні чоловіки перебувають в районі ведення ООС на момент опитування, вказали, що частіше спілкуються з чоловіками *кілька разів на день* (50%) та *один раз на день щодня* (25%).

Таблиця 2.4.3

Розподіл показників комунікативної поведінки дружин за ознакою частоти спілкування з чоловіком, коли він в районі ведення АТО/ООС, (N=103)

	Частота спілкування з чоловіком, N	Частота спілкування з чоловіком, у %
Рідше, ніж раз на 2-3 дні	6	5,8
Не рідше, ніж раз на 2-3 дні	21	20,4
Щодня (раз на день)	37	35,9
Кілька разів на день	39	37,9

Для виявлення наявності кореляційних зв'язків між показниками тривожності і частотою спілкування з чоловіком, коли він перебуває у районі ведення АТО/ООС, було проведено кореляційний аналіз з використанням рангового коефіцієнту Спірмена.

Для порівняння показників тривожності між групами жінок, для яких характерна різна частота спілкування ($n=103$) було проведено порівняльний аналіз з використанням Н-критерію Краскала-Уоліса (Додаток Р.1.5). За результатами виявлено значущі відмінності лише для показників РТ ($p < 0,01$). Результати порівняння демонструють, що серед жінок, які спілкуються з чоловіком не рідше ніж раз на 2-3 дня ($n=21$) найбільше дружин з високою РТ (66,7%). Серед інших груп також високий відсоток жінок з високим рівнем тривожності: як серед тих, хто спілкується кілька разів на день (43,6% від $n=39$) так і серед тих, хто спілкується рідше ніж раз на 2-3 дня (50% від $n=6$).

У групі дружин, які спілкуються один раз щоденно ($n=37$) найнижчий відсоток жінок з високою тривожністю (21,6%) та найвищий відсоток жінок з низькою тривожністю (18,9%). Хоча за шкалою особистісної тривожності статистично значущих відмінностей не виявлено, розподіл показників наближений до показників реактивної тривожності (Додаток Р.1.5, табл.2).

Наявність значного відсотка жінок з високою тривожністю, як серед тих жінок, які рідко спілкуються з чоловіком, так і серед тих, які спілкуються часто, говорить не стільки про вагомість частоти спілкування, скільки про емоційні переживання, якими супроводжується етап виконання завдань їхнім чоловіком безпосередньо у районі АТО/ООС.

Враховуючи, що у групі жінок, які спілкуються з чоловіком один раз щоденно виявлено найвищий відсоток жінок з помірною та низькою тривожністю, було проведено *аналіз показників регулярності спілкування*, які представлені у авторській анкеті. За результатами розподілу сформовано дві основні групи: «регулярно» (45,5%), «нерегулярно» (46,4%) (див.табл.2.4.4).

Таблиця 2.4.4

Розподіл показників регулярності спілкування дружин з чоловіками, коли вони знаходяться в районі ведення АТО/ООС

	N	%
Регулярно	51	45,5
Не регулярно	52	46,4
Важко відповісти	9	8
Всього	11	100

Серед дружин, чії чоловіки знаходяться в районі ведення АТО/ООС (n=12), 58,3% зазначили, що спілкуються регулярно, 41,7% — нерегулярно. Серед жінок, чії чоловіки повернулися з АТО/ООС до трьох місяців тому (n=12) 50% вказують, що спілкувалися регулярно, 40% — нерегулярно, а 10% — зазначили, що важко відповісти. Такий результат аналізу підтверджує загальну характеристику розподілу.

Для уточнення наявності зв'язку між показниками регулярності спілкування із показниками тривожності дружин було проведено кореляційний аналіз із використанням рангового коефіцієнту Спірмена. Статистично значущих зв'язків не виявлено.

При порівнянні показників тривожності між групами дружини, які спілкуються регулярно (n=51) та нерегулярно (n=52) за допомогою U-тесту Мана-Уїтні значущих відмінностей також не виявлено. Детальний аналіз (див. Додаток Р. 1.6) виявив, що у групі жінок, які нерегулярно спілкуються з чоловіком, відсоток дружин з високою ОТ сягає 42,3%, відсоток дружин з високою РТ — 50%. Натомість у групі жінок з регулярним спілкуванням 39,2% жінок повідомляють про високу ОТ та 35,3% про високу РТ. Як видно з результатів порівняльного аналізу *наявність регулярного спілкування сприяє нижчим показникам реактивної тривожності та більш стабільному емоційному стану дружин, хоча значущих зв'язків та відмінностей не виявлено.*

Представлений аналіз інформаційних психологічних особливостей КП дружин комбатантів демонструє, що дружини, які спілкуються з чоловіками під час виконання ними завдань у районі ведення АТО/ООС хоча б раз на день щодня на регулярній основі в цілому, демонструють кращі показники емоційного стану.

2.4.2. Інтерактивні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів. Інтерактивні психологічні особливості досліджувалися на основі блоку «Формально-динамічні психологічні особливості КП» авторської анкети (конвенційні показники): узгодження правил спілкування та ініціативність у подружньому спілкуванні під час перебування чоловіка в

районі ведення АТО/ООС; суто психологічні показники, які включають зміни у подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС та залучення чоловіка до вирішення проблем.

Аналіз показників узгодженості правил під час спілкування з чоловіком, коли він виконує завдання в районі ведення АТО/ООС виявив, що у більшості подружжя узгоджує правила (67,2%). Детальний розподіл подано в табл. 2.4.5.

Таблиця 2.4.5

Розподіл показників узгодження правил спілкування під час перебування чоловіка в районів ведення АТО/ООС

	N	%
Узгоджуємо правила	82	67,2
Не узгоджуємо правила	40	32,8
Всього	122	100

Дружини, чиї чоловіки на момент опитування перебували на розгортанні в районі ведення АТО/ООС (n=12), у більшості, вказали про узгодження правил (72,7%) у порівнянні з тими, хто не узгоджує (27,3%).

Для аналізу зв'язків між показниками тривожності та узгодження правил спілкування було використано ранговий коефіцієнт Спірмена. За результатами кореляційного аналізу статистично значущих зв'язків не виявлено. При порівнянні показників тривожності серед груп жінок з різними показниками узгодження правил, з використанням U-критерію Мана-Уїтні, статистично значущих відмінностей не виявлено. Відсутність статистично значущих відмінностей може пояснюватися наближеним розподілом показників у групах (див. Додаток Р. 1.7).

Хоча висока тривожність більше зустрічається серед жінок, які узгоджують правила спілкування (41,5% у порівнянні з 40% – за шкалою РТ та 40,2% у порівнянні з 37,5% – за шкалою ОТ), показники помірної реактивної тривожності, яка характеризує, так звану, «корисну» тривожність, спостерігаються у дещо більшій кількості жінок, які узгоджують правила спілкування у порівнянні з тими жінками, що не узгоджують (48,8% у порівнянні 45%).

Дослідження ініціативності у подружньому спілкуванні під час перебування чоловіка в районі ведення АТО/ООС, як психологічної особливості КП дружин комбатантів, має чотири параметри: активна, пасивна, паритетна нейтральна (див. параграф 2.1) Розподіл подано в таблиці 2.4.6.

Таблиця 2.4.6

**Розподіл показників ініціативності дружин комбатантів
у подружньому спілкуванні під час виконання комбатантом завдань
в районі ведення АТО/ООС (n=112)**

	N	%
Активна	8	7,1
Пасивна	53	47,3
Паритетна	27	24,1
Нейтральна	24	21,4

Як видно з представленого розподілу, для більшої кількості дружин комбатантів характерно очікувати дзвінка від чоловіка (47,3%). Близько четверті опитуваних (24,1%) ініціюють спілкування по домовленості з чоловіком, кожна п'ята дружина ініціює контакт, як виходить (21,4%) і 7% дружин телефонують першими.

Для виокремлення індикаторів ініціативності, які мають ресурсні характеристики комунікативної поведінки дружин, було проведено порівняльний аналіз показників тривожності серед груп дружин з різною ініціативністю (n=112). Порівняння здійснювалося з використанням критерію Краскала-Уоліса, за результатами якого виявлено статистично значущі відмінності за шкалою реактивної тривожності ($p < 0,05$). Детальний аналіз (Додаток Р 2) демонструє, що: у групі дружин, які узгоджують комунікацію з чоловіком (n=27) з низькою тривожністю 20,2% жінок; у групі дружин, які телефонують першими (n=8) – 12,5%; у групі дружин, які чекають, коли чоловік зателефонує (n=53) – 5,7% жінок з низькою тривожністю. Як видно з розподілу, жінки, які узгоджують з чоловіком спілкування, частіше повідомляють про низьку тривожність. Тобто узгодженість подружнього спілкування під час перебування чоловіка у районі ведення АТО/ООС сприяє низькому рівню тривожності дружин.

Аналіз змін у подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС здійснювався на основі показників авторської анкети, що представлені питанням «Чи відрізняється Ваше спілкування з чоловіком, коли він у зоні бойових дій?». Серед відповідей було запропоновано обрати одну: «дуже відрізняється»; «мало відрізняється»; «зовсім не відрізняється»; «важко відповісти». Розподіл відповідей подано у таблиці 2.4.7.

Таблиця 2.4.7

**Розподіл показників різниці у подружньому спілкуванні
у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС (n=127)**

	%	N
Дуже відрізняється	33,1	42
Мало відрізняється	33,1	42
Зовсім не відрізняється	19,7	25
Важко відповісти	14,2	18

Як видно з розподілу, сформувались однакові за наповненістю групи дружин, які зазначають про наявність змін та наявність незначних змін (33,1%), майже 20% вказують, що спілкування зовсім не відрізняється, та 14,2% зазначають, що важко відповісти.

Порівняльний аналіз показників змін у спілкуванні з чоловіком у зв'язку з його участю в АТО/ООС між групами дружин, чії чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань (з використанням критерію Краскала-Уоліса) виявив статистично значущі відмінності ($p < 0,01$). Детальний розподіл подано в Додатку Р.2.2. Розподіл показників змін у подружньому спілкуванні за відповіддю «дуже відрізняється» повторює розподіл ознак психотравматизації в КП з найбільшою наближеністю до розподілу показників за ознакою складнощів у спілкуванні з чоловіком (див. рис.2.4.1). Такий результат підтверджує обумовленість характеру переживань дружинами комбатантів зовнішніх обставин, якими є етапи військових розгортань, на яких знаходяться їхні чоловіки.

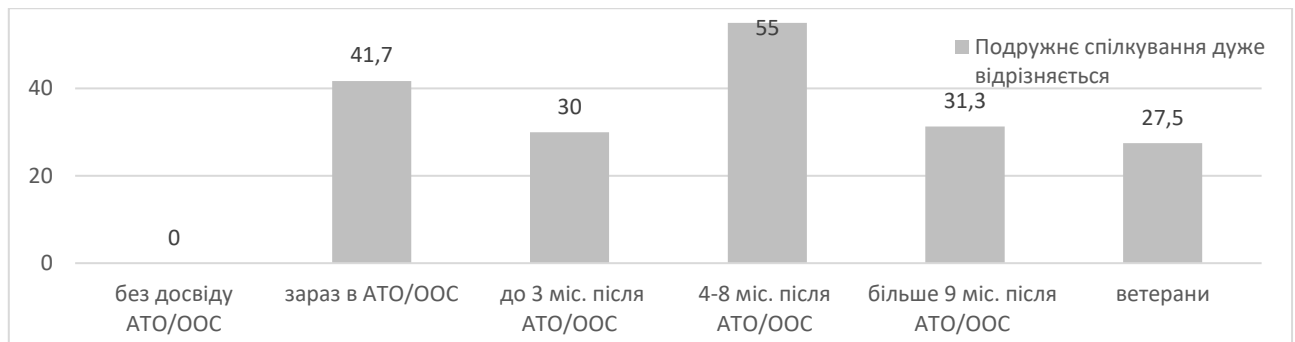

Рис. 2.4.1 Розподіл показників змін у подружньому спілкуванні, у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС (відповідь «дуже відрізняється» у%)

При порівнянні показників тривожності між групами, які характеризують зміни у спілкуванні, було застосовано два критерії. Для порівняння усіх шести досліджуваних субвибірок) використовувався Н-критерій Краска-Уоллеса, за результатами якого виявлено статистично значущі відмінності для шкали ОТ ($p < 0,05$). Для порівняння двох груп – «спілкування дуже відрізняється» і «зовсім не відрізняється») – використовувався U-критерій Мана-Уїтні, за результатами якого виявлено статистично значущі відмінності, як за шкалою ОТ ($p < 0,01$) так і шкалою РТ ($p < 0,01$).

У групі дружини, які мають *однакове спілкування з чоловіком*, не залежно від того, чи перебуває він в АТО/ООС ($n=25$) виявлено 28% жінок з *низькою* особистісною тривожністю та 20% - з *низькою* реактивною тривожністю. У групі дружин, чиє *спілкування дуже відрізняється* ($n=42$) виявлено 7,1% жінок з *низькою* як реактивною, так і особистісною тривожністю. Детальний розподіл подану у Додатку Р.2.2. Тобто при відсутності різниці у подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС психоемоційний стан дружин комбатантів є дещо кращим, що також підтверджується суттєвим збільшенням помірної тривожності.

Для уточнення характеру змін у подружньому спілкуванні, опитуваним було запропоновано надати відповідь на питання авторської анкети (Додаток Б): «*Чи змінювалося Ваше спілкування з чоловіком протягом його перебування в районі ведення АТО/ООС? Що було спершу, а що змінилося і чому на вашу думку?*».

На поставлене питання відповіли 37,8% з усіх опитуваних (n=51). Оскільки відповіді на питання мали відкритий характер, опитувані відповідали у тих напрямках, які для них були актуальні на той момент.

33% (n=17) із 100% опитуваних, що відповіли на зазначене питання вказали про відсутність змін у спілкуванні. Решту відповідей було погруповано за категоріями: 1) зміни у ставленні до сім'ї ; 2) зміни емоційного стану чоловіка 3) зміни емоційного стану дружини 4) загальний характер спілкування.

Про те, що *протягом перебування чоловіка у районі ведення АТО/ООС, покращилося ставлення до сім'ї* вказали 18% опитуваних (n=9). Відповіді стосувались наступних особливостей: відбулась переоцінка цінностей щодо сім'ї (як дружини, так і дітей); партнери відчували цінність один одного; стало більше піклування один про одного.

Про *зміни емоційного стану чоловіка та характеру спілкування зі сторони чоловіка* вказують 21,5% жінок (n=11). Дружини відмічають наступні прояви (подано на основі відповідей анкети): коли чоловік у районі ведення АТО/ООС, майже завжди знервований; спілкування коротке на зразок «все добре»; чоловік став більш відвертим; під час перебування в АТО/ООС чоловік краще цінує сім'ю, а після повернення (через тиждень/два) поведінка така ж, як і до відрядження; під час перебування у зоні бойових дій стосунки з чоловіком досить близькі, після повернення з'являються докори, що його не розуміють; після ротації присутні знервованість та агресивність; після повернення став дуже знервованим та агресивним, має проблеми зі здоров'ям; були деякі конфлікти на особистому фоні, оскільки участь в АТО стала для чоловіка кардинальними змінами в житті, хоч і за власним бажанням; на початку відрядження чоловіка, спілкування було теплим і регулярним, з часом майже кожна розмова закінчувалась сваркою, надалі кожна розмова, потім регулярність і частота спілкування знизились максимально, телефонувала я першою, на що він реагував незадовільно; за 5 років служби чоловіка я досі не знаю, де він був, але його поведінка дуже змінилась.

Про зміни у спілкуванні через призму власних переживань зазначили 12% дружин ($n=6$). У відповідях опитувані зазначили наступне (на основі відповідей анкет): під час перебування чоловіка в АТО постійно хвилювалась; спершу було багато тривоги, хвилювань та сумувань за чоловіком; саме спілкування завжди було лагідним та різним, без навантажень домашніми проблемами чи розмовами про стан здоров'я дітей, але власні реакції на певні речі стали більш емоційними; було важко звикнути, що чоловіка так довго немає поруч, з часом почала за нього дуже хвилюватися, а потім звикла до його відсутності і чекала та раділа приїзду; у мене стало більше хвилювання, що іноді дратує чоловіка; з'явилась необхідність пристосовуватися до змін настрою чоловіка.

Про загальний характер змін у спілкуванні вказали 15,5% жінок ($n=8$). У цій категорії відповіді мають наступні особливості (на основі відповідей анкет): постійно була стриманість; не можливо було обговорити усі теми, які турбували у той момент; постійно відчувалась напруженість; після повернення чоловіка 3-4 місяці знову адаптуємося один до одного; було багато агресії та конфліктів та непорозумінь, звертались до психолога, працювали над стосунками; у цілому спілкування дуже змінилося.

Як видно з відповідей, головним показником є те, що спілкування змінювалося, але зміни є як позитивні, про що говорить покращення ставлення до сім'ї, так і зміни, які впливають на психоемоційний стан дружин, як через власні переживання, так і через зміни, які відбулися у психоемоційному стані чоловіка. Відповіді на це питання підтверджують наявність специфіки емоційних переживань, які відчують дружин комбатантів на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях. Також потребує уваги той факт, що більше половини дружини відмітили, що їхнє подружнє спілкування або покращилося, або не змінилося під час перебування чоловіка у районі ведення АТО/ООС. Такий результат підтверджує високі показники помірної тривожності для тих жінок, які вказали, що спілкування з чоловіком у зв'язку з його участю в АТО/ООС, не змінювалося.

Аналіз індикатору залучення чоловіка до вирішення проблем здійснювався на основі показників авторської анкети за такими твердженнями: «Якщо я відчуваю проблему, телефоную чоловіку, щоб порадитися»; «Я не турбую чоловіка своїми проблемами, навіть, якщо не можу їх вирішити сама»; «Я контактую з чоловіком щодо проблем, тільки якщо він реально може допомогти». Опитуваним пропонувалося обрати всі відповіді, які відповідають їхньому досвіду найбільше. Розподіл відповідей подано таблиці 2.4.8. З розподілу видно, що, майже, половина респондентів при наявності проблем телефонуює чоловіку, щоб порадитися (49,6%). Майже, третина контактує з чоловіком стосовно проблем тільки, якщо він може допомогти (28%). Обидва зазначені варіанти використовують 11,2% жінок. Найменше опитуваних зазначили, що не турбують чоловіка, навіть, якщо не можуть вирішити проблему самостійно (8%).

Таблиця 2.4.8

Розподіл відповідей за індикатором «залучення до вирішення проблем»

	N	%
Телефоную, щоб порадитися	62	49,6
Не турбую, навіть якщо не можу вирішити	10	8
Контактую тільки, якщо може допомогти	35	28
Телефоную, щоб порадитися та контактую тільки, якщо може допомогти	14	11,2
Всі варіанти	1	0,8
Не турбую, навіть якщо не можу вирішити та контактую тільки, якщо може допомогти	3	2,4
Всього	125	100

При аналізі відмінностей залучення чоловіків до вирішення проблем на різних етапах їхньої участі у розгортаннях, з використанням критерію Краскала-Уоліса, виявлено статистично значущих відмінностей не виявлено. Детальний розподіл подано у додатку Р.2.5. Розподіл показників залучення чоловіка до вирішення проблем на постійній основі серед груп жінок, чий чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань, представлено на діаграмі рисунку 2.4.2.

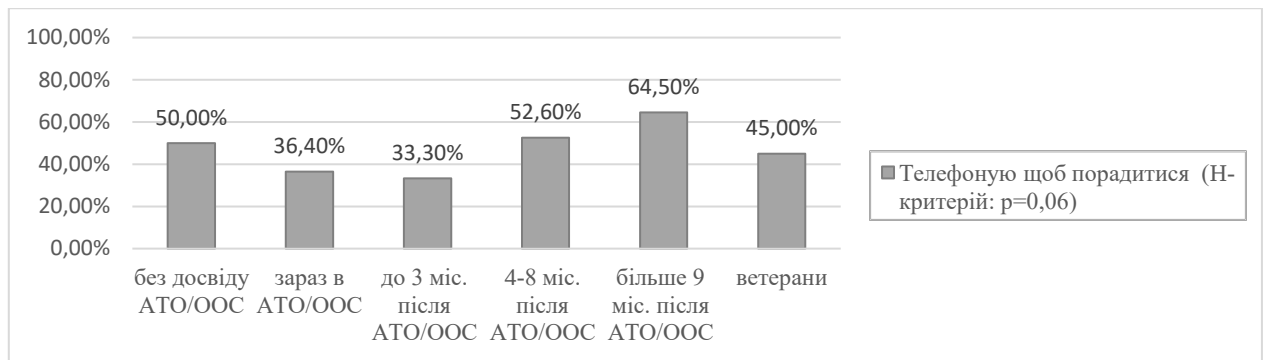

Рис. 2.4.2 Розподіл показників залучення чоловіка до вирішення проблем на постійній основі серед груп жінок, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань, %

Примітки: загальна кількість відповідей більше ніж 100%, оскільки опитувані обирали кілька варіантів

З рисунку видно, що найменший відсоток дружин, які залучають чоловіка до вирішення проблем характерний для етапу до 3 міс. після АТО/ООС, а найбільший – для етапу більше 9 міс. після АТО/ООС.

При деталізованому розгляді показників залучення дружинами чоловіків до вирішення проблем на різних етапах участі чоловіків у розгортаннях виявлено, що під час безпосереднього виконання комбатантом завдань в районі ведення АТО/ООС, однакова кількість дружин застосовує як стратегію постійного залучення чоловіка до проблем (36,4%), так і залучення лише у випадку, коли він може допомогти (36,4%). На етапі до 3-х міс після повернення з АТО/ООС найменший відсоток дружин, які залучають чоловіка до вирішення проблем (33,3%). Такий результат може пояснюватися бажанням максимально надати чоловікові змогу відновитися після участі у бойових діях (про що свідчать зарубіжні дослідження). На етапі 4-8 міс. після АТО/ООС, кількість жінок, які залучають чоловіка до вирішення проблем сягає до 52,6%. Такі показники можуть пояснюватися особливостями адаптаційного періоду подружжя, який описаний у емоційному циклі під час розгортання у зарубіжних джерелах.

Для етапу більше ніж 9 місяців після участі в АТО/ООС характерна найбільша кількість жінок, які постійно залучають чоловіка до вирішення

проблем (64,5%) та відсутні жінки, які не залучають чоловіка, навіть, якщо не можуть вирішити проблему самостійно.

У групі дружин ветеранів відсоток жінок, які постійно залучають чоловіка до вирішення проблем становить 45%. А жінки, які залучають чоловіка лише у тих випадках, коли він може допомогти складають 35%, що за кількістю є найбільшим показником у порівнянні з іншими етапами розгортань.

Хоча отримані результати не є статистично значущими, але вони демонструють, що залучення чоловіків до вирішення проблем на постійній основі характерне у більшій мірі для дружин комбатантів, які знаходяться на етапі більше 9 міс. після АТО/ООС, який можна охарактеризувати, як період тривалого відновлення комбатанта, і у меншій мірі – для дружин комбатантів, що знаходяться на безпосередньому розгортанні або на етапі до 3-х. міс. після повернення.

При порівнянні показників тривожності між групами дружин, які *постійно залучають чоловіка* до вирішення проблем ($n=62$) та групою дружин, які *залучають чоловіка лише у разі, коли він може допомогти* ($n=35$) виявлено такі особливості розподілу показників високої тривожності: серед дружин, які зазвичай телефонують чоловікові, щоб порадитися щодо проблем жінки, які мають високу РТ складають 27,5%, а жінки, які мають високу ОТ – 32,3%; групі дружин, які телефонують лише, якщо чоловік може допомогти жінки, які мають високу РТ становлять 57,1%, а жінки з високою ОТ – 48,6%. Детальний розподіл представлено в Додатку Р.2.6 (табл.5, табл.6). Відмінності між порівнюваними групами є статистично значущими як для показників РТ ($p < 0,01$), так і для показників ОТ ($p < 0,05$). Порівняння здійснювалося з використанням U- критерію Мана-Уїтні).

Найбільший відсоток жінок з високою РТ, серед усіх шести груп, припадає на групу тих дружин, які не залучають чоловіка до вирішення проблем, навіть, якщо не можуть вирішити самостійно ($n=10$) і складає 60%. Для порівняння показників тривожності серед усіх груп дружин, які

характеризуються різним залученням чоловіка до вирішення проблем, використовувався Н-критерій Краскала-Уоліса ($p < 0,05$) (Додаток Р.2.6).

Отже за результатами аналізу інтерактивних психологічних особливостей виявлено, що дружини, які узгоджують з чоловіком, хто ініціює спілкування, узгоджують правила спілкування та зазначають про відсутність змін у спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС, а також радяться з чоловіком щодо вирішення проблем на постійній основі, у цілому, демонструють кращий психоемоційний стан (нижчі показники тривожності).

2.4.3. Перцептивні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів. Аналіз перцептивних психологічних особливостей складається із двох етапів: 1) аналізу показників поділення дружин емоціями з їхніми чоловіками комбатантами; 2) аналізу мотиваційних орієнтацій комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні.

Для аналізу параметрів поділення емоціями було блок «Поділення емоціями» авторської анкети (див. параграф 2.1), розподіл показників за якими подано у таблиці 2.4.9.

Таблиця 2.4.9

Розподіл відповідей за показниками поділення з чоловіком емоціями, %

	Поділення радістю, N=127		Покращення настрою після поділення радістю, N=127		Поділення переживаннями, N=127		Покращення настрою після поділення переживаннями, N=126	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Важко відповісти	0,8	1	1,6	2	2,4	3	11,9	15
Ні	1,6	2	1,6	2	3,9	5	3,2	4
Частіше, ні	3,1	4	4,7	6	9,4	12	6,3	8
Частіше, так	14,2	18	14,2	18	23,6	30	24,6	31
Так	80,3	102	78	99	60,6	77	54	68

Дані представленого розподілу демонструють, що у більшості дружин діляться радістю зі своїми чоловіками (80,3%) та отримують позитивну комунікацію у відповідь, що підтверджується високим показником відповідей про покращення у жінок настрою після поділення радістю з чоловіком (78%). Також значна частина жінок ділиться з чоловіком власними переживаннями,

коли почуваються погано (60,6%) та більшість з них отримують підтримку зі сторони чоловіка, що підтверджується відповідями про покращення настрою після поділення з ним переживаннями (54%). З розподілу видно, що у цілому радістю зі своїми чоловіками ділиться на більше жінок.

При порівняльному аналізі показників поділення емоціями у досліджуваних групах, значущі відмінності виявлено для індикатору «ділюсь радістю»: $p < 0,05$ (критерій Краскала-Уоліса). Розподіл відповідей «так» для індикаторів поділення радістю і поділення переживаннями, представлено на діаграмах рисунку 2.4.3 (див.Додаток 3.1.1.1).

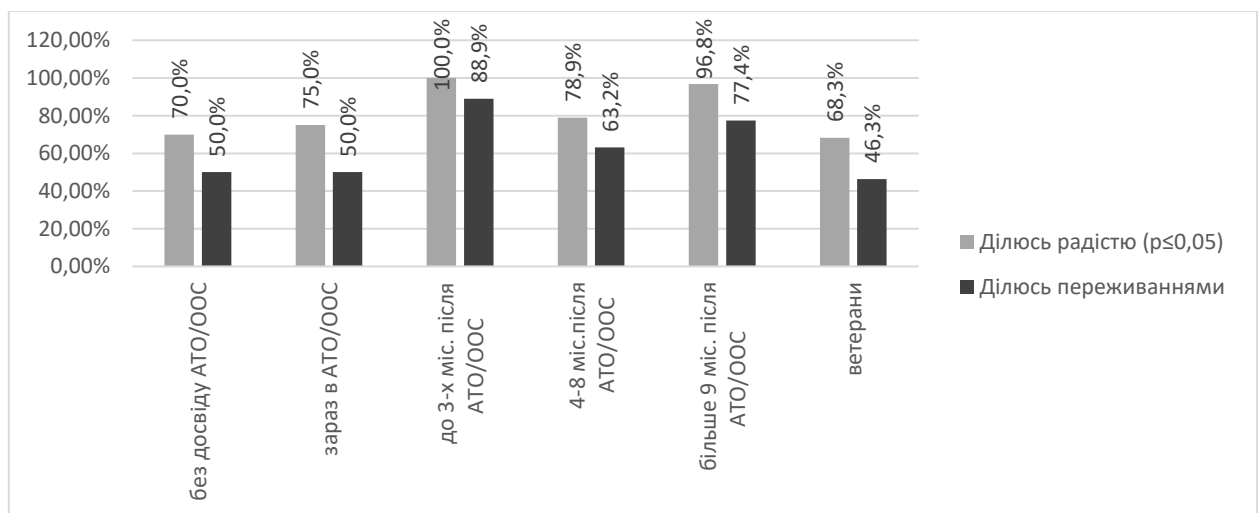

Рис. 2.4.3 Поділення емоціями дружин комбатантів з чоловіками на різних етапах їхньої участі у військових розгортаннях (відповіді «так» у %)

Показники поділення радістю та переживаннями найвищі у дружин, чиї чоловіки на етапі до 3-х місяців після АТО/ООС та етапі більше 9 міс. після АТО/ООС і найнижчі у дружин, чиї чоловіки безпосередньо виконують завдання в районі ведення АТО/ООС, та у дружин ветеранів, демобілізованих із військових структур.

Найчастіше повідомляють про поділення як радістю (100%), так і переживаннями (88,9%), зі своїм чоловіком дружини, чиї чоловіки до трьох місяців як повернулися з району ведення АТО/ООС, що підтверджує на цьому етапі наявність «медового місяця» у емоційному циклі під час розгортання, зазначеного у зарубіжних дослідженнях. На етапі, коли чоловік 4-8 міс. після АТО/ООС, відсоток дружин, що діляться, як радістю (78,9%), так і

переживаннями (63,2%) дещо менший. Такі результати можуть пояснюватися деяким збільшенням показників ознак психотравматизації в КП змінами подружнього спілкування у цій групі, описаними вище.

Серед дружин ветеранів, чиї чоловіки більше двох років назад демобілізувалися з військових структур, найменших відсоток жінок, які діляться, як радістю (68,3%), так і переживаннями (46,3%). Такі результати свідчать, що на цьому етапі близькість стосунків у подружжі, що визначається відкритістю у подружньому спілкуванні до поділу емоціям є найнижчою, що актуалізує необхідність психоемоційної підтримки дружин ветеранів.

При кореляційному аналізі (з використанням рангового коефіцієнту Спірмена) (див. Додаток Р.3.1.5) зв'язків показників тривожності з показниками поділення емоціями виявлено статистично значущі обернені зв'язки, як для *поділення радістю* ($\rho = -0,24, p \leq 0,01$ – для шкали РТ; $\rho = -0,241, p \leq 0,01$ – для шкали ОТ), так і для *поділення переживаннями* ($\rho = -0,271, p \leq 0,01$ – для шкали РТ; $\rho = -0,271, p \leq 0,01$ – для шкали ОТ).

Такий результат демонструє, що зменшення поділення емоціями дружин з їхніми чоловіками взаємопов'язано із збільшенням показників тривожності дружин, що обумовлено етапами військових розгортань.

Для уточнення зв'язків тривожності з поділенням емоціями було проведено порівняльний аналіз показників поділення емоціями серед груп жінок з різною тривожністю (з використанням критерію Краскала-Уоліса). За результатами аналізу виявлено статистично значущі відмінності, як для показників поділення радістю ($p < 0,01$ – для шкали ОТ; $p < 0,05$ – для шкали РТ), так і для показників поділення переживаннями ($p < 0,01$ – для шкали ОТ; $p < 0,01$ – для шкали РТ). Виявлено, що серед дружини, які діляться радістю та переживаннями зі своїми чоловіками, більший відсоток жінок, які мають низьку та помірну тривожність (див. Додаток Р.3.1.6). Тобто дружини комбатантів які діляться емоціями зі своїми чоловіками, зазвичай, мають кращий психоемоційний стан.

Такі результати підтверджують виявлені кореляційні зв'язки та звертають увагу на важливе місце у комунікативній поведінці дружин комбатантів можливості ділитися емоційними переживаннями з чоловіком як одного із факторів, що сприяє покращенню психоемоційного стану дружин.

На другому етапі дослідження перцептивних психологічних особливостей комунікативної поведінки було здійснено аналіз *мотиваційних орієнтацій комунікативної поведінки дружин у міжособистісних стосунках*. Мотиваційні орієнтації міжособистісних комунікацій включають:

- орієнтацію на адекватність сприйняття і розуміння партнера, що говорить про прагнення до створення гарних взаємостосунків та всебічного обговорення проблем, що виникають і врахування різних точок зору;
- орієнтацію на прийняття партнера, яка показує прагнення до спілкування, що ґрунтується на взаємодовірі, уважному ставленні, та щирій повазі один до одного;
- гармонійність комунікаційних орієнтацій у цілому.

Розподіл показників мотиваційних орієнтацій серед опитуваних дружин комбатантів представлено у таблиці 2.4.10..

Таблиця 2.4.10

Розподіл респондентів за показниками мотиваційних орієнтацій комунікативної поведінки (n=130)

	Орієнтація на пошук компромісу		Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера		Орієнтація на прийняття партнера		Гармонійність комунікаційних орієнтацій	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Низька	30	39	29,2	38	30	39	29,2	38
Середня	55,4	72	20,8	27	14,6	14,1	30,8	40
Висока	14,6	19	50	65	55,4	72	40	52
σ	3,38		5,03		5,14		13,63	
Медіана	18		23		24		65	

Згідно відповідей опитуваних, половина дружин (50%) має високу орієнтацію на адекватність сприйняття і розуміння партнера, більше половини (55,4%) мають високу орієнтацію на прийняття партнера. Найменший відсоток жінок з високим рівнем мотиваційних орієнтацій КП виявлено за шкалою

орієнтації на пошук компромісу (14,6%), хоча за цією шкалою найбільший відсоток опитуваних мають середній рівень (55,4%). Близько третини жінок мають низький рівень орієнтації за усіма шкалами мотиваційних орієнтацій. Що стосується гармонійності комунікаційних орієнтацій КП у цілому, то 40 % дружин мають високий рівень орієнтацій, третина — середній (30,8%), і, майже, третина — низький (29,2%).

Для порівняння показників мотиваційних орієнтацій КП між групами дружин, чоловіки яких знаходяться на різних етапах військових розгортань використано непараметричний критері Н-Краскала-Уоліса, що зумовлено характером розподілу даних (Додаток Г). Статистично значущі відмінності виявлено для показників орієнтації на адекватність сприйняття і розуміння партнера ($p < 0,05$) та гармонійності комунікаційних орієнтацій КП у цілому ($p < 0,05$). Динаміку гармонійності комунікаційних орієнтацій серед груп жінок, чий чоловіки знаходяться на різних етапах розгортань у вигляді показників медіани подано на рисунку 2.4.4.

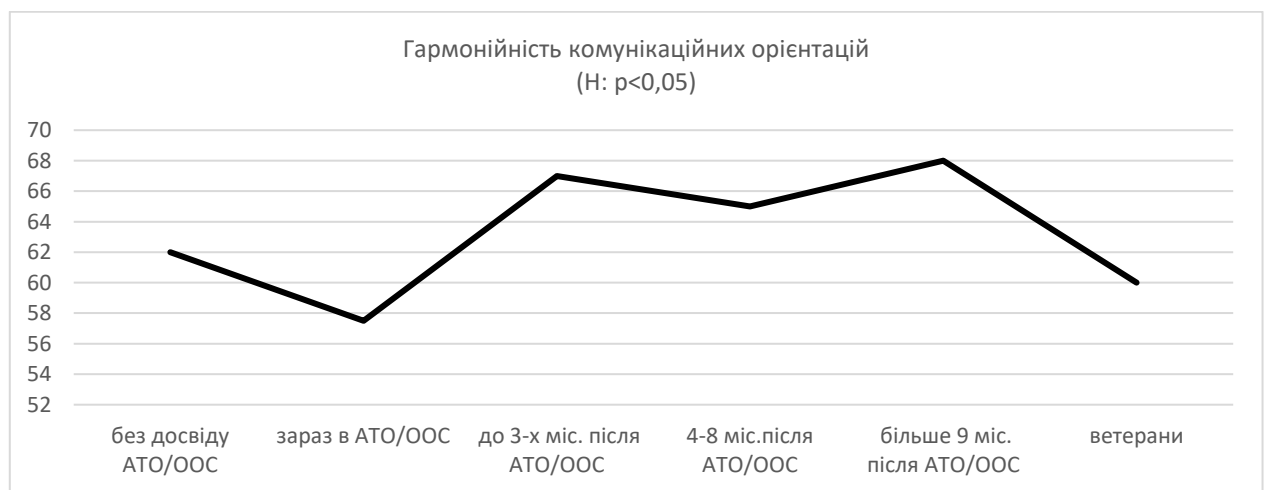

Рис. 2.4.4 Розподіл показників гармонійності комунікаційних орієнтацій комунікативної поведінки дружин комбатантів, чий чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань (медіана)

Як видно з рисунку 2.4.4, найвищі показники гармонійності комунікаційних орієнтацій КП характерні для груп, що характеризуються етапами до 3-х міс. після АТО/ООС та більше 9 міс. після АТО/ООС. Найменші

– у групах, що характеризуються етапом безпосереднього виконання комбатантом завдань у районі ведення АТО/ООС та дружин ветеранів. Дещо зниженими є показники у групі дружин, що характеризується етапом 4-8 міс. після АТО/ООС, що може пояснюватися підвищеними показникам у цій групі ознак психотравматизації в КП (див. параграф 2.3).

При кореляційну аналізі зв'язків між поканиками поділення емоціями та гармонійністю комунікаційних орієнтацій (з використанням рангового коефіцієнта Спірмена) виявлено статистично значущу пряму кореляцію з поділенням радістю ($\rho=0,34$, $p\leq 0,01$) та поділенням переживаннями ($\rho=0,34$, $p\leq 0,01$). Такий результат пояснює схожий характер розподілу серед груп дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань.

З представленого аналізу видно, що гармонійність комунікаційних орієнтацій дружин комбатантів прямо пов'язана із поділенням з чоловіками емоціями та відрізняється на значущому рівні між групами дружин, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань. Такий результат досзволяє припустити, що гармонійність подружнього спілкування обумовлена етапами військових розгортань, у яких беруть участь комбатанти.

2.4.4. Психологічні особливості ресурсної комунікативної дружин комбатантів у процесі подружнього спілкування. Якщо розглядати процесуальні показники загалом і суб'єктні показники загалом та аналізувати зв'язки між ними, які частково представлені у попередніх параграфах, то необхідно наголосити на зв'язках гармонійності комунікативних орієнтацій із суб'єктними показниками такими як тривожність та ознаки психотравматизації в КП.

Додатковим аргументом для такого аналізу є характер розподілу показників гармонійності комунікаційних орієнтацій на різних етапах розгортань, який є оберненим до розподілу показників тривожності. Зокрема у групі дружин, які характеризуються етапом перебування чоловіка в районі ведення АТО/ООС фіксуються найвищі показники реактивної, особистісної

тривожності та ознак психотравматизації в КП і найнижчі показники гармонійності комунікаційних орієнтацій КП.

Для уточнення зв'язків мотиваційних орієнтацій з показниками тривожності дружин було проведено кореляційний аналіз використанням рангового коефіцієнту Спірмена. Результати аналізу подано в таблиці 2.4.11.

Таблиця 2.4.11

Кореляційні зв'язки між показниками тривожності та мотиваційними орієнтаціями комунікативної поведінки

	Орієнтація на прийняття партнера в КП	Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера в КП	Орієнтація на пошук компромісу в КП	Гармонійність комунікаційних орієнтацій КП
РТ	-0,216*	-0,230**	-0,225**	-0,228**
ОТ	-0,241**	-0,288**	-0,306**	-0,319**

*Примітки: ** — значимість $\leq 0,01$; * — значимість $\leq 0,05$*

За результатами аналізу виявлено статистично значущі обернені зв'язки, серед яких більш сильними є зв'язки між особистісною тривожністю та орієнтацією на пошук компромісу ($\rho = -0,306$, $p \leq 0,05$) і між особистісною тривожністю та гармонійністю комунікативних орієнтацій у цілому ($\rho = -0,319$, $p \leq 0,05$). Виявлені зв'язки пояснюють обернений характер розподілу показників гармонійності комунікаційних орієнтацій КП та тривожності дружин на різних етапах розгортань.

Представлені результати демонструють, що зменшення рівня мотиваційних орієнтацій комунікативної поведінки дружин, особливо орієнтації на пошук компромісу в КП та гармонійності комунікаційних орієнтацій КП у цілому, пов'язане із збільшенням рівня особистісної та реактивної тривожності дружин.

Для уточнення виявлених особливостей було проведено порівняльний аналіз показників мотиваційних орієнтацій комунікативної поведінки серед груп опитуваних дружин комбатантів з різною тривожністю (з використанням Н-критерію Краскала-Уоліса). За результатами аналізу виявлено статистично значущі відмінності за усіма шкалами (табл. 2.4.12).

Таблиця 2.4.12

**Значущість відмінностей показників мотиваційних орієнтацій
серед дружин комбатантів з різним рівнем тривожності**

	Орієнтація на прийняття партнера	Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Орієнтація на пошук компромісу	Гармонійність комунікаційних орієнтацій
РТ	$p < 0,01$	$p < 0,01$	$p < 0,01$	$p \leq 0,01$
ОТ	$p < 0,01$	$p < 0,01$	$p < 0,001$	$p < 0,001$

Найвищий відсоток дружин комбатантів з високими показниками мотиваційних орієнтацій виявлено серед груп респондентів з низькою тривожністю (Додаток Р.3.2):

- за шкалою «орієнтація на прийняття партнера» 93% (РТ) та 100% (ОТ);
- за шкалою «орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера»: 86,7% (РТ) та 100% (ОТ);
- за шкалою «орієнтація на досягнення компромісу»: 46,7% (РТ) та 71,4% (ОТ);
- за шкалою «гармонійність комунікаційних орієнтацій»: 73,3% (РТ) та 92,9% (ОТ).

Тобто жінки з низьким рівнем тривожності частіше мають вищий рівень взаємодовіри, уважного ставлення та поваги один до одного у стосунках з партнером. Також подружнє спілкування, при якому партнери мають всебічне обговорення проблем, і враховують різні точки зору при їх вирішенні – частіше формується у подружжі, коли дружина має низький рівень тривожності. Краще регулювання розбіжностей у спілкуванні та досягнення компромісу у більшій мірі притаманні дружинам комбатантів, які мають низький рівень тривожності. Тобто бачимо, що високий рівень гармонійної комунікації з партнером у цілому, частіше притаманний жінкам з низьким рівнем тривожності, а жінки з високим рівнем тривожності частіше мають нижчу гармонійність комунікації КП.

Кореляційний аналіз зв'язків мотиваційних орієнтацій КП та окремих ознак психотравматизації в КП (з використанням рангового коефіцієнту

кореляції Спірмена) також виявив обернену кореляцію (див. Додаток Р.3.3). Статистично значущі обернені зв'язки виявлено між гармонійністю комунікаційних орієнтацій КП та супротивом чоловіка отримати допомогу ($\rho = -0,30$, $p \leq 0,01$) та складнощами у спілкуванні з чоловіком ($\rho = -0,20$, $p \leq 0,05$). Тобто, чим частіше дружини спостерігають ознаки психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні, тим нижчий рівень гармонійності комунікаційних орієнтацій вони мають.

Особливості комунікативного процесу, особистісна і ситуативна тривожність та ознаки психотравматизації в КП серед груп дружин, чії чоловіки знаходяться на різних етапах військових розгортань в умовах АТО/ООС є взаємопов'язаними, що підтверджує доцільність іще одного напрямку побудови системи соціально-психологічної підтримки дружин комбатантів – допомоги у зменшенні рівня тривожності у дружин комбатантів, що сприятиме підвищенню гармонійності комунікативної поведінки дружин та сприятиме покращенню подружнього спілкування у цілому.

Виявлений обернений кореляційний зв'язок гармонійності комунікаційних орієнтацій дружин з їхньою тривожністю та ознаками психотравматизації в КП демонструє, що збільшення гармонійності комунікаційних орієнтацій у подружньому спілкуванні пов'язане із зменшенням рівня тривожності дружин на різних етапах розгортань. Найбільш виражено це явище у групах дружин, чії чоловіки безпосереднього виконують завдання у районі ведення бойових дій та у дружин ветеранів.

Таким чином, можна представити психологічні особливості ресурсної комунікативної поведінки дружин у вигляді цілісної інтегративної моделі (рис.2.4.5). Такі особливості полягають у зростанні гармонійності комунікаційних орієнтацій та поділенні емоціями у подружньому спілкуванні, які пов'язані з підвищенням ефективності способів саморегуляції ($\rho = 0,18-0,65$; $p \leq 0,01$) та зниженням особистісної ($\rho = -0,32$; $p \leq 0,01$) і реактивної тривожності ($\rho = -0,23$; $p \leq 0,01$).

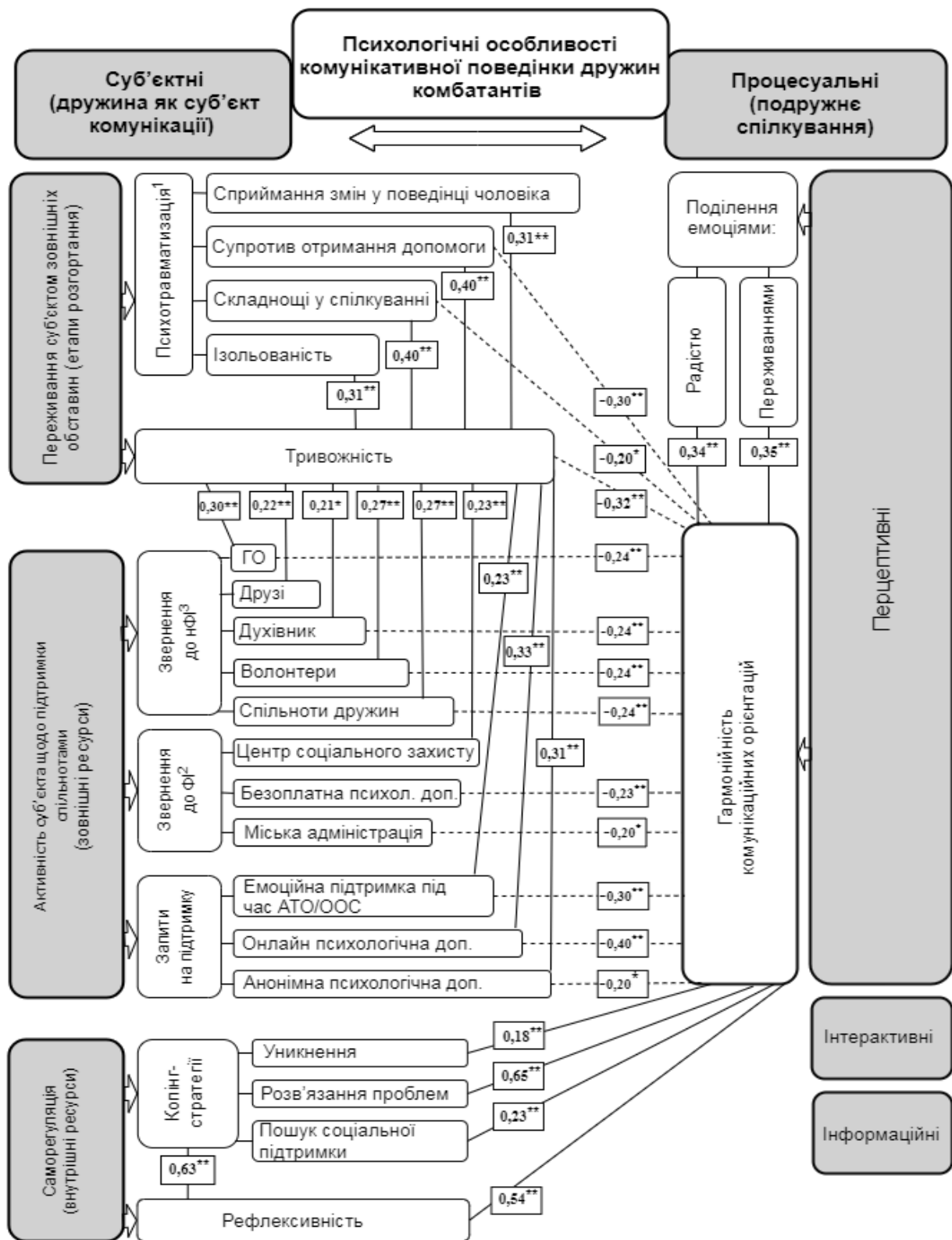

Рис. 2.4.5 Модель психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні (ресурсна КП)

Примітки: 1(Психотравматизація) – сприйняття дружинами ознак психотравматизації чоловіка в подружньому спілкуванні; 2(ФІ) – формальні інстанції; 3 (нФІ)– неформальні інстанції; психол. доп. – психологічна допомога; * – значущість $\leq 0,05$, ** – значущість $\leq 0,01$

Додатково виявлено прямі зв'язки тривожності із досвідом звернень за допомогою (як складової зовнішніх ресурсів), що відображаються зверненнями до неформальних інстанцій на противагу формальним. До *формальних інстанцій* належать центр соціального захисту населення, міська адміністрація, військова частина, Міністерство у справах ветеранів, гаряча лінія МОУ/НГУ, психолог військової частини, шкільний психолог, безоплатна та платна психологічна допомога; до *неформальних* – спілка учасників бойових дій, громадські організації, волонтери, спільноти дружин, Facebook-групи, друзі, колеги, духівник. Також виявлено обернені зв'язки гармонійності комунікаційних орієнтацій зі зверненнями по допомогу з психоемоційних питань, що дає змогу проактивно покращувати залучення зовнішніх ресурсів спільнот при зниженні гармонійності подружнього спілкування.

Психологічні особливості залучення жінками *зовнішніх ресурсів КП* простежуються у тому що: 1) дружини, які найбільше потребують фахової психоемоційної підтримки (мають високу тривожність), найменше звертаються по допомогу до формальних фахових інстанцій (ФІ); 2) чим вищий рівень тривожності, тим більше дружини комбатантів звертаються за психологічною підтримкою до неформальних інстанцій (нФІ, рис. 4); 3) у жінок з високою тривожністю наявний неартикульований запит на персональну психологічну та інформаційно-психологічну підтримку із сімейних питань; запит на інформацію про особливості проявів бойового стресу у чоловіка, зокрема у разі його першого військового розгортання.

Психологічні особливості *внутрішніх ресурсів КП* простежуються у наступному: 1) для жінок з високим рівнем тривожності у таких тенденціях вибору копінг-стратегій: статистично значуще зменшується застосування копінг-стратегії розв'язання проблем; звужується діапазон використання копінг-стратегій пошуку соціальної підтримки та уникнення; 2) для дружин, які мають вищі показники застосування копінг-стратегій, особливо стратегії розв'язання проблем, та вищий рівень рефлексії, у вищому рівні гармонійності комунікаційних орієнтацій.

Такий результат підтверджує необхідність створення у системах соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів умов, які сприятимуть підвищенню ефективності зовнішніх та внутрішніх ресурсів дружин для зниження рівня їхньої тривожності, що здатне покращити психологічний стан як дружин, так і через подружнє спілкування сприяти покращенню МПС комбатантів.

Висновки до другого розділу

Сформульовано припущення, що комунікативна поведінка дружин може виступати підтримуючим фактором під час переживання бійцем важких психоемоційних станів. Водночас контекст сімейних проблем може зумовлювати погіршення морально-психологічного стану бійця. Виявлено специфіку сімейних проблем (побутових, батьківських та ін.) на різних етапах розгортань (перед відправленням в район ведення АТО/ООС, під час перебування та після повернення), для кожного з яких характерні емоційні переживання дружин та напруження у подружньому спілкуванні.

Визначено психологічні особливості комунікативної поведінки дружин, чий чоловіки перебувають на різних етапах військових розгортань. У групах жінок, чий чоловіки виконують завдання безпосередньо в районі ведення АТО/ООС або є демобілізованими ветеранами, – високі показники тривожності та підвищення сприйняття дружинами у подружньому спілкуванні окремих ознак психотравматизації чоловіка і найнижчі показники поділення з чоловіком позитивними емоціями та гармонійності комунікаційних орієнтацій. Для дружин, чий чоловіки на етапі більше 9 місяців після АТО/ООС, – характерні найнижчі показники тривожності та найвищі показники гармонійності; на етапі 4-8 місяців після АТО/ООС – дещо підвищені показники тривожності, що пов'язано з вищими показниками сприйняття дружинами окремих ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні.

З'ясовано, що форма медіаопосередкування КП (аудіо, текстова, відео) значуще не пов'язана із тривожністю. Виявлено, що для дружин, які не є

військовослужбовцями, характерні вищі показники тривожності, аніж для дружин, які є військовими.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок між показниками тривожності дружин комбатантів та сприйняттям дружинами ознак психотравматизації чоловіків у подружньому спілкуванні, що підтверджує наявність підґрунтя для формування ознак вторинної психотравматизації і потребу надання психоемоційної підтримки дружинам комбатантів з урахуванням етапу залучення їхніх чоловіків до військового розгортання.

Виявлено, що суб'єктні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів проявляються у зростанні показників тривожності у зв'язку з частішими проявами ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні; збільшенні частоти звернень по допомогу із психоемоційних питань до неформальних інстанцій (друзі, громадські організації, волонтери, спільноти дружин) на противагу формальним; збільшенні запиту на персональну психологічну та інформаційно-психологічну підтримку з сімейних питань.

Процесуальні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів характеризуються переважно перцептивною складовою, а саме: зв'язками показників поділення емоціями у подружньому спілкуванні з гармонійністю комунікаційних орієнтацій, яка визначається сукупністю таких параметрів, як прийняття партнера, пошук компромісу у взаємодії та адекватність сприйняття і розуміння партнера.

Розкрито психологічний зміст ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні як поведінки, що орієнтована на задоволення потреб і розв'язання проблем як дружин, так і чоловіків, покращення їхнього психологічного стану; на активізацію внутрішніх ресурсів саморегуляції, та залучення підтримки спільнот. Визначено психологічні особливості ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів, що виявляються у зростанні гармонійності комунікаційних орієнтацій і поділенні емоціями у процесі подружнього спілкування, які пов'язані з такими

суб'єктними складовими, як підвищення ефективності способів саморегуляції ($\rho=0,18-0,65$; $p\leq 0,01$) та зниження особистісної ($-0,32$; $p\leq 0,01$) і реактивної тривожності ($\rho=-0,23$; $p\leq 0,01$).

Психологічні особливості зовнішніх ресурсів комунікативної поведінки дружин комбатантів відображаються у наступному: 1) дружини, які найбільше потребують фахової психоемоційної підтримки (мають високу тривожність), найменше звертаються по допомогу до формальних фахових інстанцій; 2) чим вищий рівень тривожності, тим частіше дружини комбатантів звертаються за психологічною підтримкою до неформальних інстанцій; 3) у жінок з високою тривожністю наявний неартикульований запит на персональну психологічну та інформаційно-психологічну підтримку із сімейний питань; наявний запит на інформацію про особливості проявів бойового стресу у чоловіка, особливо у разі його першого військового розгортання.

Психологічні особливості *внутрішніх ресурсів* комунікативної поведінки дружин комбатантів проявляються таким чином: 1) для жінок з різним рівнем тривожності характерні такі тенденції вибору копінг-стратегій: при високій тривожності статистично значуще зменшується застосування копінг-стратегії розв'язання проблем; звужується діапазон використання копінг-стратегій пошуку соціальної підтримки та уникнення; 2) при вищих показниках застосування копінг-стратегій, особливо стратегії розв'язання проблем, та вищому рівні рефлексії проявляється вищий рівень гармонійності комунікаційних орієнтацій.

Обмеження і перспективи. У зв'язку з додатковими вимогами щодо захисту персональних даних наше дослідження містить обмеження, пов'язане з неможливістю відповідного наповнення та вивчення особливостей у межах груп, що залишається перспективами подальших досліджень. Такі дослідження можливо провести як моніторингову складову діяльності підрозділу (служби), що забезпечує соціально- психологічну роботу із сім'ями військовослужбовців. В інших умовах небезпека витоку даних є ризиком, який унеможливорює проведення подібних досліджень. Більше того, при виокремленні такого

підрозділу в перспективі, можливе розширення концептуальних рамок дослідження з комунікативної поведінки дружин на різних етапах військових розгортань до АВСХ-моделі сімейного стресу, щоб включати дослідження і дружин, і чоловіків.

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора: Дідик, Н. (2018a), Дідик, Н. (2018b), Дідик, Н. (2018c), Дідик, Н.(2018d), Умеренкова, Н. (2020a).

РОЗДІЛ III

РОЗВИТОК РЕСУРСНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДРУЖИН КОМБАТАНТІВ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У третьому розділі представлено запропоновані стратегії і засоби розвитку психологічних особливостей ресурсної КП. Висвітлено роль ресурсної КП дружин комбатантів у системах соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців. Представлено структурно-організаційні засоби розвитку ресурсної КП дружин комбатантів у військових формуваннях.

3.1. Стратегії і засоби розвитку психологічних особливостей ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів

За результатами виявлення психологічних особливостей ресурсної КП запропоновано дві стратегії їхнього розвитку в системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів:

1. Підвищення ресурсу підтримки спільнотами (за рахунок проактивності у наданні системної фахової допомоги) – забезпечення задоволеності інформаційних, соціальних, психологічних потреб дружин комбатантів. Реалізація стратегії: шляхом організації формальними інстанціями психоемоційної фахової допомоги на проактивних засадах (системно, а не лише за запитом), оскільки при зростанні тривожності жінки звертаються не за фаховою допомогою, а до неформальних інстанцій. Наявність психоемоційних ресурсів спільнот дає змогу проактивно покращувати залучення зовнішніх ресурсів спільнот при зниженні гармонійності подружнього спілкування.

2. Покращення ресурсів саморегуляції – організація заходів, які сприяють розвитку умінь застосування дружинами комбатантів ефективних копінг-стратегії та рефлексії, з урахуванням особливостей етапів військових розгортань, на яких перебувають їхні чоловіки. Зростання саморегуляції

дружин комбатантів сприяє підвищенню рівня гармонійності у подружньому спілкуванні.

Для реалізації стратегій розвитку ресурсної комунікативної поведінки *розроблено та апробовано соціально-психологічні засоби у форматі трьохетапної групової психосоціальної роботи, яка включає інформаційний, психологічний, консультаційний блоки з використанням медіапсихологічних засобів саморегуляційного і психоедукаційного спрямування. Запропоновані засоби орієнтовані на реалізацію як стратегії покращення залучення зовнішніх ресурсів психосоціальної підтримки спільнотами (формальних і неформальних), так і стратегію забезпечення зростання внутрішніх ресурсів саморегуляції та рефлексії. Апробацію спрямовано на формування процедури введення дружин комбатантів до системної роботи з членами сімей військовослужбовців на базі військових формувань.*

Груповий формат було обрано, оскільки у групі учасник отримує можливість не лише успішно повзаємодіяти з іншими, але й досягти внутрішнього комфорту та повною мірою використати свій потенціал (Ормонт, 1998). Для позначення різноманітних форм групової психологічної роботи використовується досить велике коло термінів, межі сфери застосування яких дуже розмиті: групова психотерапія, психокоректувальні групи, групи досвіду, тренінгові групи, групи активного навчання, практичні експериментальні лабораторії тощо. Часто групи того ж виду різні автори називають по-різному. Важко визначити, де проходить межа між психотерапією, психокорекцією, навчанням і власне особистісним розвитком, тому поняття «тренінг», «тренінгові групи», «групова терапія», «психотерапевтичні групи» використовуються як синоніми, маючи на увазі взагалі усі спеціально створені малі групи, учасники яких (психічно здорові люди) за сприяння ведучого-психолога включаються у своєрідний досвід інтенсивного спілкування, орієнтований на надання допомоги кожному у вирішенні різноманітних психологічних проблем і самовдосконаленні (зокрема, в розвитку самосвідомості) (Хоружий, Пішко & Лозінська, 2017, с. 5).

Водночас, враховуючи, що в технологію надання психологічної допомоги, що описується у цій роботі, крім психологічної частини, має місце й така, де надається інформація про соціальні послуги та відбувається обмін досвідом між жінками про вирішення соціальних запитів, також використовується поняття «зустріч з жінками», «зустріч», «групова робота», «груповий захід».

Групові форми з орієнтацією на задоволення інформаційних, соціальних та психоемоційних потреб членів сімей військовослужбовців також використовуються у роботі з сім'ями військовослужбовців за кордоном та проводяться перед розгортанням, під час розгортання та після розгортання, охоплюючи весь цикл розгортання (Calvert, & Switzer, 2006; A Family Guide., 2016; Moelker, Andres, & Poot, 2006).

На основі отриманих результатів емпіричної частини дослідження при підготовці формату групової роботи було враховано наступні аспекти:

1. включення елементів, спрямованих на зниження рівня тривожності, з можливістю їх застосування як під час самого групового заходу, так поза межами групи;
2. налагодження каналу комунікації для звернень за фаховою допомогою до формальних інстанцій;
3. посилення відкритості до підтримки спільнот як щодо звернення за допомогою до формальних інстанцій, так і до неформальних;
4. включення елементів, спрямованих на покращення саморегуляції внутрішніх психоемоційних станів дружин та регуляції подружнього спілкування.

Завдання, які були покладені в основу групового формату роботи з дружинами комбатантів, були наступними: 1) зняття емоційної напруги у сфері задоволення соціальних потреб шляхом надання консультацій від фахівців відповідних формальних інстанцій (підрозділів військової частини, управління соціального захисту на місцях); 2) зниження бар'єрів на шляху звернення за фаховою психологічною допомогою; 3) налагодження комунікацій на рівні

неформальних структур (між жінками-учасницями зустрічі) для обміну досвідом під час зустрічі та для емоційної підтримки одна одної поза межами групової роботи; 4) навчання учасниць технікам саморегуляції складних емоційних станів, які вони можуть використовувати самостійно поза межами групи; 5) налагодження каналів комунікації для звернень за безоплатною психологічною допомогою з індивідуальних питань до психологів як під час зустрічі, так і в подальшому.

Як зазначалося раніше, специфіка воєнних дій на сході України характеризується відсутністю чіткого розмежування етапів розгортання, тому на зустрічах були присутні жінки, чиї чоловіки перебували на різних етапах розгортання АТО/ООС (незадовго до відправлення, під час перебування у районах ведення АТО/ООС, перед поверненням, різні часові інтервали після повернення), та дружини ветеранів, демобілізованих з військових структур. Додатковими особливостями ситуації в Україні є: відсутність у посттоталітарній культурі довіри до фахівців у зв'язку з історією психіатричної системи; відсутність усвідомленого запиту до психолога; відсутність у більшості жінок позитивного досвіду взаємодії з психологом, а якщо такий досвід є, то не всюди. Погіршує цю ситуацію загальна криза довіри до державних і соціальних інститутів (Довіра громадян України..., 2018).

Апробація відбувалася під час 29 групових зустрічей (якими було охоплено 280 дружин комбатантів) і здійснювалась у два етапи (Didyk, 2018).

Перший етап апробації. 15 групових заходів (157 дружин) проводилися на базі районних та міських центрів соціального захисту населення, спілок учасників бойових дій у співпраці з громадськими організаціями, військовими капеланами, керівництвом місцевих адміністрацій. Учасницями зазначених 15 заходів були як дружини діючих військовослужбовців ЗС України та НГУ, так і дружини ветеранів, демобілізованих із військових структур. Також у деяких групах брали участь дружини комбатантів, чиї чоловіки втратили кінцівки, члени сімей загиблих та члени сімей бійців, що мають досвід перебування в полоні. Кількість учасників групи коливалась від 7 до 16. Загальна тривалість

– близько 1,5 години. На цьому етапі було залучено дружин комбатантів, чії чоловіки перебувають на різних етапах циклу розгортання (як в районі ведення бойових дій, так і з різним терміном після участі в АТО/ООС, а також ветерани, демобілізовані з військових структур).

На інформаційному етапі здійснювався обмін досвідом між присутніми учасницями стосовно їхнього досвіду задоволення соціальних запитів у взаємодії із формальними інстанціями, такими як центри соціального захисту, місцеві адміністрації тощо. Виявлено, що дружини недостатньо поінформовані про ті маршрути комунікації, використовуючи які вони можуть задовольнити свої соціальні потреби, звернувшись до формальних інстанцій. Зіткнувшись із бар'єрами на шляху отримання такої інформації, вони не здійснюють повторних спроб звернень. Обмін досвідом з іншими дружинами дає змогу учасницям зустрічей дізнатися про позитивний досвід та отримати інформацію про детальні маршрути звернень.

Під час психологічного блоку здійснювалося навчання технікам психоемоційного розвантаження за допомогою тілесно-орієнтованої терапії. Під час консультаційного блоку учасниці мали змогу звернутися за консультацією до психологів з індивідуальними запитами.

У майже 90% учасниць зустрічей зафіксовано супротив відносно роботи з психологами, який можна було спостерігати на початку зустрічей за зовнішніми ознаками, також про це розповідали організатори зустрічей за результатами аналізу процесу запрошення жінок на зустріч. Більшість жінок-учасниць тренінгів (близько 95%) не мали попередньої практики консультування з психологом за персональним запитом, про що вони повідомляли усно під час процедури знайомства. У 100% учасниць зустрічей був відсутній артикульований запит до психологів на початку зустрічі, але був наявний запит на задоволення соціальних потреб.

Ефективність за результатами першого етапу оцінювалась як за допомогою анкетування по завершенню зустрічі, які містили питання про самопочуття та готовність ділитися отриманою інформацією, так за

зверненнями жінок за індивідуальною консультацією до психолога по завершенню зустрічі. У 10% (n=16) присутніх жінок, які проявляли ознаки високої травматизації, самопочуття не покращилося. Водночас переважна більшість учасниць повідомляли про покращене самопочуття як в усній формі, так і зазначали про це в анкетах. 100% учасниць заявляли бажання повторної участі у таких заходах. На кожній із таких зустрічей відсоток індивідуальних звернень по завершенню коливався від 20 до 30%.

За результатами першого етапу апробації виявлено, що варто проводити зустрічі з дружинами з групи важкої травматизації (чиї чоловіки втратили кінцівки, члени сімей загиблих та члени сімей бійців, що мають досвід перебування в полоні) окремо від інших груп дружин комбатантів, оскільки наявний високий потенційний ризик актуалізації міжособистісних конфліктів, які змінюють процеси групової роботи (Дідик, 2019а).

Також виявлено, що окремо варто проводити зустрічі з дружинами діючих військових та дружинами ветеранів, якщо такі зустрічі передбачають обмін пережитим досвідом та психологічну роботу, пов'язану з актуалізацією травматичних спогадів та важких емоційних станів. Тобто якщо група жінок збирається на рівні громади, варто дружин діючих військових і ветеранів ділити на окремі підгрупи, оскільки змішаність групи посилює напруження у групі між учасницями (відбувається неконструктивне порівняння досвіду).

Для перевірки ефективності розроблених інструментів, з урахуванням виявлених особливостей, було проведено другий етап апробації.

Другий етап апробації. Зустрічі організовувалися за принципом максимально можливої гомогенності та в однакових умовах, з чітким регламентом та послідовністю етапів. Було проведено 13 групових заходів (у яких взяли участь 123 учасниці), які проводились лише із залученням діючих дружин військовослужбовців НГУ на базі військових частин, мали однакові умови та проходили за однаковою формою, відбувалися без залучення дружин з високим рівнем травматизації (членів сімей загиблих, зниклих безвісти, полонених, з втратою кінцівок). Здійснювалися в межах співпраці громадської

організації «Жіноча сила України» з підрозділами психологічної служби НГУ (Чижевський, 2016). Кількість учасників групи коливалась від 5 до 30. Загальна тривалість заходу від 1,5 до 2,5 годин. Запрошення дружин здійснювали психологи військових частин. Для проведення зустрічей запрошувалися цивільні психологи, представники громадської організації.

На другому етапі апробації трьохетапний формат групової психосоціальної роботи включав наступні особливості (Дідик, 2019а):

1) На інформаційному етапі обов'язково були присутні фахівці з військової частини, які надавали відповіді на соціальні, правові, фінансові питання та психолог військової частини. Завдання першого етапу – налагодити комунікацію дружин комбатантів з формальними інстанціями, а саме відповідальними за різні напрями посадовими особами військової частини.

2) Під час психологічного блоку (другий етап) здійснювалось психоемоційне розвантаження учасниць зустрічі з використанням технік тілесно-орієнтованої терапії. На цьому етапі присутніми залишались лише жінки, військові психологи чоловіки не долучалися до психологічної частини. Також цей етап давав змогу поділитися досвідом подолання тих чи інших труднощів, що виникали у стосунках з близькими.

3) Консультаційний блок передбачав звернення за індивідуальним запитом як до військового психолога, так і до присутніх цивільних психологів.

Для оцінки ефективності другого апробаційного етапу було використано підхід, запропонований Дональдом Кіркпатріком для оцінки ефективності освітніх програм (Kirkpatrick 4-levels of evaluation..., 2020), що полягає в оцінці отриманих знань одразу по завершенню навчання, готовності ділитися цими знаннями з іншими та використання отриманих знань через певний проміжок часу. За підсумками другого етапу апробації ефективність оцінювалась у три етапи: 1) анкетування учасниць та звернення за індивідуальною консультацією до психолога одразу по завершенню групової роботи; 2) повторне опитування учасниць через 30 днів; 3) опитування учасниць через 2 роки.

Після проведення зустрічі за схемою, що апробувалася, із 123 учасниць 60 осіб (близько 50 %) сформулювали індивідуальний психологічний запит та звернулися за консультацією до психолога по завершенню зустрічі. У кожній групі кількість звернень коливалася в межах 40-60% від присутніх учасниць.

Загальний результат групової роботи оцінювався через пряме питання про самопочуття та отриману користь від зустрічі. У своїх відповідях 100% учасниць (n=123) дають позитивний зворотній зв'язок, про що також зазначають у підсумкових анкетах. На питання у анкеті «Яке Ваше враження від зустрічі?» 100% респондентів відповіли, що позитивне, підкреслюючи покращення стану та настрою і отримання користі від зустрічі. На питання «Чи готові рекомендувати такі зустрічі знайомим?» усі 123 учасниці відповіли «Так». На питання «Чи готові брати участь у подібних зустрічах надалі?» 100% учасниць (123 особи) відповіли «Так».

Опитування через 30 днів здійснювалося на повторних зустрічах у Волинській та Харківській області (n=20), а також через індивідуальні канали комунікації під час індивідуальних звернень дружин (n=15): при особистих зустрічах, при спілкуванні телефоном, при зверненнях із інших (не психологічних) питань. Основними питаннями, за якими здійснювалась оцінка, були питання про те, чи використовували вони отримані на зустрічі рекомендації, зокрема з психологічного блоку, та питанням про їхнє самопочуття, як воно змінилося у зв'язку з використанням отриманих інструментів. За результатами цього етапу опитування виявлено, що жінки, які на системній основі застосовували у повсякденному житті рекомендації, отримані на груповій зустрічі, мали кращий психоемоційний стан та краще спілкування з чоловіком (16%, n=6). Також вагомими результатами була активність у зверненнях до представників військової частини та органів місцевого самоврядування стосовно соціальних запитів, а також налагодження горизонтального зв'язку між жінками, з якими познайомилися на першій зустрічі. Інтерв'ювання організаторів (16 військових психологів) щодо ефективності заняття через місяць після події дало змогу зафіксувати ефект

«сарафанного радіо», тобто розповсюдження позитивного ставлення до таких зустрічей, покращення ставлення до військової частини як формальної інстанції, яка може надати допомогу, і до спілкування з психологом загалом.

Опитування через 2 роки здійснювалося серед тих жінок, з якими підтримувалися індивідуальні канали комунікації після першої їхньої участі у групових заходах другого апробаційного етапу і хто не мав обмежень по заповненню онлайн-анкети. Жінкам пропонувалося заповнити онлайн-анкету, яка включала наступні питання:

«Чи залишилися Ви задоволені результатом участі у зустрічі?»

«Чи використовували Ви інформацію, отриману під час зустрічі?»

«Чи використовували Ви рекомендації, які давали психологи під час зустрічі, наприклад, робили вправи або інші рекомендації?»

«Як загалом Ви оцінюєте корисність зустрічі?»

За результатами опитування отримано 10% (n=12) валідних анкет. Усі 12 осіб відповіли, що залишились задоволені участю у заході та використовували отриману під час зустріч інформацію, 92% (n=11) використовували отримані під час групової роботи рекомендації, в тому числі техніки саморегуляції, 83% (n=10) оцінили захід як корисний та дуже корисний, 22% (n=3) вказали «важко відповісти».

За результатами апробації можна зробити висновок, що запропонована групова форма роботи з дружинами комбатантів може використовуватися як *процедура введення до системної роботи*, оскільки дозволяє зняти бар'єри на шляху звернень за фаховою допомогою до формальних інстанцій, таких як фахівці військової частини та психологи; посилює взаємодію із неформальними інстанціями, а саме зі спільнотою дружин комбатантів та громадськими організаціями; допомагає актуалізувати та посилити внутрішні ресурси саморегуляції за допомогою технік психоемоційного розвантаження та вправ із рефлексії. Враховуючи, що кращим є результат у тих жінок, які на системній основі застосовують отримані рекомендації, проводити запропоновані форми групової роботи рекомендується на регулярній основі з

певною періодичністю за актуальними для конкретної спільноти дружин тематиками.

За результатами апробації виокремлено рекомендації з організації групової роботи з дружинами діючих військовослужбовців, чії чоловіки перебувають на різних етапах розгортань в умовах АТО/ООС. На основі аналізу проведеної апробації виокремлюється два напрями допомоги членам сімей комбатантів, і дружинам зокрема, які мають враховувати групові форми роботи: 1) *допомога безпосередньо дружині* (психологічна, соціальна, емоційна, медична, допомога у стосунках з дітьми, чоловіком, іншим оточенням тощо); 2) *допомога для взаємодії з чоловіком комбатантом*: інформація про особливості служби, можливі прояви нової поведінки чоловіка, налагодження стосунків між чоловіком і дітьми та надання рекомендації щодо реагування на можливі ситуації і прояви поведінки..

Особливості проведення зустрічей з дружинами військовослужбовців (Дідик, 2019а).

Організаційні аспекти:

1) Першу зустріч варто організовувати зусиллями посадових осіб військової частини (як формальної інстанції), залучаючи фахівців із неформальних інстанцій (окремі цивільні психологи, психологи громадських організацій);

2) Планувати час проведення першої зустрічі варто з урахуванням ситуації у військовому підрозділі та розгортання АТО/ООС, на якому перебувають чоловіки дружин, що запрошуються; такі зустрічі можуть бути доречними на різних етапах розгортань з урахуванням змісту зустрічей відповідно до обставин;

3) Частоту проведення таких зустрічей може визначати психолог військової частини, орієнтуючись на запити по завершенню зустрічі; частоту та тематику також можуть визначати самі жінки, якщо у групі існує достатній рівень самоорганізації та запити перейшли на усвідомлений рівень;

4) Варто відрізняти терапевтичні групи та групи підтримки, які діють на системній основі і спрямовані на вирішення психокорегувальних задач, від практики зустрічей з жінками, що описана у цьому дослідженні, оскільки у більшості жінок немає усвідомленої потреби у психологічній підтримці та психотерапії на першій зустрічі.

5) Кожен захід складається з *інформаційного, психологічного та індивідуального етапів* і організовується за принципом послідовного задоволення потреб учасників: починаючи від опрацювання наявних соціальних запитів, поступового формування довіри завдяки технікам психоемоційного розвантаження, закінчуючи наданням індивідуальних консультацій на сформовані в процесі роботи психологічні запити.

На *інформаційному* етапі уповноважені представники військового підрозділу відповідають на питання соціального характеру, які турбують жінок, а також надають інформацію, яка наразі є актуальною та корисною для сім'ї військовослужбовця. Під час цієї частини жінки також обмінюються між собою досвідом вирішення соціальних питань. Ця частина зустрічі, з одного боку, знімає первинну емоційну напругу щодо усвідомлених (соціальних) запитів, з другого, – демонструє увагу зі сторони військової структури до членів сімей військовослужбовців. Також під час цієї частини стимулюється застосування копінг-стратегії вирішення проблем та залучення соціальної підтримки.

Метою *психологічного етапу* є психоемоційне розвантаження учасниць та навчання технікам регуляції психоемоційних станів поза межами групи. Для психоемоційного розвантаження (особливо на першій групі) рекомендується використання технік з тілесно-орієнтованої терапії. Науковцями доведено, що емоції та індивідуальні особливості можуть впливати на функціонування особистості та стан її здоров'я (Сапольски, 2015), а уміння помічати, спостерігати та керувати тілесним досвідом може сприяти регулюванню емоцій (Van der Kolk, 2014). Відчуття жінками позитивних змін у власному тілі як результатів «тут і зараз» завдяки підібраним технікам психологічного блоку дає змогу отримати кредит довіри для подальшої комунікації та створює підґрунтя

для проведення наступних заходів для членів сімей військових, тому надзвичайно важливою є якість проведення першої зустрічі.

Для проведення цієї частини взято принцип організації групової тілесно-орієнтованої терапії: з узгодженням правил, поясненням та обговоренням результатів до кожної техніки, врахуванням рівня довіри у групі, стану здоров'я та соціально-демографічних особливостей учасників (Малкина-Пых, 2007, с. 249). У цій частині залишаються лише жінки та психологи (як правило, теж жінки), всі чоловіки військовослужбовці, які присутні в першій частині, залишають групу. Наповнення цієї частини передбачає розвиток умінь рефлексії як стосовно власних емоційних станів, так і стосовно комунікативної поведінки у подружньому спілкуванні. Детальний опис психологічного блоку подано в Додатку С 1.

Між блоками варто забезпечити можливість спілкування між учасницями у довільній формі за чаєм та солодощами задля формування неформальних соціальних мереж у спільноті дружин комбатантів. Такі невимушені умови сприяють обміну контактами між учасницями, дозволяють виокремити активних жінок, які надалі можуть долучатися до організації тематичних заходів. Також під час цієї частини відбувається налагодження комунікаційних каналів для подальшої підтримки учасниць (засобами мережі facebook та електронної пошти). Задля підтримки комунікаційних каналів після зустрічі учасницям надсилаються медіапсихологічні засоби саморегуляційного спрямування (попередньо записані відеоролики з вправами тілесно-орієнтованої терапії, які використовувалися під час зустрічі, та інші корисні матеріали).

Під час третього *індивідуального етапу* обов'язково слід забезпечити наявність кількох фахівців психологів, які зможуть приділити час та надати консультації на індивідуальні запити (в тому числі як стосовно подружніх стосунків, так і стосовно взаємодії з дітьми).

Принципи проведення групової роботи з жінками. До основних принципів належать: гомогенність групи, синхронізація групи, емоційна стабілізація групи (Дідик, 2018е; Дідик, 2019а).

–*Гомогенність (схожість) групи* забезпечується на організаційному етапі. Важливо, щоб групова робота, яка передбачає емоційну підтримку з особами, які раніше не були між собою знайомі, проводилася серед однієї категорії осіб (наприклад, дружини комбатантів, матері комбатантів, комбатанти, рідні діючих військових, рідні загиблих військових, рідні комбатантів, які мають втрати кінцівок, рідні комбатантів, які мають досвід перебування в полоні тощо). Ця умова допоможе створити первинну довіру у групі і дасть змогу кожному з учасників відчувати, що він серед таких, як він сам, тому його тут можуть зрозуміти;

–*Синхронізація групи* відбувається під час інформаційного (першого) етапу. Синхронізація групи починається з перебування всіх учасників у колі. Далі відбувається знайомство та озвучування очікувань по черзі. Під час цього етапу учасники можуть озвучити власні проблеми, які вони очікують вирішити в групі, і це дає змогу іншим учасникам відчувати, наскільки їхні проблеми схожі. Як правило, починається обговорення із проблематики соціального характеру. Після цієї частини може одразу відбуватися обговорення та обмін досвідом щодо найбільш схожої для всіх проблеми. Ця умова підсилює первинну довіру в групі і створює передумови для відкритості як до психолога, так і до учасників групи;

–*Емоційна стабілізація групи* відбувається під час психологічного блоку. На цьому етапі доцільно використати техніки для врегулювання психоемоційних станів, як тих, з якими учасники прийшли на заняття, так і тих, які виникли на попередніх етапах групової роботи, якщо така була. Найкраще для цього підходять вправи з тілесно-орієнтованої терапії (наприклад, вправи, що включають дихання, прогресивну релаксацію та стиснення і розслаблення (за Е. Джекобсоном, О. Лоуеном тощо)). Вправи з тілесно-орієнтованої терапії дають можливість одразу відчувати фізичний та емоційний ефект від роботи з

психологом у групі. Після цього етапу довіра до психологічної роботи підвищується, що сприяє емоційному розкриттю учасників та актуалізує індивідуальні запити на консультації, стимулює прояв бажання й надалі працювати в групі. Приклади гомогенності, синхронізації та емоційної стабілізації подано в додатку про психологічний блок групової роботи (Додаток С 1).

Під час апробації форм групової роботи було відмічено, що для проведення психологічного блоку недостатньо лише теоретичного матеріалу і, залежно від задачі, доречно було б використовувати медіапсихологічні засоби (Дідик, 2019а). Адже медіапсихологічні засоби у поєднанні з іншими психотерапевтичними методиками можуть бути ефективним інструментом для розвитку психоемоційної культури та подолання наслідків психічної травми (Вознесенська, 2015), а вплив медіа на особистість є беззаперечним фактом. Про це говорять дослідження як закордонних, так і вітчизняних фахівців (Найдьонова, 2015).

Медіапсихологічні засоби визначаються як медіаформати (фотографії, відеоролики, нарізки з фільмів) та медіаконтент, спрямований на саморегуляцію психоемоційних станів (демонструє медіа-приклади психоемоційної саморегуляції) та психоедукацію подружніх стосунків (доповнює ілюстраціями теоретичний контент) (Череповська, 2018).

Для саморегуляції психоемоційних станів можуть бути використані медіапсихологічні засоби, які демонструють психофізіологічні процеси в організмі під час стресу (відеоролики, фотозображення), та медіапсихологічні засоби, які демонструють можливість пошуку внутрішнього ресурсу, шляхи психоемоційного відновлення та вирішення внутрішнього конфлікту (нарізки з фільмів або відеоролики). Застережень у використанні немає.

Для психоедукації подружніх стосунків можуть бути використані медіапсихологічні засоби у вигляді спеціально підібраних під конкретну задачу відеороликів або нарізок з фільмів (наприклад, прояви ПТСР: відчуження, ступор, флешбеки; депресивні прояви, агресія тощо – як розпізнати та як

реагувати); стимульний відеоконтент, орієнтований на стосунки та комунікацію у подружжі та родині загалом: різні точки зору, вміння домовлятися та слухати.

Застереження. Медіапсихологічні засоби, які містять воєнний контент, потрібно підбирати, враховуючи інформацію про учасників групи (наприклад, яке відношення мають до АТО/ООС, яка ситуація в родині, яка ситуація зі здоров'ям, інші гострі проблеми тощо), та використовувати для роботи не раніше другої-третьої зустрічі (важливо, щоб на цей момент були присутні лише ті учасники, які були на попередніх зустрічах, де відбулась стабілізація та синхронізація групи). Також необхідно з обережністю використовувати контент із зображенням «ідеальних» стосунків чоловіка і дружини, оскільки це може актуалізувати й загострити переживання. Детальний опис застосування медіапсихологічних засобів саморегуляційного та психоедукаційного спрямування представлено у практичному посібнику «Медіпсихологічні ресурси подолання травми війни» (Череповська, Дідик, 2019).

Оскільки детальна апробація запропонованих засобів розвитку ресурсної комунікативної здійснювалась на базі військових формувань Національної гвардії України, можна стверджувати, що для НГУ така форма роботи є ефективною. Водночас варто зазначити, що за тим самим принципом може здійснюватися робота на базі військових підрозділів Збройних Сил України, що підтвердили окремі заходи з локального впровадження.

Проведення зустрічей з жінками за запропонованою моделлю можливе також на базі місцевих спільнот, але з обов'язковим урахуванням відповідних принципів організації і проведення. Оскільки на базі місцевих спільнот другий етап апробації не проводився, система організації заходів з дружинами комбатантів на місцях з використанням трьохетапного формату групової роботи потребує додаткової перевірки та вдосконалення.

Отже, попри наявні обмеження, результати апробації запропонованих засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів, таких як трьохетапний формат групової психосоціальної роботи та

медіаспсихологічні засоби саморегуляційного та психоедукаційного спрямування, дозволяють стверджувати про їх ефективність як *процедури введення до системної роботи*, оскільки вони забезпечують:

- Покращення зовнішніх ресурсів, що проявляється у налагодженні каналу комунікації із представниками формальних інстанцій, таких як військові частини, та дає змогу своєчасно звертатися за соціальною допомогою та психологічною допомогою як до військових психологів, так і до залучених психологів громадських організацій;
- Налагодження каналу комунікації з неформальними інстанціями, такими як спільнота дружин підрозділу та гарнізону, що сприяє розширенню діапазону застосування копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки; дає відчуття підтримки по принципу «рівний рівному» та розширює сферу соціальних комунікацій завдяки обміну інформацією про різноманітні неформальні та формальні інстанції, які можуть надавати психосоціальну підтримку та допомогу;
- Забезпечення зростання внутрішніх ресурсів за рахунок застосування технік саморегуляції психоемоційних станів. Запропоновані техніки є простими та ефективними у застосуванні, що дозволяє дружинам комбатантів використовувати їх для регуляції власних психоемоційних (тривожних) станів протягом тривалого часу та тим самим сприяє покращенню комунікативної поведінки у подружньому спілкуванні.

Для більшої ефективності реалізації запропонованих засобів розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів слід їх впроваджувати на постійній основі з урахуванням етапу розгортання комбатантів. У військових формуваннях це можливо у разі їх реалізації в системі соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців.

3.2. Роль підтримки ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у системах соціально-психологічної роботи з сім'ями комбатантів

Місце комунікативної поведінки дружин комбатантів у системі соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців насамперед варто розглядати як складову сімейного фактору впливу на морально-психологічний стан комбатантів як під час виконання ними службово-бойових завдань, так і під час відновлення чи соціально-психологічної реабілітації та реінтеграції у цивільне життя після демобілізації з військових структур.

Особливості впливу сім'ї на психологічний стан військовослужбовця під час несення служби та після завершення службово-бойового завдання досліджували як закордонні (Дубчак, 2017), так і вітчизняні фахівці. Зокрема, науковці до головних чинників об'єктивного характеру відносять чинники соціального середовища, серед яких представлені такі, як сім'я військовослужбовця (Потапчук, 2016; Figley, 1986). Дослідження із психосоціального забезпечення діяльності військових підрозділів в Україні показують, що для психологічного стану військових як на стадії виконання бойового завдання (Стасюк, 2006), так і після його завершення (Лесков, 2008) важливі стосунки з найближчим оточенням.

Результати досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України демонструють, що, з однієї сторони, стресори, пов'язані з сім'єю, займають вагоме місце серед сукупності стресорів, що зумовлюють негативні психічні стани у військовослужбовців внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в районі ведення АТО (Кокун та ін., 2015b). З іншої сторони – тривалий час перебування в районі проведення ООС змінює сімейні обставини і часто зумовлює негативне ставлення членів сім'ї до військової служби чоловіка, що стає однією з головних причин, які можуть завадити підписанню контракту на продовження військової служби у ЗС України (7 основних причин..., 2018).

Зважаючи на важливу роль підтримки комбатанта, як під час виконання службово-бойових завдань, так і на етапі відновлення, з боку близького оточення, серед яких вагоме місце займає сім'я, важливим є надання соціально-психологічної підтримки членам сімей комбатантів та проведення психопрофілактичної роботи у військових формуваннях, яка б сприяла психологічній просвіті членів сімей та регуляції їх взаємовідносин (Потапчук, 1998). Також важливим є забезпечення психосоціальної підтримки членів подружжя як для запобігання їхній вторинній травматизації, так і для сприяння відновленню психологічного стану бійця після виконання службово-бойових завдань.

У цій роботі поняття «соціально-психологічної підтримка» є синонімом понять «психосоціальна підтримка», та «соціально-психологічний супровід». Соціально-психологічна підтримка загалом спрямована на соціальну, інформаційну, емоційну і ментальну допомогу, здатну поліпшити внутрішній стан особистості (Череповська, 2017), посилює здатність особистості справлятися з проблемами завдяки відновленню внутрішніх ресурсів та наданню додаткових ресурсів (Титаренко, 2019), орієнтована на захист та сприяння психосоціальному благополуччю особистості (Психічне здоров'я.., 2008).

Соціально-психологічний супровід є процесом організації різнобічної і тривалої психосоціальної підтримки та безпосередньої допомоги травмованій особі; включає стимуляцію залучення особи до спільноти, підтримку спільноти у її прагненні допомагати особі та іншим спільнотам. Основними формами організації соціально-психологічного супроводу є: *безпосередня* (якщо психологічну підтримку забезпечує психотерапевт, соціальний працівник, волонтер, член сім'ї) та *опосередкована*, якщо супровід обумовлений комунікативною взаємодією зі спільнотою. Для успішності соціально-психологічного супроводу неабияке значення має наявність мережі спільнот, які готові його забезпечувати, у тому числі віртуальних (Титаренко, 2019).

Основними державними нормативно-правовими документами, які регулюють соціальну та психологічну підтримку сімей військовослужбовців та учасників бойових дій (далі учасники АТО/ООС), є Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (2020) та Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (2020). Детальний аналіз цих документів виявив, що психологічна допомога та підтримка для членів сімей діючих військовослужбовців та членів сімей ветеранів не виокремлена (див. Додаток Т).

У різних нормативних документах військових формувань (ЗС України та НГУ), наведених у додатках (Додаток Т), робота із сім'ями згадується в межах завдань психологічного супроводу службової діяльності особового складу у контексті соціально-правової допомоги членам сімей військовослужбовців, що здійснюється на базі військових міських та районних комісаріатів та у контексті реабілітаційних програм.

У методичних рекомендаціях військовим психологам ЗС України чинник впливу сім'ї згадується у контексті психологічного супроводу. *Психологічний супровід* визначається як комплекс заходів з підтримання оптимального стану психічного здоров'я військовослужбовців, їх стійкості до впливу стресових чинників, психологічної готовності до виконання обов'язків військової служби та запобігання виникненню негативних психологічних станів (Агаєв та ін., 2016а, с. 64). Серед форм психологічного супроводу професійної діяльності особового складу ЗС України під час виконання завдань за призначенням (ведення бойових дій) виокремлюється *опосередкований вплив на особистість військовослужбовців через відповідно спрямовану роботу з їх сім'ями*. При цьому застосовуються індивідуальна та групова форми роботи з особовим складом (Агаєв та ін., 2016а). Серед щоденних заходів, які проводяться офіцером-психологом військової частини, вказуються робота з сім'ями військовослужбовців із групи посиленої психологічної уваги та тих, які потребують додаткового супроводу, спрямована на: психологічну підтримку членів сімей; психологічне консультування з питань особливостей професійної

діяльності військовослужбовця; залучення їх до процесу формування у військовослужбовця правильних мотиваційних установок на якісне виконання службових обов'язків та його підтримки (Агаєв та ін., 2016а, с. 67).

У нормативних документах НГУ (Додаток Т) *психологічна підтримка* визначається як система соціально-психологічних, психолого-педагогічних засобів, способів і методів допомоги особі з метою оптимізації її психоемоційного стану в процесі формування здібностей і самосвідомості, спрямування зусиль особи на реалізацію власної професійної діяльності. Проте, ця підтримка розповсюджується лише на військовослужбовців, не включаючи в обов'язковому порядку психологічну підтримку членів сімей військовослужбовців, і дружин зокрема. Сім'я розглядається та досліджується лише як чинник впливу на морально-психологічний стан військових. Система надання психологічної підтримки сім'ї у нормативних документах практично відсутня.

Психологічний супровід виконання службово-бойових завдань в НГУ, який організовується на етапах підготовки до виконання, під час виконання та після завершення виконання службово- бойових завдань, в тому числі у районах ведення АТО/ООС, регулюється Наказом Командувача НГУ №555 (Національна гвардія України..., 2017). На етапі завершення службово-бойових завдань, який охоплює період від отримання наказу командирів (начальників) щодо завершення виконання службово-бойових задач та вибуття до пунктів постійної дислокації (триває протягом 72 годин від часу прибуття особового складу до пункту постійної дислокації або тимчасового розташування), включені, крім інших заходів, психологічна допомога, підтримка, консультування, просвіта, у тому числі і для членів сімей військовослужбовців.

Як видно з аналізу нормативних документів, основна увага акцентується на соціально-психологічній підтримці військовослужбовців та ветеранів і меншою мірою на підтримці сімей військовослужбовців.

На рівні місцевих громад системну оцінку потреб сімей учасників АТО, соціальні послуги, супровід, послуги з соціальної інтеграції та реінтеграції,

кризового та екстреного втручання, забезпечення психологічної підтримки покладено на місцеві центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. (Кабінет Міністрів України..., 2017). Оскільки соціальні служби підпорядковані Міністерству соціальної політики, то насамперед орієнтовані на ветеранів, демобілізованих з військових структур, хоч у своїй діяльності і охоплюють учасників бойових дій, які є діючими військовослужбовцями. За результатами моніторингу обласних бюджетних програм соціального захисту учасників АТО/ООС та членів їх сімей (Моніторинг обласних бюджетних програм..., 2019) вказується, що відсутня будь-яка залежність між розміром бюджету, кількістю учасників АТО/ООС та членів їх сімей, які проживають в області, та сумами коштів і напрямками програм соціального захисту ветеранів, і робиться припущення, що існування тих чи інших програм не орієнтується на потреби учасників АТО/ООС.

Реабілітаційні програми Міністерства у справах ветеранів України, які базуються на взаємодії територіальних структурних підрозділів міністерства, громадських організацій та органів місцевого самоврядування, охоплюють комбатантів, які мають статус учасників бойових дій (далі УБД), серед яких є як діючі військовослужбовці, так і ветерани, та членів їхніх сімей, але не охоплюють військовослужбовців, які статусу УБД не мають.

Такі особливості соціально-психологічної підтримки комбатантів та членів їх сімей в Україні потребують вдосконалення, особливо в частині вивчення потреб членів сімей військовослужбовців різних категорій, планування відповідного пакету послуг з підтримки і допомоги та моніторингу ефективності їх надання. Для визначення напрямів вдосконалення варто розглянути системи соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців у структурі закордонних військових формувань.

Серед проаналізованих систем соціально-психологічної підтримки в арміях інших країн, виокремлено системи США, Канади та Великої Британії, чий досвід можна розглянути як перспективні напрями розвитку психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців в Україні (Дідик, 2019b)

Основним методом дослідження є проведення аналізу публікацій в англomовній літературі, а також використання результатів бесід у форматі глибинних інтерв'ю з офіцерами, дружинами офіцерів, ветеранами та дружинами ветеранів США і Канади (всього 6 осіб). Інтерв'ю проводилися англійською мовою, кожне з яких тривало одну годину. П'ять інтерв'ю відбулися під час особистої зустрічі, одне – з використанням відеозв'язку Skype.

Узагальнюючи результати дослідження, отриману інформацію структуровано по кожній країні послідовно наступним чином: наявність державної системи по роботі з сім'ями військових, програми підтримки військових сімей за напрямками, робота на рівні військової структури, особливості роботи з сім'ями під час розгортання, робота на рівні громади та інформаційні ресурси (Дідик, 2019b).

США. У США функціонує «Система сімейної готовності» (Family Readiness System..., 2019), яка визначається як мережа агентств, програм, послуг та окремих осіб, а також співпраця між ними, що сприяє підвищенню готовності та якості життя військовослужбовців та членів їх сімей. Система сімейної готовності підтримує кожного військовослужбовця та члена його сім'ї, незалежно від статусу або місцезнаходження, особисто, по телефону чи онлайн та складається з багатьох організацій, які надають широкий спектр послуг (деякі з цих організацій є частиною Міністерства оборони, ряд інших – функціонують на державному або місцевому рівні. Основна частина послуг забезпечується *Програмами служби військової спільноти (Army Community Service Programs)* (ACS programs..., 2019).

Важливим для даного дослідження є розгляд програми «Мобілізаційна допомога», що входить до ACS programs і складається з наступних складових: план допомоги сім'ї, (Family Assistance Plan), готовність до мобілізації/розгортання (Mobilization/Deployment Readiness), групи сімейної готовності (Family Readiness Groups), віртуальні групи сімейної готовності (Virtual Family Readiness Groups), засоби навчання щодо розгортання

(Operation READY Briefing materials). Зокрема ці засоби включають: підготовку перед розгортанням, особливості взаємодії з дітьми під час розгортання, тренінги для лідерів груп сімейної готовності та для заступників командирів, диспетчерів тощо (U.S.Army Deployment Cycle Readiness..., 2008).

Служба військової спільноти та всі співробітники сімейної програми активного та резервного компоненту надають підтримку всього циклу розгортання, пропонуючи на кожному етапі відповідні програми та ресурси для членів сімей (Умеренкова, 2020b). Протягом усього циклу розгортання працівники сімейної програми ідентифікують та надають посилену увагу членам сімей розгорнутих військових та цивільних осіб, що мають високий рівень стресу або інші проблеми, які потребують спеціальної допомоги чи підтримки (Додаток С.4).

Стосовно системи роботи із членами сімей військовослужбовці на рівні військового підрозділу армії США (U.S. Army). Така система включає функціонування двох основних ланок: помічник підтримки сімейної готовності (Family Readiness Support Assistant, далі FRSA) (U.S. Army Family..., 2007) та групи підтримки сімейної готовності (Family Readiness Group, далі FRG) (Enroth, Forbes, & McFall, 2010). Помічник підтримки сімейної готовності – це цивільна посада в армії під керівництвом командира батальйону, а групи підтримки сімейної готовності – це спільнота дружин військових на рівні роти, яку на волонтерських засадах координує одна з дружин військовослужбовців цієї ж роти. Нижче розглянемо кожну з цих позицій окремо.

Помічник підтримки сімейної готовності (FRSA) виступає ланкою між командувачем підрозділу, родинами, що належать до підрозділу, та спільними ресурсами, доступними для військових та їх сімей. FRSA є координатором та підтримкою для груп сімейної готовності та їх лідерів. Завдяки належній координації діяльності груп сімейної готовності військовослужбовці, що знаходяться на розгортанні, залишаються орієнтованими на місію, оскільки знають, що добробут їхніх родин підтримується належним чином. Місія FRSA полягає в тому, щоб забезпечувати збереження стабільності та безперервності

груп сімейної готовності, оскільки лідери цих груп та волонтери можуть змінюватися. FRSA надає адміністративну та матеріально-технічну підтримку командиру, заступнику командира та лідерам груп сімейної готовності; підтримує координацію діяльності груп сімейної готовності у межах підрозділу та постійно інформує командира про статус програми, спірні питання та послуги, доступні для військових та членів їх сімей. У межах функціоналу FRSA постійно взаємодіє з військовими службами та іншими державними або регіональними установами для моніторингу останніх змін у програмах сімейної готовності для всіх компонентів та інформує про них групи сімейної готовності та командування підрозділу (U. S. Army Family..., 2007).

Групи сімейної готовності (Family Readiness Groups (FRG)) – організована командуванням підрозділу структура, яка охоплює всіх військовослужбовців (одружених і неодружених), цивільних, волонтерів та їхніх сімей, які разом забезпечують взаємну підтримку, допомогу та комунікацію між членами сім'ї, командною ланкою та ресурсними центрами спільноти. Хоча всі ці особи автоматично стають членами групи сімейної готовності, участь є добровільною. Оскільки FRSA виконує для лідерів груп сімейної готовності адміністративну діяльність, це дозволяє їм сконцентруватися на просвітницько-інформаційній діяльності, спрямованій на військовослужбовців та членів їхніх родин, особливо у періоди розгортань. Група сімейної готовності відіграє важливу роль у наданні допомоги командиру підрозділу у забезпеченні військової та особистої готовності до розгортання і підвищення сімейної готовності для військових і сімей.

Види та обсяги діяльності FRG залежать від ряду факторів, таких як: бюджет командування для діяльності FRG, зацікавленість та увага командира, визначення потреб військових, цивільних працівників та членів їх родин, кількість членів FRG, час, енергія та творчість членів FRG, склад FRG, (включаючи відсоток неодружених військових, тривалість служби, тривалість шлюбу, кількість сімей з маленькими дітьми, графік підготовки та розгортання

підрозділу). Група сімейної готовності функціонує на рівні кожної роти, включає лідера групи (FRG-leader) та волонтерів.

Підтримка циклу розгортання в США (Deployment Cycle Support (DCS) – це всеосяжний процес, що забезпечує підготовку й підтримку військових і цивільних службовців армії та їхніх сімей протягом розгортань (Додаток С.3.). Всі військовослужбовці, що розгортаються далеко від домашньої дислокації на 90 днів і більше, підлягають обов'язковому включенню в процеси підтримки циклу розгортання. Цивільні особи та члени сімей військовослужбовців заохочуються до використання наданих ресурсів. ASC здійснює підтримку всього циклу розгортання, пропонуючи на кожному етапі відповідні програми та ресурси (U. S. Army Family..., 2007, с. 17).

До *функціональних обов'язків FRSA* протягом циклу розгортання належать: створення бази даних військовослужбовців та членів їхніх сімей, включаючи контакти та місцезнаходження члена сім'ї; координація підготовки з сімейних питань на момент перед розгортанням; визначення, які сім'ї у складі підрозділів мають численні проблеми або питання, пов'язані з готовністю; надання військовим сім'ям та цивільним особам інформації та «інструментів» щодо готовності до непередбачених подій під час розгортання; інформування та заохочення сімей до створення плану з догляду за сім'єю на період розгортання; розробка та впровадження інструкції для груп сімейної готовності щодо розгортання; допомога з церемоніями від'їзду та вітальними церемоніями при поверненні; організація та координація можливості зв'язку між розгорнутими військовими та членами їх сімей; забезпечення своєчасної, правильної інформації, що поширюється серед членів сім'ї; допомога FRG-лідеру щодо комунікації із сім'ями з питань безпеки та благополуччя; інформування заступника командира про потреби або проблеми членів сімей, координація занять з реінтеграції для сімей та запрошення відповідних фахівців; перенаправлення військових та членів їх сімей у відділи капеланів, служби підтримки армії, сімейних програм, сімейних консультантів;

визначення сімей з високим ризиком та співпраця з командиром у напрямі забезпечення підтримки цих сімей відповідними послугами у громаді

FRG під час циклу розгортання надає посилену підтримку членам сімей розгорнутого підрозділу: створюється закрита група у Facebook для підтримки та обміну інформацією, організовуються зустрічі з жінками, які проживають на одній території, за відсутності такої можливості – забезпечується онлайн-комунікація. FRG відіграє важливу роль у наданні допомоги командирів підрозділу у підвищенні сімейної готовності до розгортання для військових і їх сімей. Для дистанційної взаємодії з членами сімей функціонує система *віртуальної групи сімейної готовності (vFRG)*, яка є однією з найбільш широко використовуваних форм спілкування та навчання для сімей військових.

Перед розгортанням (на етапі підготовки) та після розгортання (у період відновлення) проводяться навчальні заходи програми OPREADY. Під час цих тренінгів надається інформація про зміни в стосунках, спілкування з дітьми, інформацію про ПТСР та контузії, ресурси підтримки сімейних консультантів та капеланів, розташування та послуги центрів сімейної підтримки (SFAC) та центрів підтримки поранених воїнів (WTU) (Умеренкова, 2020b).

Як видно з представленого аналізу, система підтримки сімей військовослужбовців армії США включає розвиток та підтримку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів на усіх етапах циклу розгортання. Численні заходи, які входять в програму підтримки та проводяться на проактивних засадах, спрямовані на зниження показників тривожності дружин комбатантів та підвищення гармонійності подружнього спілкування і його впливу на МПС військовослужбовців. Протягом усього циклу розгортання надається посилена увага членам сімей розгорнутих військових та цивільних осіб, що мають високий рівень стресу або інші проблеми, які потребують спеціальної допомоги чи підтримки.

Канада. У 1991 році Департамент національної оборони та Збройні сили Канади визначили та прийняли свої основні соціальні та моральні зобов'язання перед сім'ями військових, створивши першу офіційну державну фінансовану та

національно координовану систему підтримки військових сімей. *Програма Військових сімейних служб* (Military Family Services..., 2017) є основою сьогоденного сімейно-орієнтованого підходу до надання послуг, що складається з мережі програм та послуг, які надаються як централізовано, так і через військові сімейні ресурсні центри по всій країні, а також послуги для військовослужбовців Збройних сил Канади в США, Європі та за її межами. У категорію військових сімей входять: всі військовослужбовці Збройних сил Канади, діючі та резервісти, їх батьки, члени подружжя, діти та родичі. Також ця категорія включає цивільних працівників Міністерства оборони, коли вони розгортаються разом з військовими підрозділами, їхніх батьків, членів подружжя, дітей та родичів, а також членів родин загиблих.

Від імені Департаменту національної оборони та Канадських збройних сил реалізацію військової сімейної політики здійснює *Служба військової сім'ї* (A Family Guide..., 2016), яка є підрозділом Служби морально-соціального забезпечення Збройних сил Канади (Canadian Forces Morale and Welfare Services). Служба військової сім'ї розробляє політику та стандарти, інвестує фінансові ресурси, пропонує професійні настанови та робить доступними інструменти вимірювання ефективності, щоб заохочувати та підтримувати достовірність, актуальність та підзвітність програм. Служба військової сім'ї управляє трьома різними програмами – *Управління освіти дітей, Програма послуг для військових сімей, Ініціативи якості життя*

Реалізація програми з підтримки сімей забезпечується наступними структурами та сервісами: *Директорат військових сімейних служб, багатосервісні військові сімейні ресурсні центри* (Military Family Resource Centres), *сімейна інформаційна лінія, онлайн-ресурс FamilyForce.ca, Національна військова сімейна рада* (Military Family Services..., 2017).

Окремо варто зупинитися на діяльності *Військових ресурсних сімейних центрів*, основних надавачів послуг у військових спільнотах, які є неприбутковими організаціями, що діють у співпраці зі Службою військових сімей, місцевою командною ланкою та партнерами спільноти для надання

основних послуг, що координуються Службою військових сімей. Дислокуються в Канаді, Європі та США. На території Канади діють 32 центри, які розташовані на військових базах, угрупованнях та підрозділах (Military Family Services..., 2017),.

Сім'ї Збройних сил Канади, особливо подружжя, заохочуються до участі у всіх аспектах діяльності центру. – від планування програми та надання послуг до організаційного управління та керівництва. Кожним центром керує обрана рада директорів, яка працює у партнерстві з місцевим командуванням. Кожна рада складається щонайменше з 51% членів родин військових, що проживають у військовій спільноті, де діє центр, та відповідає за прийняття стратегічних рішень, несе фінансову та юридичну звітність, а також є роботодавцем у Військовому сімейному ресурсному центрі (Дідик, 2019b).

Серед основних напрямів діяльності центрів – надання інформації, інформаційно-просвітницька робота для новостворених та новоприбулих сімей, програми збагачення сімейного життя, консультування та підтримка у кризових ситуаціях. Надання послуг забезпечує офіційний персонал центру за підтримки волонтерів. Якщо послуги, які потребують сім'ї Збройних сил Канади, вже надаються установами в межах громади, то ресурсний центр не дублює надання цих послуг. Натомість сім'ї перенаправляються до постачальника цих послуг у громаді.

На період розгортання військові сімейні ресурсні центри мають корисні місцеві інструменти, такі як відеотелеконференції та семінари для підтримки родин Збройних сил Канади, та створюють групу підтримки. Члени такої групи підтримують взаємодію у соціальних мережах, а також у спільних активностях, як-то спільне дозвілля, зустрічі, заходи для дітей, вирішення поточних проблем тощо. Відповідальна особа зв'язується з кожною сім'єю розгорнутого військового для запрошення долучитися до постійної мережі комунікації на період розгортання. Якщо сім'я не захоче підтримувати постійну комунікацію, її не змушуватимуть, але за потреби підтримку надаватимуть (Calvert, & Switzer, 2006). Для забезпечення підтримки військовослужбовцям та членам їх

сімей протягом усіх фаз розгортання (перед відправленням, під час розгортання та після повернення) створюється група підтримки розгортання (Deployment Support group (DSG), забезпечення функціонування якої здійснюється двома мовами (Calvert, & Switzer, 2006, с. 3).

Під час першого етапу розгортання, за 2-3 тижні перед від'їздом підрозділу, представниками Збройних Сил Канади та фахівцями сімейного ресурсного центру проводиться інформаційна зустріч для військових та членів їхніх сімей, на якій присутні представники командування, що засвідчує повагу та турботу військовим сім'ям. Для деяких членів сімей це може бути перше знайомство з підрозділом і ресурсним центром або перший досвід розгортання. Тому на таких зустрічах відбувається інформування та обговорення можливих непередбачуваних обставини, які можуть статися вдома за відсутності військового, і надається інформація про те, як зарадити таким ситуаціям. Зазвичай така зустріч включає: вітальне слово командира, інформацію про місію, інформацію про групу підтримки на період розгортання та про доступні ресурси для комунікації з розгорнутим військовим, інформацію про грошове забезпечення та пільги, фінансові та правові питання, інформацію про послуги капелана та соціального працівника, послуги з оздоровлення (Умеренкова, 2020b).

Після розгортання відбувається зустріч командування підрозділу та представників сімейного ресурсного центру для обговорення досвіду членів сімей за період розгортання, що допомагає врахувати особливості підтримки сімей під час наступних розгортань (Calvert, & Switzer, 2006, р. 8)

На рівні військових підрозділів функцію підтримки членів сімей військовослужбовців, за інформацією з глибоких інтерв'ю, виконує військовий капелан. Для цього він взаємодіє з усіма підрозділами (фінансовим, юридичним, кадровим, соціальним) та відповідає за вирішення не лише релігійних, а й соціальних і психологічних питань. Зазвичай капелан спілкується з членами сімей по телефону або зустрічається на військовій базі, за потреби – відвідує сім'ю за місцем проживання. Як зазначали респонденти з

Канади, всі члени сімей мають номер телефону капелана підрозділу свого чоловіка. Якщо не мають – телефонують до чергового капелана. На базі бригади відбувається цілодобове чергування капеланів на гарячій лінії (навіть у Різдвяну ніч). Черговий капелан виконує функцію маршрутизатора, який надає контакти за запитом. Також у чергового капелана для екстрених ситуацій наявні спеціальні купони на їжу та пальне для членів сімей.

Велика Британія. Питаннями підтримки сімей військовослужбовців в армії Великої Британії займається Служба соціального забезпечення армії (The Army Welfare..., 2019). Основною задачею служби соціального забезпечення є надання професійної комплексної конфіденційної допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей, а також командуванню підрозділів для досягнення максимальної швидкої ефективності військового персоналу. Служба соціального забезпечення має 4 ключові опорні стовпи: *особиста підтримка, підтримка громади, інформаційна підтримка (HIVE) та спільна служба з питань надання житлових послуг* (Defence and armed forces..., 2019).

На рівні підрозділу першою контактною особою для запитів від членів сімей є офіцер відділу добробуту підрозділу (The Unit Welfare Officer (UWO)). Також до особистої підтримки відноситься *капеланська підтримка*. Капеланська підтримка доступна для всіх членів військових сімей. У загальному доступі наявна єдина електронна адреса для звернень, за якою запитувача скоординують з капеланом відповідного підрозділу.

На рівні громади підтримка включає незалежні організації та Угоду про Збройні сили, яка впроваджується у Британії з 2011 року (Armed Forces Covenant..., 2019; далі – Угода).

Угода включає взаємодію уряду, бізнесу, місцевої влади, благодійних організацій та громадськості і стосується ряду основних сфер, таких як житлове будівництво, освіта та дитячі послуги, охорона здоров'я та зайнятість. Міністерством оборони та Асоціацією місцевого самоврядування запропоновано інструментарій та основну інфраструктуру реалізації Угоди. З моменту, коли було розпочато створення Угоди, кожен місцевий орган

влади в материковій частині Великої Британії підписав «угоду про співтовариство» з їхніми місцевими Збройними силами. У багатьох місцевих органах влади функціонує "чемпіон збройних сил" ('Armed Forces Champion'). Роль «чемпіона» часто полягає в тому, щоб переконатися, що місцева влада виконує свої зобов'язання перед громадою збройних сил і будь-які проблеми можуть вирішуватися.

Для реалізації ініціатив, спрямованих на військову спільноту, в межах громад існує державна система грантової підтримки (Armed Forces Covenant: Local Grants: Місцеві гранти Угоди про Збройні сили, які надає Фонд Угоди). Фонд Угоди щорічно надає 10 млн фунтів стерлінгів на реалізацію місцевих проектів, які забезпечують реальні потреби військовослужбовців (в тому числі ветеранів) та їх сімей. Також один раз на рік проводиться форум для обміну досвідом та консультацій між представниками Міністерства оборони, Асоціацією місцевого самоврядування та представниками місцевих громад для представлення реалізованих ініціатив представниками місцевих громад (Дідик, 2019с).

Варто зазначити, що у США (Meadows et al., 2016.), Канаді (Chartier, 2019) та Великій Британії постійно проводяться ґрунтовні дослідження, спрямовані на вивчення психологічного благополуччя членів військових сімей, подружнього спілкування та покращення якості надання послуг військовим та членам їх сімей.

Особливості використання міжнародного досвіду в Україні. Враховуючи чисельність армії в Україні та постійну необхідність несення служби у зоні бойових дій, введення у військових структурах відповідальної особи за роботу із сім'ями є актуальним. Покладення цих обов'язків на офіцера-психолога чи офіцера по роботі з особовим складом спричинить додаткове навантаження до посадових обов'язків і несе ризики для якісного виконання обох функцій. Створення при військових базах центрів із надання повного спектру послуг для усіх членів сімей за принципом Канади було б чудовою ініціативою для стимулювання самоорганізації серед членів сімей. Водночас реалізація такого

здуму потребує численних фінансових ресурсів. Враховуючи, що в українських реаліях дуже часто члени сім'ї проживають не в тій області, де знаходиться підрозділ, у якому служить військовий, стимулювання державними грантами територіальних громад до реалізації місцевих проєктів, за зразком Великої Британії, може допомогти з охопленням місцевих членів військової спільноти.

Безумовно, для реалізації такої комплексної програми одночасно потрібні численні ресурси. Тому найбільш доцільно, на нашу думку, розпочати формування системи роботи з сім'ями в Україні поступово, починаючи з найбільш актуального напрямку – робота з членами сім'ї на рівні підрозділу. Для цього напрямку можна використати вже наявний структурований досвід США. Таким шляхом пішла Грузія. За досвідом реалізації системи роботи з сім'ями військовослужбовців у США в Грузії було сформовано «Програму підтримки сім'ї військовослужбовців» (Military Servicemen's Family Support Program), імплементацію якої розпочато в Міністерстві оборони у 2018 році (Presentation of Servicemen's..., 2018).

На основі вищевикладеного аналізу можна зробити висновки, що система соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців у військових формуваннях України в основному зосереджена на психологічному супроводі службової діяльності військовослужбовців та соціально-правовому забезпеченні і не враховує повною мірою ролі комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні як фактору впливу на морально-психологічний стан бійців. Увага до членів сімей здебільшого здійснюється у разі потрапляння бійця до групи посиленої психологічної уваги. На рівні громад соціально-правову підтримку сімей військовослужбовців нормативно забезпечують військові комісаріати, а функції соціально-психологічної допомоги учасникам бойових дій та членам їхніх сімей покладені на місцеві органи соціального захисту, які здійснюють таку допомогу у межах місцевих програм.

У закордонних системах соціально-психологічної підтримки членів сімей військовослужбовців більше уваги приділяється комунікативній поведінці дружин у подружньому спілкуванні, що відображається у програмах підтримки, спрямованих як на військову спільноту загалом, так і на дружин зокрема. За результатами аналізу міжнародного досвіду виокремлено структурно-функціональні елементи, які можуть бути корисними для вдосконалення роботи із сім'ями військовослужбовців в Україні.

3.3. Структурно-організаційні засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах військових розгортань

За результатами емпіричної частини дослідження виявлено психологічні особливості ресурсної КП, що відображається зростанням гармонійності комунікаційних орієнтацій та емоційного поділяння у подружньому спілкуванні, які пов'язані з підвищенням ефективності саморегуляції та зниженням особистісної і реактивної тривожності. Тому система надання соціально-психологічної підтримки дружинам комбатантів має враховувати цю специфіку та орієнтуватися на запропоновані стратегії розвитку ресурсної КП, які передбачають покращення зовнішніх та внутрішніх ресурсів дружин (див. параграф 3.1).

І внутрішні, і зовнішні ресурси за контекстною АВС-Х-моделлю сімейного стресу (Boss et al., 2016) мають два значення: власне ресурси та контекст. Якщо вони доступні для використання – то належать до ресурсів (В), що здатні допомогти опанувати стрес, з яким зіштовхується сім'я у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС. За контекстним аспектом – внутрішня саморегуляція емоційних станів дружини належить до внутрішнього контексту, оскільки жінки можуть самостійно впливати як на власний емоційний стан, так і на подружнє спілкування, а соціальні ресурси, такі як спілкування із зовнішніми інстанціями для вирішення труднощів, належать до

зовнішнього контексту, оскільки дружини не мають впливу на наявність формальних і неформальних інстанцій у межах їхньої досяжності.

Беручи до уваги ці особливості, система підтримки ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів має враховувати як внутрішній контекст і створювати можливості для того, щоб дружини знали і вміли використовувати техніки та прийоми саморегуляції власних психоемоційних станів та знали, як реагувати на ті чи інші прояви бойового стресу їхніх чоловіків, так і зовнішній контекст – забезпечуючи соціальні ресурси через формальні і неформальні інстанції для вирішення проблем, як своїх, так чоловіка і сім'ї загалом. Такий підхід важливий не лише для дружин, а й для самих комбатантів. Як під час групових форм роботи, так і у глибинних інтерв'ю військовослужбовці та експерти (військові психологи і капелани) зазначають про значний вплив атмосфери в сім'ї та подружнього спілкування на морально-психологічних стан воїна, у тому числі на різних етапах залучення його до виконання завдань в районі ведення АТО/ООС (див. параграф 2.2).

Орієнтуючись на закордонний досвід, за яким підтримка дружин протягом циклу розгортання, до якого залучні їхні чоловіки, охоплює п'ять різних етапів (емоційний цикл розгортання, див. Додаток С. 4). Етапи «емоційного циклу» тісно відповідають досвіду військовослужбовців під час циклу розгортання (етап безпосередньо перед розгортанням, розгортання, етап підтримки під час розгортання, передислокація з місця розгортання до місця постійної служби, пост-розгортання та відновлення, див. Додаток С.3). Система підтримки в Україні має також враховувати як дружин військових, що мають досвід участі в АТО/ООС і служать в ППД, так і дружин військових, які служать в ППД, але досвіду участі в АТО/ООС не мають, що аргументується у параграфі 1.2.

Тому для військових формувань України пропонується структура підтримки дружин під час військових розгортань, у яких беруть участь їхні чоловіки, що має охоплювати всі категорії дружин військовослужбовців, які: 1) виконують завдання в ППД (як з досвідом участі в АТО/ООС, так і без такого

досвіду; 2) отримали наказ про відрядження в АТО/ООС; 3) виконують завдання в АТО/ООС; 4) повернулись із району ведення АТО/ООС: 0-3 місяці тому та 4-8 місяців тому; 5) виконуючи службові завдання, проходять етап відновлення, тривалість якого досить варіативна і може тривати більше 9 місяців після повернення з АТО/ООС (але, умовно, не більше 2-х років) (рис. 3.1.1).

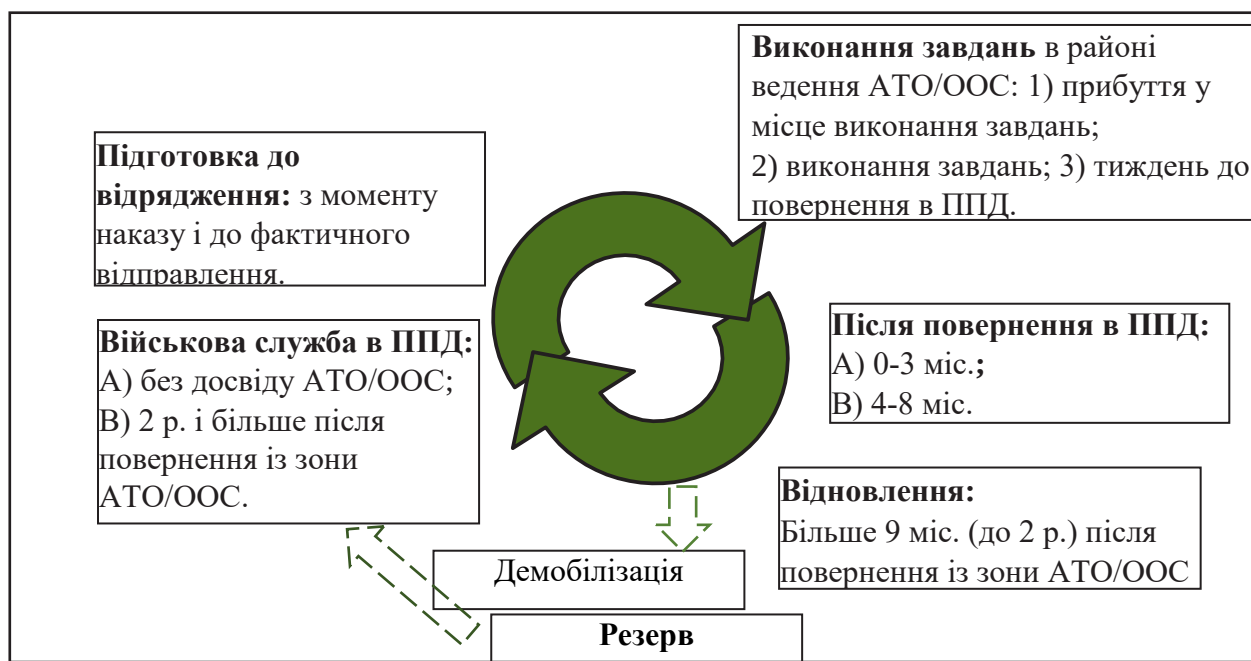

Рис. 3.3.1 Підтримка дружин комбатантів протягом участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях в рамках АТО/ООС

Додатково запропонована система підтримки включає дружин комбатантів, демобілізованих з військових структур, які включені до мобілізаційного резерву першої черги, на період проходження резервістами військових навчань.

Підтримка ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у військових формуваннях є складовою соціально-психологічної роботи із членами сімей комбатантів, тому має здійснюватися на трьох рівнях забезпечення:

1. Структурний – являє собою організаційну структуру, яка забезпечує соціально-психологічну підтримку, допомогу та супровід;

2. Організаційний – організаційні форми роботи з дружинами комбатантів та форми роботи з комбатантами стосовно подружнього спілкування;

3. Змістовий – інформаційно-просвітницька робота.

На структурному рівні пропонуються рекомендації, які стосуються як існуючої організаційної структури у військових формуваннях НГУ та ЗС України, так і для структури, яка потенційно може бути вдосконалена з метою покращення якості соціально-психологічної роботи з сім'ями військовослужбовців.

На організаційному рівні запропоновано форми роботи з дружинами комбатантів, які перебувають на різних етапах військових розгортань, у тому числі резервного компоненту, та військових без досвіду участі в АТО/ООС. Також запропоновано форми роботи з самими комбатантами стосовно подружнього спілкування та сімейних питань.

Змістовий рівень стосується інформаційно-просвітницької роботи: психоедукації стосовно ресурсної комунікативної поведінки дружин у подружньому спілкуванні (що стосується потреб і проблем як дружини, так і чоловіка) та психоедукації подружніх стосунків.

Рекомендації стосовно усіх трьох рівнів сформовані на основі аналізу закордонного досвіду, консультацій з експертами, серед яких військові психологи та капелани, на основі отриманих емпіричних даних та за результатами апробації групових форм роботи з дружинами комбатантів і комбатантами.

Структурний рівень. У межах існуючої структури функції по забезпеченню соціально-психологічної допомоги та підтримки членів сімей військовослужбовців здійснюють в рамках своїх повноважень і компетенцій заступники по роботі з особовим складом, офіцери з морально-психологічного забезпечення, військові психологи та військові капелани (перелік може бути змінений та доповнений залежно від військового формування). Надання соціально-психологічної допомоги здійснюється у взаємодії між усіма

вказаними ланками та при залученні фахівців інших напрямів роботи як в межах військової структури (кадри, матеріальне забезпечення, соціальне забезпечення, медичне забезпечення тощо), так і за її межами – органи соціального захисту населення, органи місцевого самоврядування, військові комісаріати, громадські організації тощо, та переважно здійснюється за зверненнями або у кризових ситуаціях, пов'язаних з військовим (більш детально викладено у параграфі 3.2).

Станом на кінець 2019-го у Національній гвардії України штатна чисельність посад, що комплектуються військовослужбовцями за контрактом становить понад 45 тисяч. Близько 5 тисяч військовослужбовців НГУ виконують службово-бойові завдання в складі Об'єднаних сил на ротаційній основі (періодичні розгортання). Статус учасника бойових дій надано 34494 особам, які в складі НГУ брали участь в АТО та у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях (ООС) (Національна гвардія, 2019). Станом на серпень 2020 року у Збройних Силах України рахується 246 689 осіб: чисельність військовослужбовців – 194 276 осіб; чисельність військових, які беруть участь в ООС – 40 104 осіб (Міністерство оборони України, 2020).

Враховуючи чисельність армії в Україні та постійну потребу виконання завдань окремими підрозділами у районі ведення АТО/ООС, покладення обов'язків по роботі із членами сімей військовослужбовців на офіцера-психолога чи офіцера по роботі з особовим складом спричинить додаткове навантаження до їхніх посадових обов'язків і несе ризики для якісного виконання обох функцій. Тому найбільш відповідним є введення у військових структурах відповідальної особи за роботу із сім'ями військовослужбовців на рівні штатної одиниці з відповідним функціоналом. Для реалізації системи підтримки сімей військовослужбовців на рівні військових формувань мають бути розроблені окремі програми, інструкції, алгоритми для роботи з сім'ями одружених військовослужбовців та неодружених військових (саме зі

співзалежними особами); для роботи з дітьми; для роботи з сім'ями військових, які зазнали складних життєвих обставин (загибель військового, перебування військового у полоні або зникнення безвісти, важке поранення військового, що призвело до втрати повноцінного функціонування та можливості продовжувати службу тощо). У цій роботі ми робимо акцент на членах сімей діючих військовослужбовців, які несуть службу у військових формуваннях, частково охоплюючи членів сімей демобілізованих комбатантів (мобілізаційний резерв). Схему потенційно вдосконаленої структури подано на рисунку.3.3.2.

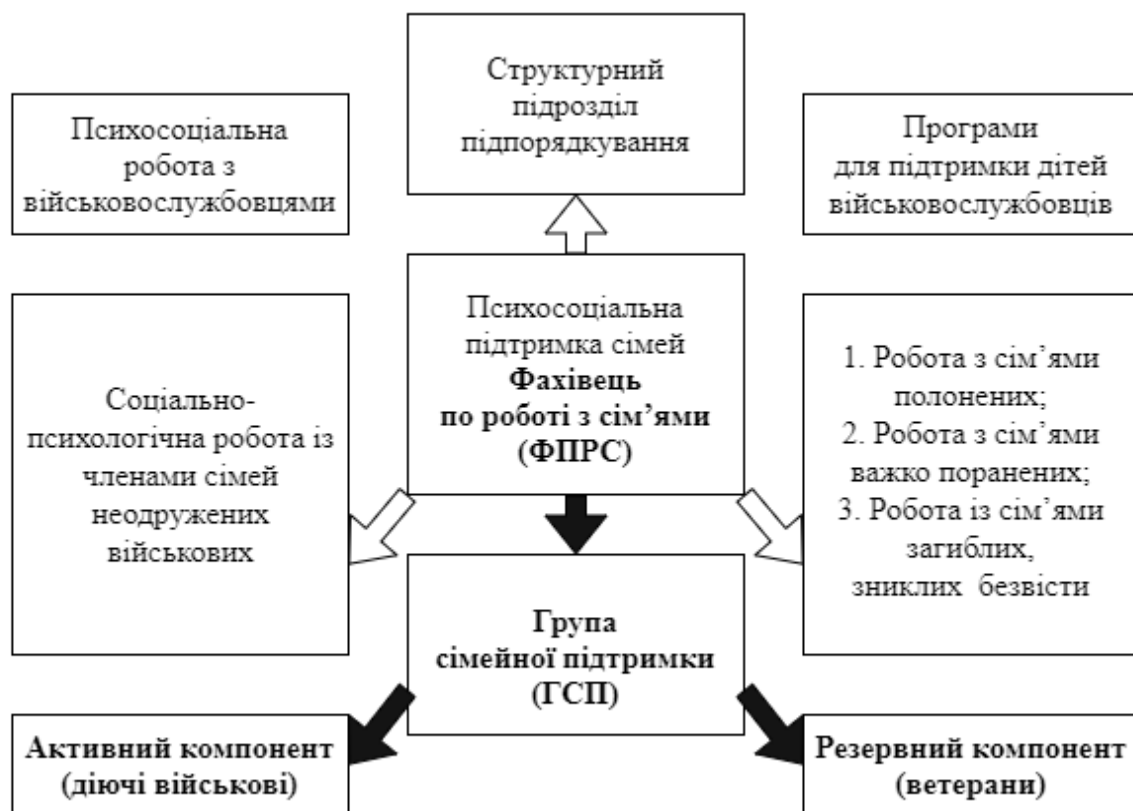

Рис. 3.3.2 Організаційна структура соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів на рівні військового формування

Для потенційно вдосконаленої структури, яка здатна забезпечувати реалізацію вищевикреслених програм і політик, пропонується взяти за основу структуру, яка існує в армії США: дві окремі структурні одиниці: *фахівець по*

роботі з сім'ями (ФПРС, на рівні батальйону) та група сімейної підтримки (ГСП на рівні роти).

Фахівець по роботі з сім'ями (ФПРС) – є цивільною посадою на рівні батальйону, підпорядковується командирі частини або заступнику командира і виступає ланкою між командиром підрозділу, сім'ями підрозділу та спільними ресурсами, доступними для військових та їхніх сімей. В межах свого функціоналу: координує діяльність груп сімейної підтримки, надає адміністративну та матеріально-технічну підтримку лідерам ГПС, інформує командира про стан реалізації програми по роботі з сім'ями, вчасно повідомляє про проблемні або спірні моменти; постійно взаємодіє з військовими службами та іншими національними або місцевими установами для моніторингу останніх змін у програмах, спрямованих на підтримку сімей військовослужбовців, інформує про них ГСП та командування підрозділу.

Групи сімейної підтримки (ГСП) – організована на рівні роти структура, що своєю діяльністю може охоплювати всіх військовослужбовців (одружених і неодружених), цивільних та членів їхніх сімей, які разом забезпечують взаємну підтримку, допомогу та комунікацію між членами сімей, командною ланкою та ресурсними можливостями спільноти. *Структура ГСП – лідер груп, та волонтери*, які не входять до штату, але мають офіційні повноваження та обов'язки, функціонують згідно окреслених інструкцій та перед взяттям на себе цих функціональних обов'язків проходять спеціальне навчання. Лідером групи може бути дружина військовослужбовця цієї ж роти, яка не несе службу в армії, волонтери – дружини військовослужбовців цієї ж роти, яким цікаво займатися визначеною для ГСП діяльністю.

У межах запропонованої структури забезпечення підтримки ресурсної КП дружин комбатантів покладається на фахівця по роботі з сім'ями, а група сімейної підтримки забезпечує реалізацію зазначеної підтримки. У своїй діяльності ФПРС тісно взаємодіє із заступником по роботі з особовим складом, психологом та капеланом батальйону, залучаючи їх до реалізації окремих завдань.

На структурному рівні діяльності основною метою ФПРС є забезпечення збереження стабільного та безперервного функціонування груп сімейної підтримки, оскільки лідери цих груп та волонтери можуть змінюватися. Для забезпечення окресленої мети *до функціональних обов'язків ФПРС належать:*

- щорічне поквартальне планування роботи з сім'ями відповідно до завдань, які стоять перед підрозділом (в тому числі з урахуванням потенційних і фактичних розгортань у місця виконання завдань в районах ведення ООС) та відповідно до специфіки демографічної структури підрозділу (відсоток неодружених військових, тривалість служби, тривалість шлюбу, кількість сімей з маленькими дітьми тощо);

- організація відповідного навчання для лідерів та волонтерів груп сімейної підтримки;

- організація необхідних матеріалів інформаційно-просвітницького характеру для членів сімей (за визначеними темами);

- організація відповідного інформування та підтримки сімей резервного компоненту на період навчань резервістів та під час ключових (святкових) дат підрозділу;

- забезпечення дистанційної підтримки членів сімей військовослужбовців, які не мають змоги взаємодіяти з ГСП офлайн, особливо на момент перебування військовослужбовців у районі ведення бойових дій або при виконанні завдань за призначенням, які передбачають тривалий час відсутності військовослужбовця вдома (1 місяць і більше);

- налагодження зв'язків між групами сімейної підтримки та відповідними структурними підрозділами за напрямками як в межах військового формування (кадри, медицина, фінанси, психологічний супровід, військове духовенство, соціальне забезпечення тощо), так і поза ним (військові комісаріати, служби соціального захисту, центри підтримки військовослужбовців учасників бойових дій (АТО/ООС), громадські організації та благодійні фонди тощо). В тому числі своєчасне інформування про зміну лідера ГСП;

– ведення актуальної бази контактів членів сімей військовослужбовців, особливо тих, які виконують завдання в районі ведення АТО/ООС.

Функції групи сімейної підтримки:

- реалізовує програму та план заходів, окреслених ФПРС;
- проводить заходи, які посилюють обмін інформацією між командуванням і сім'ями, з урахуванням специфіки під час виконання завдань за межами ППД (наприклад, райони ведення АТО/ООС);
- проводить заходи із залученням фахівців за різними напрямками, в тому числі враховуючи специфіку під час виконання завдань за межами ППД, наприклад, райони ведення АТО/ООС (військові психологи, фахівці по роботі з дітьми, фахівці, які проводять заняття, спрямовані на саморозвиток, інші тематичні офлайн- та онлайн-зустрічі);
- взаємодіє з органами місцевого самоврядування та місцевими службами соціального захисту для допомоги у вирішенні питань, що виникають у членів сімей підрозділу;
- взаємодіє з районними військовими комісаріатами для забезпечення соціально-правової та організаційної підтримки сімей, які проживають за межами гарнізону, де несе службу чоловік та функціонує ГСП;
- надає командуванню зворотній зв'язок щодо стану сімей підрозділу;
- розповсюджує серед сімей інформацію, отриману від командування;
- забезпечує взаємну підтримку між командуванням і членами ГСП;
- допомагає сім'ям вирішувати проблеми на найнижчому рівні.

Організаційну структуру соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів на рівні батальйону подано на рисунку 3.3.3

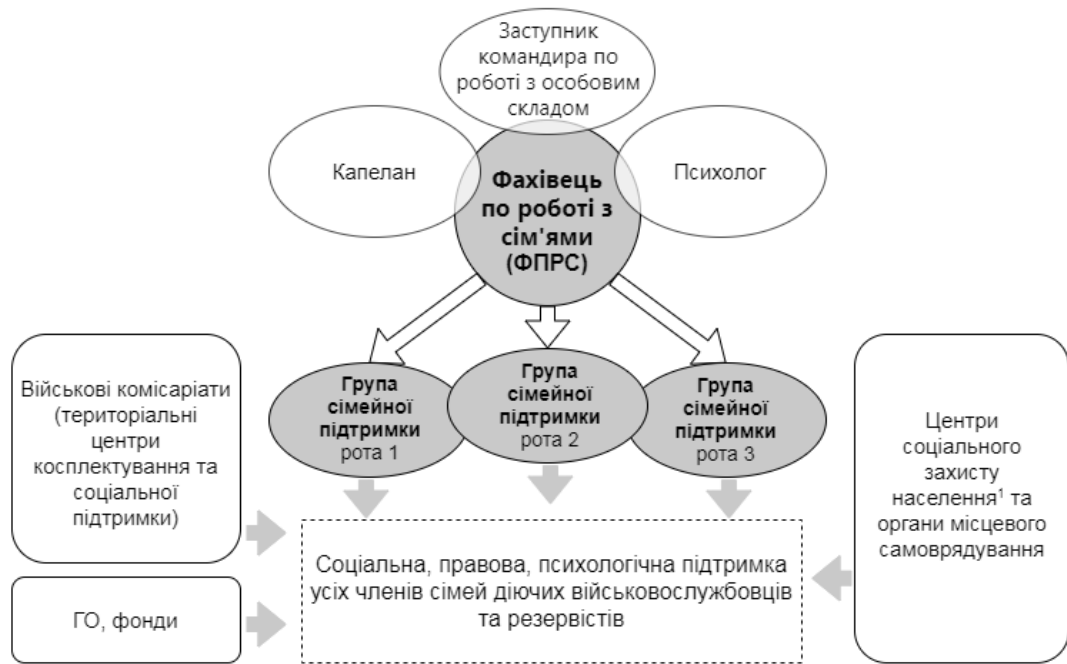

Рис. 3.3.3. Структурно-організаційні засоби соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів на рівні батальйону

Примітки: 1 – усі державні установи, які надають соціальні послуги

Запропонована організаційна структура може бути використана як в рамках діяльності Національної гвардії України, так і в рамках діяльності Збройних Сил України. Детальна організаційна структура військового формування, в межах якої функціонує фахівець по роботі з сім'ями та група сімейної підтримки, визначається відповідно до можливостей організаційної структури кожним військовим формуванням самостійно. Більш детальні політики, програми та функціонал ФПРС і ГСП розробляються відповідними керівними структурними підрозділами в межах військових формувань відповідно до завдань конкретних військових підрозділів.

Організаційний рівень. За контекстною ABC-X-моделлю сімейного стресу та його опанування (Boss et al., 2016) етапи виконання чоловіком службових завдань належать до зовнішнього контексту, на які дружини не можуть вплинути, а спектр їхніх емоційних реакцій та тривожність на кожному з цих етапів належить до внутрішнього контексту. Також показники тривожності, а саме сприйняття спектру ситуацій як загрозливих, належить до

складової С моделі, яка окреслює сприйняття стресової ситуації. Саме тому організаційна робота має бути орієнтована на допомогу дружинами як щодо зовнішнього, так і щодо внутрішнього контекстів.

Організаційний рівень, що пропонується, може застосовуватися як для існуючої організаційної структури, так і для потенційно вдосконаленої. Опираючись на результати аналізу потреб та запитів дружин комбатантів, можна зробити висновок, що на організаційному рівні психосоціальна підтримка може здійснюватися, включаючи: *групові форми роботи, індивідуальну допомогу, та культурно-масові і просвітницькі заходи.*

Групові форми роботи з дружинами комбатантів базуються на апробованій трьохетапній *груповій психосоціальній роботі, яка включає інформаційний, психологічний та консультаційний етапи* (див. параграф 3.1). Групові форми роботи із комбатантами стосовно подружніх стосунків проводяться в межах завдань психологічного супроводу військового підрозділу. Індивідуальна допомога охоплює надання допомоги із соціальних та психоемоційних питань, включаючи переспрямування дружин до фахівців відповідної тематики. Культурно-масові заходи охоплюють заходи організовані як для дружин та дітей, так і сімейні заходи для усіх сімей військовослужбовців підрозділу. Заходи такого характеру можуть організовуватися як силами військового підрозділу, так і в співпраці з культурно-мистецькими установами, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями.

На основі глибинних інтерв'ю з експертами, серед яких представлені військові психологи та капелани НГУ (див. параграф 2.2), сформовано рекомендації до організації підтримки членів сімей військовослужбовців у межах поточної організаційної структури на етапах перед відправленням в АТО/ООС, під час виконання завдань в районі ведення АТО/ООС та на етапі завершення виконання завдань в районі ведення АТО/ООС і повернення у місце постійної дислокації (див. Додаток С.5).

Інформаційно-просвітницька робота з дружинами комбатантів має враховувати як потенційні канали комунікації, так і контекст запитів на інформацію. *За змістом інформаційно-просвітницька робота включає соціальний та психологічний компоненти* (детальний опис див. параграф 2.3) Серед каналів комунікації виокремлено гарячу лінію та онлайн-ресурси, такі як Facebook та електронна пошта.

Відповідаючи на питання авторської анкети, що стосуються каналів комунікації (Додаток Б), 60% респондентів відповіли, що їм була б корисною можливість мати швидку безоплатну комунікацію з психологом із сімейних питань через пряму електронну пошту або Facebook (n=105). Приблизно однакова кількість жінок вважають, що було б корисно мати в державі цілодобову гарячу лінію для військовослужбовців та членів їх сімей із сімейних питань (87,5% із n=104) та соціальних питань (88,7% із n=106; див. додаток Н). *Тобто серед каналів надання соціальних та психологічних консультацій можна розглядати як гарячу лінію, так і соціальні мережі* (Умеренкова, 2020с).

Додатковим каналом інформаційно-просвітницької роботи можуть бути групові форми роботи, які згадувались вище. Серед відповідей на питання авторської анкети (див. Додаток П.1) 52,5% жінок вказали, що хотіли б зустрічатися з іншими дружинами військовослужбовців для спілкування (n=101), 64,5% вказали, що хотіли б брати участь у культурно-масових заходах, організованих для дружин військовослужбовців (n=107), та 71,6% – хотіли б брати участь у заходах, організованих для сімей військовослужбовців. *Такі результати демонструють, що більше половини із опитаних дружин готові брати участь у різноманітних групових формах роботи.*

Отже, підтримка та розвиток ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів є складовою соціально-психологічної підтримки членів сімей комбатантів на різних етапах військових розгортань в умовах АТО/ООС. Тому за результатами дослідження на узагальнюючому етапі запропоновано систему соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів, яка включає три рівні забезпечення: *структурний*, що являє собою організаційну структуру, яка

забезпечує соціально-психологічну підтримку, допомогу та супровід і містить пропозиції включення до системи підтримки сімей у військових формуваннях двох структурних одиниць – фахівець по роботі з сім'ями на рівні батальйону та групу сімейної підтримки на рівні роти; *організаційний*, який включає організаційні форми роботи з дружинами комбатантів та форми роботи з комбатантами стосовно подружнього спілкування, і *змістовий*, який характеризується тематичним та інформаційним наповненням організаційних форм роботи.

Узагальнення результатів дослідження дає змогу зробити висновки, що реалізація системи підтримки ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів з урахуванням специфіки різних етапів військових розгортань, на яких перебувають їхні чоловіки, має містити організацію групових форм роботи з дружинами комбатантів, використовувати медіаопосередковані канали комунікації та враховувати психологічні та соціальні запити на допомогу, підтримку та інформацію. Здійснення цієї діяльності є можливим як у межах існуючої організаційної структури військових формувань, так і в межах потенційно вдосконаленої. Водночас, як показує досвід інших країн, наявність централізованих програм і політик, а також єдиного структурного підрозділу і чітко визначених посадових осіб, які несуть відповідальність за здійснення таких програм, дає змогу забезпечувати підтримку членів сімей військового підрозділу на більш високому рівні. Тому реалізація запропонованої організаційної структури соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів на рівні батальйону у військових формуваннях може забезпечити сталий розвиток та системну підтримку ресурсної КП, що покращуватиме психологічний стан дружин та сприятиме покращенню МПС військовослужбовців, в тому числі на різних етапах військових розгортань.

Висновки до третього розділу

Запропоновано дві *стратегії розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів*: 1) орієнтована на покращення зовнішніх

ресурсів (шляхом підвищення проактивності формальних інстанцій у наданні системної фахової допомоги); 2) забезпечення зростання внутрішніх ресурсів (шляхом підвищення рівня саморегуляції з урахуванням специфіки етапу військового розгортання комбатанта.

Для реалізації стратегій розвитку ресурсної комунікативної поведінки розроблено та апробовано соціально-психологічні засоби у форматі трьохетапної групової психосоціальної роботи, яка включає інформаційний, психологічний, консультаційний блоки з використанням медіапсихологічних засобів саморегуляційного і психоедукаційного спрямування. За результатами локального впровадження виявлено, що запропоновані соціально-психологічні засоби можуть використовуватися як *процедура введення до системної роботи* з членами сімей військовослужбовців, зокрема дружинами.

Виявлено, що існуюча в Україні система соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів не враховує повною мірою психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів як фактору впливу на морально-психологічний стан діючих військовослужбовців і мобілізаційного резерву, до якого належать демобілізовані з військових формувань ветерани. За результатами аналізу міжнародного досвіду виокремлено структурно-функціональні елементи, які можуть бути корисними для вдосконалення роботи із сім'ями військовослужбовців в Україні.

Запропоновано структурно-організаційні засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у форматі рекомендацій з вдосконалення існуючої системи соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців у військових формуваннях, яка включає три рівні забезпечення (структурний, організаційний, змістовий), використовує групові форми роботи та медіаопосередковані канали комунікації, враховує психологічні особливості комунікативної поведінки дружин на різних етапах військових розгортань і соціальні запити дружин на допомогу, підтримку та інформацію. Запропоновано організаційну структуру соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів на рівні батальйону.

Згідно з контекстною АВС-Х-моделлю сімейного стресу та його опанування завчасна підтримка ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів, з урахуванням специфіки етапу військового розгортання в умовах АТО/ООС, може допомогти дружинам комбатантів розвинути мережу ресурсів, у тому числі соціальних (В); завдяки активізації внутрішніх ресурсів сприяти формуванню надання адекватного значення стресорам (С) у разі залучення або повторного залучення комбатанта до участі у бойових діях (А) і таким чином може допомогти убезпечити сім'ю від виникнення важкої кризової ситуації та травматизації (Х) і їх негативного впливу на морально-психологічний стан комбатантів та психологічний стан дружин.

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора: Дідик, Н. (2018e), Дідик, Н. (2019a), Дідик, Н. (2019b), Дідик, Н. (2019c), Умеренкова, Н. (2020b), Умеренкова, Н. (2020c), Didyk, N. (2018), Циганенко, Г., П'яста, С., & Дідик, Н. (2018), Череповська, Н., Дідик, Н. (2019),

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що полягає у виявленні психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів, які можуть покращити психологічний стан дружин і в такий спосіб сприяти покращенню морально-психологічного стану комбатантів на різних етапах їхньої участі у військових розгортаннях. Отримані результати дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

1. Комунікативна поведінка дружин комбатантів у подружньому спілкуванні як процес передачі інформації між членами подружжя містить суб'єктні психологічні особливості (психоемоційний стан дружин) і процесуальні психологічні особливості (інформаційні, інтерактивні та перцептивні складові подружнього спілкування) та включає компонент медіаопосередкованого спілкування. Ресурсну комунікативну поведінку дружин у подружньому спілкуванні визначено як поведінку, яка може покращити психологічний стан дружин і в такий спосіб сприяти покращенню морально-психологічного стану чоловіків.

2. Визначено психологічні особливості комунікативної поведінки дружин, чиї чоловіки перебувають на різних етапах військових розгортань. У групах жінок, чиї чоловіки виконують завдання безпосередньо в районі ведення АТО/ООС або є демобілізованими ветеранами, – високі показники тривожності та підвищення сприйняття дружинами у подружньому спілкуванні окремих ознак психотравматизації чоловіка і найнижчі показники поділення з чоловіком позитивними емоціями та гармонійності комунікаційних орієнтацій. Для дружин, чиї чоловіки на етапі більше 9 місяців після АТО/ООС, – характерні найнижчі показники тривожності та найвищі показники гармонійності; на етапі 4-8 місяців після АТО/ООС – дещо підвищені показники тривожності, що пов'язано з вищими показниками сприйняття дружинами окремих ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні.

Комунікативна поведінка дружин на різних етапах участі їхніх чоловіків у військових розгортаннях може виступати підтримуючим фактором під час переживання бійцем важких психоемоційних станів, а також у контексті сімейних проблем зумовлювати погіршення морально-психологічного стану комбатанта, що так само може впливати на виконання ним службово-бойових завдань.

3. *Виявлено, що суб'єктні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів проявляються у зростанні показників тривожності у зв'язку з частішими проявами ознак психотравматизації чоловіка у подружньому спілкуванні; збільшенні частоти звернень по допомогу із психоемоційних питань до неформальних інстанцій (друзі, громадські організації, волонтери, спільноти дружин) на противагу формальним; збільшенні запиту на персональну психологічну та інформаційно-психологічну підтримку з сімейних питань.*

Процесуальні психологічні особливості комунікативної поведінки дружин комбатантів характеризуються переважно перцептивною складовою, а саме: зв'язками показників поділення емоціями у подружньому спілкуванні з гармонійністю комунікаційних орієнтацій, яка визначається сукупністю таких параметрів, як прийняття партнера, пошук компромісу у взаємодії та адекватність сприйняття і розуміння партнера.

Розкрито психологічний зміст ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у подружньому спілкуванні як поведінки, що орієнтована на задоволення потреб і розв'язання проблем як дружин, так і чоловіків, покращення їхнього психологічного стану; на активізацію внутрішніх ресурсів саморегуляції, та залучення підтримки спільнот. Визначено психологічні особливості ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів, що виявляються у зростанні гармонійності комунікаційних орієнтацій і поділенні емоціями у процесі подружнього спілкування, які пов'язані з такими суб'єктними складовими, як підвищення ефективності способів саморегуляції

($\rho=0,18-0,65$; $p\leq 0,01$) та зниження особистісної ($-0,32$; $p\leq 0,01$) і реактивної тривожності ($\rho=-0,23$; $p\leq 0,01$).

4. Розроблені стратегії розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів можуть сприяти покращенню зовнішніх ресурсів шляхом підвищення проактивності формальних інстанцій у наданні системної фахової допомоги дружинам і сприяти зростанню їхніх внутрішніх ресурсів шляхом підвищення рівня саморегуляції копінг-стратегій та рефлексії з урахуванням специфіки етапів військового розгортання. Запропоновані соціально-психологічні засоби (трьохетапний формат групової психосоціальної роботи та медіапсихологічні засоби) і структурно-організаційні засоби та рекомендації з вдосконалення існуючої системи соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців у військових формуваннях, які можуть сприяти реалізації розроблених стратегій.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні психологічних особливостей комунікативної поведінки дружин комбатантів на різних етапах участі комбатантів у військових розгортаннях у форматі лонгітюдного дослідження як моніторингову складову діяльності підрозділу соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів; у розширенні діапазону дослідження від комунікативної поведінки дружин до ABCX-моделі сімейного стресу, включаючи дослідження психологічних особливостей і дружин, і чоловіків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 7 основних причин звільнення з ЗСУ. Ukrainian Military Pages. (2018). Взято 10 вересня 2020, з <https://bit.ly/3bowVsu>.
2. Агаєв, Н. А., & Флоранская, О. В. (2003). Проблема психологического обеспечения психического здоровья военнослужащих и членов их семей. *Екологічна психологія в Україні*. Взято з http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2003_01/sb01_01.pdf.
3. Агаєв Н.А., Скрипкін О.Г., Дейко А.Б., & Еверт О.В. (2016). *Я повернувся: психологічний поради́ник*. К: НДЦ ГП ЗС України. Взято з <https://dovidnykmpz.info/psycho/ia-povernuvsia-psykholohichny-poradnyk/>.
4. Агаєв Н.А., Скрипкін О.Г., Дейко А.Б., Поливанюк В.В., & Еверт О.В. (2016). *Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України (методичні рекомендації)*. К.: НДЦ ГП ЗС України.
5. Агаєв, Н. А., Кокун, О. М., Герасименко, М. В., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2018). *Досвід роботи в армії США та арміях інших країн щодо недопущення втрат особового складу з причин, не пов'язаних із виконанням завдань за призначенням. Методичний посібник*. К.: НДЦ ГП ЗСУ.
6. Агаєв, Н. А., Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В., & Ткаченко В. В. (2016). *Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: Методичний посібник*. К.: НДЦ ГП ЗСУ.
7. Акименко, Ю. Ф., & Сила, Т. І. (2017). *Як допомогти родині учасника бойових дій: методичний посібник для соціальних працівників і психологів*. Чернігів: Десна Поліграф.
8. Алешина, Ю. Е. (1999). *Индивидуальное и семейное психологическое консультирование*. Изд. 2-е. М.: Независимая фирма "Класс".

9. Алещенко, В. І. (2008). *Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України. Монографія*. Харків: ХУПС.
10. Андреева, Г. М. (2001). *Социальная психология*. М.: Аспект. Пресс.
11. Андреева, Т. В. (2004). *Семейная психология: Учеб. пособие*. СПб.: Речь.
12. Андреева, Т. В., & Толстова, А. В. (2001). Темперамент супругов и совместимость в браке. В *Ананьевские чтения-2001: Тезисы научно-практической конференции* (с. 207-208). СПб.: СПбГУ.
13. Бедюк, М. В. (2016). Особливості реалізації програми “Психологічна допомога бійцям АТО та їхнім сім’ям”. *Психологія: реальність і перспективи*, 6, 18-21.
14. Белановский, С. А. (1996). *Метод фокус-груп*. М.: Издательство Магистр.
15. Бриндіков, Ю. Л. (2018a). Соціальна політика у сфері соціального захисту учасників АТО та їх родин на місцевому рівні (приклад м. Хмельницького). В В. Поліщук (ред.), *Соціальна робота з різними категоріями населення у громаді: українські реалії та міжнародний досвід: колективна монографія* (с. 54–68). Тернопіль: ФОП Осадча Ю.В.
16. Бриндіков, Ю. Л. (2018b). Характеристика інноваційних методик діагностики травматичного стресу у військовослужбовців учасників бойових дій. В *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: зб. матеріалів, доповідей Всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 217-219). Маріуполь.
17. Буряк, О. О., Гіневський, М. І., & Катеруша, Г. Л. (2015). Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 3(44), 137-141.
18. В Україні на обліку майже 370 тисяч учасників бойових дій. Укрінформ. (2019). Взято 10 вересня 2020, з <http://bit.ly/2Y6XNGK>.

19. Важинський, С. Є., Щербак, Т. І. (2016). *Методика та організація наукових досліджень: навчальний посібник*. С.: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
20. Варлакова, Є. О. (2016). Роль і місце родин в адаптації та реабілітації учасників АТО. В *Психологічна допомога особам, які беруть участь в Антитерористичній операції*. Взято з <https://bit.ly/37iy6J6>
21. Верховна Рада України (2020). *Постанова «Про попередній звіт Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань правового статусу ветеранів війни за шість місяців діяльності»*. Взято з <http://bit.ly/38wR0wT>.
22. Венгер, Г. С. (2015). Психологічні особливості рольових стосунків у дистантних сім'ях. *Проблеми сучасної психології*, 27, 103-116
23. Венгер, Г. С. (2016а). Самоактуалізація майбутнього фахівця соціальної сфери. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, (1), 36-44.
24. Венгер Г. С. (2016b). Особливості соціальної роботи із різною типологією сімей. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 6 (2), 127 –133
25. Венгер Г. С. (2016с). Теоретичне дослідження проблеми: фахівець із соціальної роботи із сім'ями. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 1 (1), 119 – 123.
26. Верховна Рада України. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (2018). Взято з <https://bit.ly/3lRR2E1>.
27. Верховна Рада України. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (1992). Взято з <https://bit.ly/2QTo0pwю>
28. Верховна Рада України. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993). Взято з <https://bit.ly/31Zcv64>.

29. Верховна Рада України. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» (2015). Взято з <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/150/2015>
30. Верховна Рада України. Указ Президента України «Про часткову мобілізацію» (2015). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/2015>.
31. Верховна Рада України. Указ Президента України № 116/2018 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року “Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях” (2018). Взято з <http://bit.ly/3e1RZrQ>
32. Вознесенська, О. Л. (2015). Використання мандали в медіаосвітніх заняттях. *Простір арт-терапії. Збірник наукових праць*, 1, 4-21.
33. Возніцина, К., & Литвиненко, Л. (2020). *Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати? Довідник для широкого кола фахівців*. К.: Міністерство у справах ветеранів України.
34. Волошин, П. В., Шестопалова, Л. Ф., Підкоритов, В. С., Марута, Н. О., Бачеріков, А. М., Панченко, О. А., & Рачкаускас, Г. С. (2002). *Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація: методичні рекомендації*. Харків.
35. *Гвардійці Криворізької бригади повернулися додому з району проведення ООС*. Національна гвардія України. (2020). Взято 10 вересня 2020, з <https://bit.ly/2QR85ba>.
36. Гозуватенко, Г. О. (2010). Аналіз чинників, що впливають на морально-психологічне забезпечення військовослужбовців служби за контрактом Збройних сил України у миротворчих операціях. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*, 670, 188-194. Взято з <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/8183>.
37. Голод С. И. (1984). *Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты*. Л.: Наука.

38. Гридковець, Л. (Заг. ред.). (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Том 3.* [Електронний ресурс]. Київ. Взято з <https://bit.ly/354QZlp>.
39. Губеладзе, І. Г. (2018). Адаптаційний потенціал сім'ї та родини в умовах війни. В Л. М. Коробка (голов. ред.), *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації* (с. 147-176). Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з: <https://bit.ly/3lSG5Cl>.
40. Гулевич, О. А. (2007). *Психология коммуникации*. М.: Московский психолого-социальный институт.
41. Денисевич, Н. Ю. (2017). Моделі психологічної допомоги дружинам демобілізованих військовослужбовців. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 33-42.
42. Дідик, Н. Ф. (2018b). Уявлення офіцерів про сім'ю як чинник психологічного стану військовослужбовців. В *Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 41-45). Київ.
43. Дідик, Н. Ф. (2018d). Вплив сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41(44), 68-80.
44. Дідик, Н. Ф. (2018e). Соціально-психологічні передумови використання медіапсихологічних засобів у груповій роботі з дружинами комбатантів. В *Медіаторчість в сучасних українських реаліях: протистояння медіатравмі»: матеріали науково-практичного семінару*. Київ.
45. Дідик, Н. Ф. (2018a). Соціально-психологічна підтримка членів родин військовослужбовців як чинник впливу на морально-психологічний стан бійця під час виконання завдань у зоні АТО. *Український психологічний журнал*, 1(7), 41-57.
46. Дідик, Н. Ф. (2018c). Роль сім'ї у підтримці психологічного стану військовослужбовця на різних етапах виконання службово-бойового завдання.

В Робота з травмами війни. Український досвід: матеріали I всеукр. наук.-практ. конф. (с. 48-51). Київ.

47. Дідик, Н. Ф. (2019b). Система роботи із сім'ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44(47), 37-51. doi: 10.33120/ssj.vi44(47).115.

48. Дідик, Н. Ф. (2019c). Використання медіапсихологічних засобів у груповій роботі з дружинами військовослужбовців. В *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи: матеріали доповідей учасників II Всеукр. конгресу із соціальної психології* (с. 111-115). Київ. Взято з <https://bit.ly/2GyIOkb>.

49. Дідик, Н. Ф. (2019a). Особливості організації групової психологічної роботи з дружинами військовослужбовців: від соціальної потреби до індивідуального запиту. *Актуальні проблеми психології: Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*, 19, 100-120.

50. Добрынина, О. А. (1993). *Проблема формирования благоприятного социально-психологического климата семьи* (Дис. канд. психол. наук). МГУ.

51. Довіра громадян України до суспільних інститутів. *Результати соціологічного дослідження*. (2018). [Електронний ресурс]. Взято з <https://bit.ly/2DA3C9S>.

52. Дубчак, О. Д. (Ред.). (2017). *Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ.* Київ: Наш формат.

53. Ерємина, Т. И., Крюков, Н. П., & Логинова, Ю. Ю. (2002). *Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях*. Саратов: ПМУЦ.

54. Жіноча сила України (2017). *Відео з групової роботи з жінками. Практична частина*. [Відео]. Взято з <https://bit.ly/37iy580>

55. Журавльова, Н. Ю. (2015). Особливості психологічної допомоги сім'ям демобілізованих військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія*, 11, 95-117.

56. Журавльова, Н. Ю. (2017). Специфіка психотерапевтичного стосунку у роботі психолога з дружинами ветеранів бойових дій. *Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія*, 13, 112-129.
57. Журавльова, Н. Ю. (2018). Особливості вторинної травматизації у дружин ветеранів війни: орієнтири психологічної допомоги. *Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія*, 14, 124-153.
58. Журавльова, Н. Ю. (2019). Стресостійкість як фактор подолання наслідків вторинної травматизації у дружин ветеранів війни. *Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія*, 15, 111-146.
59. Завацька, Н. Особистість в екстремальних умовах життя (особливості психотравмуючої ситуації). *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 2, 44-51.
60. Ильин, Е. П. (2004). *Психология индивидуальных различий*. СПб.: Питер.
61. Кабінет Міністрів України. Постанова № 528 «Про внесення змін до Загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» (2017). Взято з <http://zakon5.rada.gov.ua>.
62. Кабінет Міністрів України. Розпорядження № 359-р «Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників 471 антитерористичної операції» (2015). Взято з <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/359-2015-%D1%80>.
63. Капосльоз Г. В., & Розумний О. Д. (2011). Психологічні аспекти морально-психологічного забезпечення дій миротворчих підрозділів Збройних сил України. *Вісник Національного університету оборони України*, 4(23), 130-135.
64. Капська, А. Й., & Олексюк, Н. С. (2009). Організаційно-педагогічне забезпечення позитивної життєдіяльності сім'ї військовослужбовця. *Вісник*

Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки, 61, 5-10.

65. Карпов, А. В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*, 24(5), 45-57.

66. Карпов, А. В. (2004). *Психология рефлексивных механизмов деятельности*. Москва: ИП РАН.

67. *Київ зустрів Бригаду швидкого реагування Нацгвардії після 8-місячної ротації на фронт*. Національна гвардія України. (2020). Взято 10 вересня 2020, з <https://bit.ly/2GmfQDU>.

68. Кісарчук, З. Г., Лазос, Г. П., Омельченко, Я. М., Литвиненко, Л. І., Вовчик-Блакитна, О. О., Шльонська, О. О., ... & Демидюк, Н. П. (2015). *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник*. К.: ТОВ "Видавництво "Логос".

69. Кляпець, О. Я. (2016). Вплив наслідків переживання травматичних подій ветеранами на їх сімейні взаємини. В *Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф.* (с. 155-158). Київ.

70. Ковалев, С. В. (1988). *Психология современной семьи: информационно-методические материалы к курсу "Этика и психология семейной жизни"*. Книга для учителя. М.: Просвещение.

71. Кокур, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2015а). *Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: методичний посібник*. К.: НДЦ ГП ЗСУ.

72. Кокур, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., & Остапчук, В. В. (2017). *Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками АТО на етапі відновлення: методичний посібник*. К.: НДЦ ГП ЗСУ.

73. Кокур, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2015b). Особливості вияву негативних психічних станів у військовослужбовців внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в зоні АТО. *Вісник Національного університету оборони. України*, 3(46), 123-129.

74. Колодзин, Б. (1992). *Как жить после психической травмы*. М.: Шанс.
75. Корнієнко, І. О. (2015). Фактор сім'ї у розвитку опанувальної поведінки особистості. *Вісник Національного університету оборони України*, 3(46), 137-142.
76. Корольов, С. С. (2006). Проблеми соціального захисту населення та його стан серед військовослужбовців на початковому етапі реформування Збройних Сил України. *Вісник Київського славистичного університету*, 27, 77-83.
77. Кучеренко, С. М., & Хоменко, Н. М. (2017). Організаційні особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до умов мирного життя. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*, 21, 66-74.
78. Лазебна, Л. П. (2017). *Соціально-психологічні детермінанти адаптивної копінг-поведінки студентської молоді в освітніх закладах різного типу* (Дис. канд. психол. наук). Східноукраїнський національний університет імені В.Даля.
79. Лазуренко, Е. Ю., Саломатина, М. С., & Стернин, И. А. (2007). *Профессиональная коммуникативная личность*. Воронеж: Истоки.
80. Лемяскина, Н. А., & Стернин, И.А. (2000). Коммуникативное поведение младшего школьника. Воронеж: Центр. - Чернозем. кн. изд-во.
81. Лесков, В. О. (2008). *Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів* (автореф. канд. психол. наук). Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
82. Ломов, Б. (1976). Общение и социальная регуляция поведения индивида. В *Е.В. Шорохова, М.И. Бобнева (ред.), Психологические проблемы социальной регуляции поведения* (с. 64-93). М.: Наука.
83. Луценко, І. О., & Прокофієва, Т. І. (2017). Використання тренінгових занять у роботі з дітьми дошкільного віку із родин учасників АТО

і внутрішньо переміщених осіб. В *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2016 рік* (с. 149-152). Івано-Франківськ.

84. Майстренко, Т. М. (Ред.). (2015). *Повернення з зони бойових дій. Пам'ятка для сімей військовослужбовців, які повернулися з зони АТО*. Житомир: Вид-во Євенок О.О.

85. Малкина-Пых, И. Г. (2007). Телесная терапия. Взято з <https://bit.ly/31ZkXCo>.

86. Малкина-Пых, И. Г. (2005). Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М.: Изд-во Эксмо.

87. Маркова, М. В., & Росінський, Г. С. (2018). Порушення здоров'я сім'ї демобілізованих військовослужбовців-учасників АТО: психопатологічний, психологічний, психосоціальний і сімейний виміри проблем. *Український вісник психоневрології*, 1(94), 78-82.

88. Маркова, М. В., & Росінський, Г. С. (2019). Порушення здоров'я сім'ї в учасників бойових дій: феноменологія, механізми розвитку, психокорекція. *Медична психологія*, 14(1), 9-15.

89. Мельник, А. П. (2016). Особливості психологічної реабілітації військовослужбовців, які перебували в умовах бойових дій. *Психологічні перспективи*, 28, 176-185.

90. Міністерство внутрішніх справ України. Наказ № 1285 «Про затвердження Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України» (2016). Взято з <https://bit.ly/3h8XNOw>.

91. Міністерство оборони України. 30 квітня 2018 року розпочалась операція Об'єднаних сил із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі (2018). Взято з <https://bit.ly/3bvcRor>.

92. Міністерство оборони України. Додаток 1 до директиви Генерального штабу Збройних Сил України № 322/2 (2015). Взято з <https://bit.ly/32UC7QY>.

93. Міністерство оборони України. Наказ № 27 «Про затвердження Інструкції про організацію у Збройних Силах України соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України» (2016). Взято з <https://bit.ly/2Zbu9BR>.

94. Міністерство оборони України. Наказ № 629 «Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 09 грудня 2015 року № 702» (2019). Взято з <https://bit.ly/3gZ9Nln>.

95. Міністерство оборони України. Наказ № 702 «Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів)» (2015). Взято з <https://bit.ly/3h26Z79>.

96. Міністерство оборони України. Положення «Про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту, які брали участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службові (бойові) завдання в екстремальних умовах» (2019). Взято з <https://bit.ly/3gZ9Nln>.

97. *Моніторинг обласних бюджетних програм соціального захисту ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей*. Radnyk.org. (2019). Взято 10 вересня 2020, з <https://bit.ly/3btL2N7>.

98. Мушкевич, М. І. (заг. ред.). (2016). *Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям: колективна монографія*. Луцьк: Вежа-Друк.

99. М'яленко, В. В. (2017). Психологічні стратегії адаптації сімей учасників АТО до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 53-62.

100. Назарова, Е. Б. (2003). *Феномен удовлетворенности браком и личностные черты супругов*. СПб.: Речь.

101. Найдюнова, Л. А. (2014). Медіапрактики і медіапотреби суб'єктів взаємодії: медіаресурси і медіаризики процесів інтерсуб'єктивної взаємодії. В Л. Найдюнова, Н. Череповська (ред.), *Медіапсихологія на перетині інформаційного та освітнього просторів* (с. 35-46). Київ: Міленіум.
102. Найдюнова, Л. А. (2015). *Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу: підручник (2ге вид.)*. Кіровоград: Імекс ЛТД.
103. Найдюнова, Л. А. (2018). Посттравматичний стресовий розлад у другому поколінні: як батько воїн може допомогти сину долати ризики вторинної травматизації. В *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (с. 109-113). Київ.
104. Національна гвардія України. (2019). Взято 12 серпня 2020 з <http://bit.ly/35w4nve>.
105. Національна гвардія України. Наказ № 555 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного супроводу виконання службово-бойових завдань особовим складом Національної гвардії України» (2017).
106. Олексюк, Н. С., & Капська, А. Й. (2010). Вплив ресурсного забезпечення на соціально-педагогічну роботу з сім'єю військовослужбовців. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка*, 11, 68-76.
107. Орловська, О. А. (2019). Психологічні чинники сімейної адаптації учасників бойових дій. *Актуальні проблеми психології. Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 54, 100-105.
108. Ормонт, Л. Р. (1998). *Групповая психотерапия: от теории к практике. Ч. 1, 2*. СПб: РАН.
109. Палієнко Т., & Семигіна Т. (2016). *Психосоціальна підтримка ветеранів війни та цивільних, які постраждали через збройний конфлікт: попередня оцінка ситуації*. [Електронний ресурс]. Взято з <http://bit.ly/2Y6EVb1>.

110. *Першу лінію оборони утримують лише ЗСУ, інші сили, що беруть участь в АТО, розміщені на 2-й і 3-й лінії.* Інтерфакс-Україна. (2015). Взято 10 вересня 2020, з <http://ua.interfax.com.ua/news/general/281436.html>.
111. *Подружжя після АТО. Жіноча сила України* (2017). Взято 10 вересня 2020, з <http://syla.in.ua/2020/01/30/podruzzhzha-pislya-ato/>.
112. Попелюшко, Р. П. (2016). Причини виникнення та механізм розвитку ПТСР у комбатантів. В *Actual questions and problems of development of social sciences: International Scientific-Practical Conference Proceedings* (с. 95–98). Kielce.
113. Потапчук, Є. М. (1998). *Психопрофілактика міжособистісних конфліктів у сім'ях військовослужбовців прикордонних військ* (дис. канд. психол. наук). Академія прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького.
114. Потапчук, Є. М. (2004). Теоретичні основи соціально-психологічної системи збереження психічного здоров'я військовослужбовців. *Психологія*, 23, 253-260.
115. Потапчук, Є. М. (2013). Мовленнєва поведінка подружжя в ситуаціях адюльтеру як психологічна проблема. *Психолінгвістика*, 15, 126-137.
116. Потапчук, Є. М. (2016). Чинники впливу на психічне здоров'я фахівців ризиконебезпечних видів. В *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 234-238). Львів.
117. Потапчук, Є. М. (2017). Сім'я учасника бойових дій як суб'єкт відновлення його психічного здоров'я. В В. П. Садковий, О. В. Тімченко (ред.), *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія* (с. 403-413). Харків: ФОП Мезіна В. В.
118. Потапчук, Є. М., & Потапчук, Н. Д. (2001). Поведінкові реакції подружжя в ситуаціях адюльтеру та особливості надання їм психологічної допомоги. *Зб. наук. пр. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. Серія: Пед. та психол. науки*, 62, 205-208.

119. *Психічне здоров'я та психосоціальна підтримка: Перелік контрольних показників для використання на місцях.* (2008). Женева: МПК.
120. Редчиць, О. (2020). *Особливості партнерських стосунків ветеранів АТО/ООС із різним рівнем посттравматичного зростання* (Магістерська робота). Вищий навчальний заклад «Український католицький університет».
121. Рибик, Л. А. (2016). Вторинний посттравматичний стресовий розлад у дружин учасників бойових дій. *Юридична психологія*, 2(19), 148-156.
122. Сапольски, Р. (2015). *Психология стресса (3-е изд.)*. Санкт-Петербург: Питер.
123. Семенович, А. (2019). *Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте. Метод замещающего онтогенеза*. М.: Генезис.
124. Стасюк, В. В. (2006). *Психологія локальних війн та збройних конфліктів: підручник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів*. Київ: НАОУ.
125. Стасюк, В. В. (Голов. ред.). (2012). *Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України. Підручник: у 2 ч. Ч.1*. К.: НУОУ. Взято з <http://bit.ly/2sB0Uen>.
126. Стернин, И. А. (2000). *Модели описания коммуникативного поведения*. Воронеж: «Гарант». (замість О поняттии коммуникативного поведения).
127. Стернин, И. А. (2003). Проблема описания гендерного коммуникативного поведения. В *Гендер: Язык. Культура. Коммуникация: материалы III Международной конференции* (с. 106-107). Москва.
128. Стернин, И. А., & Камбаралиева, У. Д. (2018). Теоретические проблемы описания коммуникативного поведения. *Коммуникативные исследования*, 2 (16), 20-34.
129. Сурмяк, Ю., & Кудрик, Л. (2015). Соціально-психологічна допомога учасникам бойових дій у подоланні посттравматичного стресового розладу. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 3, 123-134.

130. Сысенко, В. А. (1989). *Супружеские конфликты*. М.: Мысль.
131. Мозговий, В. (2018). Вивчення особистості військовослужбовців схильних до делінквентної поведінки в контексті порушення їх статевого статусу та родинних зв'язків. *Теорія і практика сучасної психології: Збірник наукових праць*, 4, 23 – 28.
132. Мозговий, В. (2019). Робота психолога з сім'ями військовослужбовців, що виконують завдання за призначенням. *Теорія і практика сучасної психології: Збірник наукових праць*, 5(1), 124 – 129
133. Титаренко, Т. М. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації: монографія*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
134. Титаренко, Т. М. (2019). Соціально-психологічний супровід як спосіб полегшення переходу від війни до миру. В *Дев'яті Сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали міжнародної наукової конференції* (с. 347-350). Чернігів.
135. Тополь, О. В. (2015). Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, 124, 230-233.
136. *Україна має близько 200 тисяч резервістів*. АрміяINFORM. (2019). Взято 10 вересня 2020, з <https://bit.ly/2R7s5Xn>.
137. Український мілітарний портал. (2020). Витрати та чисельність ЗСУ: уточнені показники. Взято 20 вересня 2020 р. з <http://bit.ly/3oNvoCh>.
138. Умеренкова, Н. Ф. (2020a). Індивідуально-психологічні особливості дружин комбатантів з різним досвідом війни їхніх чоловіків. *Психологічний часопис*, 6(4), 213-228. doi: 10.31108/1.2020.6.4.18.
139. Умеренкова, Н. Ф. (2020b). Система підтримки сімей військовослужбовців під час циклу розгортання: досвід США та Канади. В *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* (с. 137-140). Київ.

140. Умеренкова, Н. Ф. (2020с). Ресурсність комунікативної поведінки дружин комбатантів у соціальних мережах. В *Медіатворчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі: матеріали Всеукр. наук. інтернет-конф. (з міжнар. участю)*. Київ.

141. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги (УКПМД) «Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад» (2016). [Електронний ресурс]. Взято з <https://bit.ly/3m183Mr>.

142. Фетискин, Н. П., Козлов В. В., & Мануйлов Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Института психотерапии.

143. Форноляк, В. М. (2016). Особливості соціально-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. В *Психологічна допомога особам, які беруть участь в Антитерористичній операції: матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції. Частина 1* (с. 85-88). Київ. Взято з <https://bit.ly/2Z9DVo8>.

144. Ханин, Ю. Л. (1976). *Краткое руководство к шкале реактивной и личностной тревожности Ч. Д. Спилбергера*. Л.: ЛНИИФК.

145. Харчев, А. Г., & Мацковский М. С. (1978). *Современная семья и ее проблемы*. М.: Статистика.

146. Хоружий, С. М., Пішко І. О., & Лозінська Н. С. (2017). *Психологічна робота з посттравматичними стресовими розладами у військовослужбовців Збройних Сил України. Частина 2: Групові форми психологічної допомоги військовослужбовцям у подоланні наслідків психологічної травматизації. Методичний посібник*. К: НДЦ ГП ЗСУ.

147. Циганенко, Г. В. (Наук. ред.). (2016). *Ми пережили: техніки відновлення для сімей, військових, цивільних та дітей: практ. посіб. для внутрішньо переміщених осіб, демобілізованих та їхніх сімей*. К.: Видавництво «ЛОГОС».

148. Циганенко, Г., П'яста, Р., & Дідик, Н. (2018). *Любити, Жити і Чекати. Путівник для родин військових, які перебувають у зоні бойових дій*. Львів: Колесо. Взято з <https://bit.ly/3567KK4>.

149. Череповська, Н. І., Дідик, Н. Ф. (2019). *Медіапсихологічні ресурси подолання травми війни. Практичний посібник*. [Електронний ресурс]. Взято з <https://bit.ly/353yJ98>.

150. Череповська, Н. І. (2016) Медіапсихологічні ресурси соціально-психологічної реабілітації постраждалих від воєнних дій. В *Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи: збірник статей Четвертої міжнародної науково-методичної конференції* (с. 491-503). Київ.

151. Череповська, Н. І. (2017). Програма психосоціальної підтримки ветеранів війни за допомогою медіапсихологічних ресурсів. *Проблеми політичної психології*, 6, 119-132.

152. Череповська, Н. І. (2018). Психосоціальна підтримка комбатантів: медіапсихологічні ресурси. В *Робота з травмами війни. Український досвід: матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 125-128). Київ.

153. Чижевський, С. О. (2016). *Проект оновленої структури та завдань психологічної служби НГУ*. [Електронний ресурс]. Взято з <https://bit.ly/2DAsSNe>.

154. Шпильовий, Я. В. (2017). Клінічний зміст і вираженість депресивних і тривожних феноменів в структурі невротичних тривожно-депресивних розладів різного психогенезу у жінок (вимушених переселенців та дружин військовослужбовців—учасників АТО). *Український вісник психоневрології*, 25(2), 88-91.

155. Яблонська, Т. М. (2018). Сім'я як ресурс психологічної реабілітації комбатантів. В *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: збірник матеріалів, доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 82-86). Маріуполь.

156. *A Family Guide to The Military Experience*. (2016). [Электронный ресурс]. Взято з <http://bit.ly/2r2nXhL>.
157. *A Network of Family support*. (2017). [Электронный ресурс]. Взято з <http://bit.ly/2RaNM9W>.
158. *About AFF*. Army Family Federation. (2019). Взято 2 грудня 2019, з <https://aff.org.uk/about-aff/>.
159. *ACS Programs and Services*. ARMY MWR. (2019). Взято 2 грудня 2019, з <https://www.armymwr.com/programs-and-services/personal-assistance>.
160. *Additional Needs and Disability: A Guide for Service Families*. (2017). [Электронный ресурс]. Взято з <https://bit.ly/3bL3yBh>.
161. Angelis, K., & Segal, M. (2015). Transitions in the military and the family as greedy institutions: Original concept and current applicability. In R. Moelker, M. Andres, G. Bowen, & P. Manigart (Eds.), *Military families and war in the 21st century: Comparative perspectives* (pp. 21–39). London: Routledge.
162. Apter, M. (2001). *Motivational styles in everyday life*. Washington, DC: American Psychological Association.
163. *Armed Forces Covenant: guidance and support*. Gov.uk (2019). Взято 10 вересня 2020, з <https://bit.ly/3lPHjye>.
164. Bailey, T. (2019). *The Relationship Between Military Deployment and Spouses' Anxiety, Depression, and Stress* (Ph.D.). Walden University.
165. Baptist, J., Amanor-Boadu, Y., Garrett, K., Nelson Goff, B., Collum, J., & Gamble, P. et al. (2011). Military Marriages: The Aftermath of Operation Iraqi Freedom (OIF) and Operation Enduring Freedom (OEF) Deployments. *Contemporary Family Therapy*, 33(3), 199-214. doi: 10.1007/s10591-011-9162-6.
166. Ben Arzi, N., Solomon, Z., & Dekel, R. (2000). Secondary traumatization among wives of PTSD and post-concussion casualties: distress, caregiver burden and psychological separation. *Brain Injury*, 14(8), 725-736. doi: 10.1080/026990500413759.

167. Bisht, P., & Pande, L. (2017). Psychological well-being of the spouses of deployed and non-deployed commissioned officers of Indian Armed Forces: A comparative study. *Asian Journal Of Home Science*, 12(1), 127-130. doi: 10.15740/has/ajhs/12.1/127-130.
168. Bodenmann, G. (2020). Dyadic Coping and Its Significance for Marital Functioning. B T. Revenson, K. Kayser & G. Bodenmann, *Decade of behavior. Couples coping with stress: Emerging perspectives on dyadic coping* (c. 33–49). Washington, DC: American Psychological Association.
169. Bóia, A., Marques, T., Francisco, R., Ribeiro, M., & dos Santos, R. (2017). International Missions, Marital Relationships and Parenting in Military Families: An Exploratory Study. *Journal of Child and Family Studies*, 27(1), 302-315. doi: 10.1007/s10826-017-0873-7.
170. Borah, E., & Fina, B. (2017). Military spouses speak up: A qualitative study of military and veteran spouses' perspectives. *Journal of Family Social Work*, 20(2), 144-161.
171. Boss, P., Bryant, C. M., & Mancini, J. A. (2016). *Family stress management: A contextual approach*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
172. Bowen, G. L., Mancini, J. A., Martin, J. A., Ware, W. B., & Nelson, J. P. (2003). Promoting the adaptation of military families: An empirical test of a community practice model. *Family Relations*, 52(1), 33-44.
173. Braun-Lewensohn, O., & Bar, R. (2017). Coping and quality of life of soldiers' wives following military operation. *Psychiatry research*, 254, 90-95. doi: 10.1016/j.psychres.2017.04.037.
174. Burrell, L. M., Adams, G. A., Durand, D. B., & Castro, C. A. (2006). The impact of military lifestyle demands on well-being, army, and family outcomes. *Armed Forces & Society*, 33, 43-58.
175. Calvert, C., & Switzer, G. (2006). Deployment Support – Strength through Partnership. B *Human Dimensions in Military Operations – Military Leaders' Strategies for Addressing Stress and Psychological Support* (c. 20A-1-20A-10). Neuilly-sur-Seine: RTO.

176. Carter, S. P., & Renshaw, K. D. (2016). Spousal communication during military deployments: A review. *Journal of Family Issues*, 37(16), 2309-2332. doi: 10.1177/0192513X14567956
177. Carter, S. P., Loew, B., Allen, E. S., Osborne, L., Stanley, S. M., & Markman, H. J. (2015). Distraction during deployment: Marital relationship associations with spillover for deployed army soldiers. *Military Psychology*, 27(2), 108-114.
178. Chandra, A., Lara-Cinisomo, S., Jaycox, L. H., Tanielian, T., Burns, R. M., Ruder, T., & Han, B. (2010). Children on the homefront: The experience of children from military families. *Pediatrics*, 125(1), 16-25. doi: 10.1542/peds.2009-1180.
179. Chartier A. (2019). *The Mapping and Gaps Analysis of Services for Military Families Report*. [Электронный ресурс]. Взято з <http://bit.ly/2P6b520>.
180. Choi, Y., Gray, H., & Ambady, N. (2006). The Glimpsed World: Unintended Communication and Unintended Perception. *The New Unconscious*, 308-333. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195307696.003.0013.
181. Claes, L., Simons, J., & Vandereycken, W. (2008). *Eating disorders in adult women*. NY: Nova Science Publishers.
182. Clay, L. D. (2004). *Serving the home front: An analysis of military family support from September 11, 2001 through March 31, 2004*. Alexandria, VA: National Military Family Association.
183. Clever, M., & Segal, D. R. (2013). The demographics of military children and families. *The Future of Children*, 23 (2), 13-39.
184. Coolbaugh, K. W., & Rosenthal, A. (1992). *Family separations in the army*. Alexandria, VA: U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences.
185. Coyne, J. C., & Smith, D. A. (1991). Couples coping with a myocardial infarction: A contextual perspective on wives' distress. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(3), 404-412. doi: 10.1037/0022-3514.61.3.404.

186. Coyne, S. M., Stockdale, L., Busby, D., Iverson, B., & Grant, D. M. (2011). I luv u ;)! A descriptive study of the media use of individuals in romantic relationships. *Family Relations*, 60, 150-162. doi: 10.1111/j.1741-3729.2010.00639.x.
187. Dattilio, F. M., Jongsma Jr, A. E., & Davis, S. D. (2010). *The family therapy treatment planner*. NJ: John Wiley & Sons.
188. Deater-Deckard, K. D., & Panneton, R. (2017). *Parental stress and early child development*. Cham: Springer.
189. *Defence and armed forces: Support services for military and defence personnel and their families*. Gov.uk. (2019). Взято 2 грудня 2019, з <http://bit.ly/35Q2eZ3>.
190. Dekel R, Solomon Z, Bleich A. (2005). Emotional distress and marital adjustment of caregivers: contribution of the care recipient's level of impairment and of the caregiver's appraised burden. *Anxiety Stress Coping*, 18, 71-82.
191. Department of the Army (2007). Deployment Support Cycle Directive. Retrieved from <https://bit.ly/2XtDROT>.
192. *Deployment: An Overview*. Military.com. (2020). Взято 10 вересня 2020, з <https://www.military.com/deployment/deployment-overview.html>.
193. DeVoe, E. R., Ross, A. M., Spencer, R., Drew, A., Acker, M., Paris, R., & Jacoby, V. (2020). Coparenting across the deployment cycle: Observations from military families with young children. *Journal of Family Issues*, 41(9), 1447-1469.
194. Didyk, N. (2018). Features of Psychosocial Support of Combatants' Wives. *Mental Health Global Challenges XXI Century*. Взято з <https://bit.ly/3gTt5Zq>.
195. Dimmick, J., Kline, S., & Stafford, L. (2000). The gratification niches of personal e-mail and the telephone: Competition, displacement, and complementarity. *Communication Research*, 27, 227-248. doi: 10.1177/009365000027002005.
196. Duarte, A. S., Francisco, R., Ribeiro, M. T., & Santos, R. P. D. (2020). Daily Life, Communication and Affections of Siblings and Parents of Military

Service Members in Mission. *Paidéia (Ribeirão Preto)*, 30, 1-10. doi: 10.1590/1982-4327e3002.

197. Easterling, B.A., & Knox, D. (2010). Left behind: The deployment experience of military wives. *Journal of Family Life*. Retrieved from www.journaloffamilylife.org/militarywives.

198. Eaton, K. M., Hoge, C. W., Messer, S. C., Whitt, A. A., Cabrera, O. A., McGurk, D., ... & Castro, C. A. (2008). Prevalence of mental health problems, treatment need, and barriers to care among primary care-seeking spouses of military service members involved in Iraq and Afghanistan deployments. *Military medicine*, 173(11), 1051-1056. doi: 10.1037/t02598-000.

199. Ender, M. G. (1995). G.I. phone home: The use of telecommunications by the soldiers of Operation Just Cause. *Armed Forces & Society*, 21, 425-453. doi:10.1177/00 95327X9502100307

200. Enroth, C., Forbes, D., & McFall, T. (2010). *Army FRG Leader's Handbook (4th ed.)* [Электронный ресурс]. Cornell University. Взято з <https://bit.ly/2F6UfPa>.

201. Everson, R. B., & Figley, C. R. (Eds.). (2011). *Families under fire: Systemic therapy with military families*. New York, NY: Routledge.

202. Everson, R., Darling, C., Herzog, J., Figley, C., & King, D. (2017). Quality of life among U.S. Army spouses during the Iraq war. *Journal of Family Social Work*, 20(2), 124-143. doi: 10.1080/10522158.2017.1279578.

203. *Family Advocacy Program*. Army MWR (2019). Взято 2 грудня 2019, з <http://bit.ly/2DBOh4S>.

204. *Family Readiness System*. Military on Source. (2019). Взято 2 грудня 2019, з <http://bit.ly/2PfhIPV>.

205. Faulkner, X., & Culwin, F. (2005). When fingers do the talking: A study of text messaging. *Interacting with Computers*, 17, 167-185.

206. Figley, C. (1993). Coping with stressors on the home front. *Journal of Social Issues*, 49, 51-71.

207. Figley, C. R. & McCubbin, H. I. (Eds.). (1983). *Stress and the Family, Volume II: Coping with Catastrophe*. New York: Brunner/Mazel.
208. Figley, C. R. (1986). Post-traumatic stress: The role of the family. *Emotional first aid*, 3(3), 58-70.
209. Figley, C. R. (Ред.). (1986). *Trauma and its Wake, Volume II: Traumatic Stress Disorders: Theory, Research, and Treatment*. New York: Brunner/Mazel.
210. Figley, C. R. (Ред.). (1989). *Treating Stress in Families*. New York: Brunner/Mazel.
211. Figley, C. R. (Ред.). (1995). *Compassion Fatigue: Secondary Traumatic Stress Disorders from Treating the Traumatized*. New York: Brunner/Mazel.
212. Figley, C. R. (Ред.). (1997). *Burnout in Families: The Systemic Costs of Caring*. Boca Raton: CRC Press
213. Figley, C. R., & Kiser, L. (2013). *Helping Traumatized Families (2nd ed.)*. NY: Routledge.
214. Flake, E. M., Davis, B. E., Johnson, P. L., & Middleton, L. S. (2009). The psychosocial effects of deployment on military children. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 30, 271-278. doi: 10.1097/DBP.0b013e3181aac6e4.
215. Foa, U. G., & Foa, E. B. (1974). *Societal structures of the mind*. NY: Charles C Thomas.
216. Francisković, T., Stevanović, A., Jelusić, I., Roganović, B., Klarić, M., & Grković, J. (2007). Secondary traumatization of wives of war veterans with posttraumatic stress disorder. *Croatian medical journal*, 48(2), 177-184.
217. Fullerton, C. S., & Ursano, R. J. (1997). *Posttraumatic responses in spouse/significant others of disaster workers*. B C. S. Fullerton & R. J. Ursano (eds.), *Posttraumatic stress disorder: Acute and long-term responses to trauma and disaster* (c. 59-75). American Psychiatric Association.
218. Galvin, K. M., Braithwaite, D. O., & Bylund, C. L. (2015). *Family communication: Cohesion and change*. NY: Routledge.

219. Gerstel, N., & Gallagher, S. K. (1993). Kinkeeping and distress: Gender, recipients of care, and work-family conflict. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 598- 607.
220. Gewirtz, A. H., & Youssef, A. M. (Eds.). (2016). Parenting and Children's Resilience in Military Families: A Twenty-First Century Perspective. In *Parenting and children's resilience in military families* (pp. 1-9). Cham: Springer.
221. Gil, E. (2014). *Play in family therapy*. NY: Guilford Publications.
222. Green, S., Nurius, P. S., & Lester, P. (2013). Spouse psychological well-being: A keystone to military family health. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 23(6), 753-768. doi: 10.1080/10911359.2013.795068.
223. Greene, T., Buckman, J., Dandeker, C., & Greenberg, N. (2010). How communication with families can both help and hinder service member' mental health and occupational effectiveness on deployment. *Military Medicine*, 175, 745-749. doi: 10.7205/MILMED-D-09-00278.
224. Gross, E. G. (2004). Adolescent internet use: What we expect, what teens report. *Applied Developmental Psychology*, 25, 633-649. doi: 10.1016/j.appdev.2004.09.005.
225. Harrell, M. C., Lim, N., Werber, L., & Golinelli, D. (2005). *Working around the military: Challenges of military spouse employment*. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation.
226. Herzog, J. R., Everson, R. B., & Whitworth, J. D. (2011). Do secondary trauma symptoms in spouses of combat-exposed national guard soldiers mediate impacts of soldiers' trauma exposure on their children? *Child and Adolescent Social Work Journal*, 28(6), 459-473. doi: 10.1007/s10560-011-0243-z.
227. Hian, L. B., Chuan, S. L., Trevor, T. M. K., & Detenber, B. H. (2004). Getting to know you: Exploring the development of relational intimacy in computer-mediated communication. *Journal of computer-mediated communication*, 9(3).
Взято з <https://bit.ly/3h0lhns>.
228. Hill, R. (1958). Generic Features of Families under Stress. *Social Casework*, 39(2-3), 139-150. doi: 10.1177/1044389458039002-318.

229. Houston, J. B., Pfefferbarum, B., Sherman, M. D., Melson, A. G., & Brand, M. W. (2013). Family communication across the military deployment experience: Child and spouse report of communication frequency and quality and associated emotions, behaviors, and reactions. *Journal of Loss and Trauma*, 18(2), 103-119. doi: 10.1080/15325024.2012.684576.
230. Hughes-Kirchubel, L., Wadsworth, S. M., & Riggs, D. S. (Eds.). (2018). *A battle plan for supporting military families: Lessons for the leaders of tomorrow*. Cham: Springer.
231. Igarashi, T., Takai, J., & Yoshida, T. (2005). Gender differences in social network development via mobile phone text messages: A longitudinal study. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(5), 691-713.
232. Ishii, K. (2006). Implications of mobility: The uses of personal communication media in everyday life. *Journal of Communication*, 56, 346-365. doi: 10.1111/j.1460-2466.2006.00023.x.
233. Joseph, A. L., & Afifi, T. D. (2010). Military wives' stressful disclosures to their deployed husbands: The role of protective buffering. *Journal of Applied Communication Research*, 38(4), 412-434. doi: 10.1080/00909882.2010.513997.
234. Juhasz, A., & Bradford, K. (2016). Mobile Phone Use in Romantic Relationships. *Marriage & Family Review*, 52(8), 707-721. doi: 10.1080/01494929.2016.1157123.
235. Kilkey, M., & Palenga-Möllenbeck, E. (Eds.). (2016). *Family life in an age of migration and mobility: global perspectives through the life course*. Cham: Springer.
236. Kirkpatrick 4-levels of evaluation: Happy sheets? Surely past its sell-by date? Donald Clark Plan B. (2020). Взято 10 вересня 2020, з <https://bit.ly/32ZDA8q>.
237. Koić E, Francišković T, Mužinić-Masle L, Đorđević V, Vondraček S. (2002). Chronic pain and secondary traumatization in the wives of Croatian veterans treated for posttraumatic stress Disorder. *Acta Clinica Croatica*, 41, 95-306.

238. Larsen, J. L., Clauss-Ehlers, C. S., & Cosden, M. A. (2015). An exploration of army wives' responses to spousal deployment: Stressors and protective factors. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, 4(4), 212-228. doi: 10.1037/cfp0000049.
239. Lenhart, A., & Duggan, M. (2020). Couples, the Internet, and Social Media. Взято 28 червня 2020, з <https://pewrsr.ch/3h7DWPL>.
240. Lester, P., Peterson, K., Reeves, J., Knauss, L., Glover, D., Mogil, C., ... & Beardslee, W. (2010). The long war and parental combat deployment: Effects on military children and at-home spouses. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 49(4), 310-320.
241. Lewis, C., & Fabos, B. (2005). Instant messaging, literacies, and social identities. *Reading Research Quarterly*, 40, 470-501. doi: 10.1598/RRQ.40.4.5
242. Lim, N., & Schulker, D. (2010). *Measuring underemployment among military spouses*. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation.
243. Logan, K. V. (1987). Emotional cycle of deployment. B *US Naval Institute Proceedings*. Взято з <https://bit.ly/2RRcxHL>.
244. Lyons, R. F., Mickelson, K. D., Sullivan, M. J. L., & Coyne, J. C. (1998). Coping as a Communal Process. *Journal of Social and Personal Relationships*, 15(5), 579-605. doi:10.1177/0265407598155001.
245. MacDermid, S., Schwarz, R., Faber, A., Adkins, J., Mishkind, M., & Weiss, H. (2005). Military fathers on the front lines. B W. Marsiglio, K. Roy, & G. L. Fox (eds.), *Situated fathering: A focus on physical and social spaces* (с. 209-239). Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
246. Mace, J. (2003). *Playing with time: Mothers and the meaning of literacy*. London: Taylor & Francis.
247. Mansfield, A., Kaufman, J., Marshall, S., Bradley, G., Morrissey, J., & Engel, C. (2010). Deployment and the use of mental health services among U.S. army wives. *New England Journal of Medicine*, 362(2), 101-109.
248. McCubbin, H. I., & Figley, C. R. (Eds.) (1983). *Stress and the Family, Volume I: Coping with Normative Transitions*. New York: Brunner/Mazel.

249. McCubbin, H. I., & Patterson, J. M. (1983). The family stress process: The double ABCX model of adjustment and adaptation. *Marriage & Family Review*, 6(1-2), 7-37.
250. Meadows, S. O., Griffin, B. A., Karney, B. R., & Pollak, J. (2016). Employment gaps between military spouses and matched civilians. *Armed Forces & Society*, 42(3), 542-561.
251. Meadows, S. O., Tanielian, T., Karney, B., Schell, T., Griffin, B. A., Jaycox, L. H., ... & Vaughan, C. A. (2017). The deployment life study: Longitudinal analysis of military families across the deployment cycle. *Rand health quarterly*, 6(2). Retrieved from https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1388.html.
252. Merolla, A. J. (2010). Relational maintenance and noncopresence reconsidered: Conceptualizing geographic separation in close relationships. *Communication Theory*, 20, 169-193. doi: 10.1111/j.1468-2885.2010.01359.x.
253. Merolla, A. J. (2012). Connecting here and there: A model of long-distance relationship maintenance. *Personal Relationships*, 19, 775-795. doi: 10.1111/j.1475-6811.2011.01392.x.
254. Miceli, M., & Castelfranchi, C. (2014). *Expectancy and emotion*. Oxford: OUP.
255. *Military Family Services Program: Parameters 4 Practice*, 2nd edition. (2017). [Електронний ресурс]. Взято з <http://bit.ly/35UdJ1w>.
256. Miller, R. S. (2012). *Intimate relationships (6th ed.)*. New York, NY: McGraw-Hill.
257. Moelker, R., Andres, M., & Poot, G. J. (2006). *Supporting Military Families. A Comparative Study in Social Support Arrangements for Military Families (Theoretical Dimensions and Empirical Comparison between Countries)*. Взято з <https://bit.ly/2GvALVj>.
258. Murphy, S. E., & Reichard, R. (Eds.). (2012). *Early development and leadership: Building the next generation of leaders*. NY: Routledge.

259. Newby, J. H., McCarroll, J. E., Ursano, R. J., Fan, Z., Shigemura, J., & Tucker-Harris, Y. (2005). Positive and negative consequences of a military deployment. *Military Medicine*, 170, 815-819.
260. Patterson, J. M. (1988). Families experiencing stress: I. The family adjustment and adaptation response model: II. Applying the FAAR model to health-related issues for intervention and research. *Family Systems Medicine*, 6, 202-237. doi: 10.1037/h0089739.
261. Pettigrew, J. (2009). Text messaging and connectedness within close interpersonal relationships. *Marriage and Family Review*, 45, 697-716. doi: 10.1080/01494920903224269.
262. Piechurska-Kuciel, E., & Szymańska-Czaplak, E. (Eds.). (2013). *Language in cognition and affect*. NY: Springer Science & Business Media.
263. Pincus, S. H., House, R., Christenson, J., & Adler, L. E. (2001). *The emotional cycle of deployment: A military family perspective*. US Army Medical Department Journal. Взято з <https://bit.ly/31YpSUB>.
264. Pincus, S., Leiner, B., Black, N., & Singh, T. W. (2011). The impact of deployment on military families and children. В E. C. Ritchie (ред.), *Combat and Operational Behavioral Health* (с. 487-501). Washington DC: Office of The Surgeon General at TMM Publications.
265. *Presentation of Servicemen`s Family Support Program*. Ministry of Defence of Georgia. (2018). Взято 10 вересня 2020, з <http://bit.ly/2rHgyV2>.
266. Raush, H.L., Greif, A.C., & Nugent, J. (1979). Communication in couples and families. In W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, I.L. Reiss, *Contemporary theories about the family* (pp. 468–492). NY: The Free Press.
267. *Report on the cycles of deployment: An analysis of survey responses from April through September, 2005*. (2005). National Military Family Association.
268. Richardson, S. M., Pflieger, J. C., Woodall, K. A., Stander, V. A., & Riviere, L. A. (2020). A model of deployment readiness among military spouses: The role of mental health and deployment-related personal growth. *Military Behavioral Health*, 8(4), 378-395.

269. Rosen, L. N., & Moghadam, L. Z. (1988). Social support, family separation, and well-being among military wives. *Behavioral Medicine*, 14(2), 64-70.
270. Rosino, M. (2016). ABC-X Model of Family Stress and Coping. B *Encyclopedia of Family Studies* (c. 1-6). doi: 10.1002/9781119085621.wbefs313.
271. Rossetto, K. R. (2012). Relational coping during deployment: Managing communication and connection in relationships. *Personal Relationships*, 20, 568-586. doi: 10.1111/pere.12000.
272. Schumm, W. R., Bell, D. B., Ender, M. G., & Rice, R. E. (2004). Expectations, use, and evaluation of communication media among deployed peacekeepers. *Armed Forces & Society*, 30, 649-662. doi: 10.1177/0095327X0403000407.
273. Schwartz, R. (2008). *Cell phone communication versus face-to-face communication: The effect of mode of communication on relationship satisfaction and the difference in quality of communication* (Ph.D.). Kent State University.
274. Segal, M. W., Lane, M. D., & Fisher, A. G. (2015). Conceptual model of military career and family life course events, intersections, and effects on well-being. *Military Behavioral Health*, 3(2), 95-107.
275. Sheppard, S. C., Malatras, J. W., & Israel, A. C. (2010). The impact of deployment on US military families. *American Psychologist*, 65, 599-609.
276. Sinclair, R. R., Paulson, A. L., & Riviere, L. A. (2019). The Resilient Spouse: Understanding Factors Associated with Dispositional Resilience Among Military Spouses. *Military Behavioral Health*, 7(4), 376-390.
277. *Soldier & Family Assistance Center (SFAC)*. Army MWR. (2019). Взято 2 грудня 2019, з <https://bit.ly/2FbcJyk>.
278. Stafford, L., & Canary, D. J. (1991). Maintenance strategies and romantic relation- ship type, gender and relational characteristics. *Journal of Social and Personal Relationships*, 8, 217-242. doi: 10.1177/0265407591082004.

279. SteelFisher, G. K., Zaslavsky, A. M., & Blendon, R. J. (2008). Health-related impact of deployment extensions on spouses of active duty Army personnel. *Military Medicine*, 173(3), 221-229.
280. Storms, M. (2014). *Wives Left Behind: Factors that Impact Active Duty Wives' Psychological Well-being while Experiencing Deployment-Related Separation* (Ph.D.). The Ohio State University. Взято з <https://bit.ly/2xxJxOz>.
281. Subrahmanyam, K., & Greenfield, P. (2008). Online communication and adolescent relationships. *The Future of Children*, 18, 119-146. doi: 10.1353/foc.0.0006.
282. Sullivan, K. (2014). An Application of Family Stress Theory to Clinical Work with Military Families and Other Vulnerable Populations. *Clinical Social Work Journal*, 43(1), 89-97. doi: 10.1007/s10615-014-0500-7.
283. *The Army Welfare Service (Aws)*. Army Be the Best (2019). Взято 2 грудня 2019, з <https://www.army.mod.uk/personnel-and-welfare/>.
284. *The British Army. A Guide for Army Families (4th ed.)*. (2014). [Електронний ресурс]. Взято з <https://www.army.mod.uk/>.
285. Tulane, S., Beckert, T. (2013). Perceptions of texting: A comparison of female high school and college students. *North American Journal of Psychology*, 15, 395-404.
286. Turner, J. L., Foa, E. B., & Foa, U. G. (1971). Interpersonal reinforcers: Classification, interrelationship, and some differential properties. *Journal of Personality and Social Psychology*, 19(2), 168.
287. *U.S. Army Deployment Cycle Readiness: Soldier's and Family Member's Handbook*. (2008). [Електронний ресурс]. Взято з <http://bit.ly/2rHe88U>.
288. *U.S. Army Family Readiness Support Assistant*. (2007). [Електронний ресурс]. Взято з <http://bit.ly/384Ujt0>.
289. *U.S. Army Guide on Family Assistance Centers*. (2009). [Електронний ресурс]. Взято з <http://bit.ly/2R8zIOd>.
290. Van Breda, A. D. (1997). Experience of routine husband absences in the South African Navy. *Social Work/Maatskaplike Werk*, 33(2), 154-164.

291. Van Breda, A. D. (1999). Developing resilience to routine separation: An occupational social work intervention. *Family in Society*, 80, 597-605.
292. Van der Kolk, B. A., Stone, L., West, J., Rhodes, A., Emerson, D., Suvak, M., & Spinazzola, J. (2014). Yoga as an Adjunctive Treatment for Posttraumatic Stress Disorder: A Randomized Controlled Trial. *The Journal of clinical psychiatry*, 75(6), e559-e565. doi: 10.4088/JCP.13m08561.
293. Van Kleemput, K. (2010). "I'll see you on IM, text, or call you": A social network approach of adolescents' use of communication media. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 30, 75-85. doi: 10.1177/0270467610363143.
294. Walsh, F. (2003). Family resilience: A framework for clinical practice. *Family Process*, 42, 1-18. doi: 10.1111/j.1545-5300.2003.00001.x.
295. Wong, L., & Gerrass, S. J. (2010). *The effects of multiple deployments on Army adolescents*. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College.
296. Wood, S., Scarville, J., & Gravino, K. S. (1995). Waiting wives: separation and reunion among army wives. *Armed Forces & Society*, 21(2), 217-236.

ДОДАТКИ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:

1. Дідик, Н. Ф. (2018). Вплив сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41(44), 68-80.

2. Дідик, Н. Ф. (2019). Особливості організації групової психологічної роботи з дружинами військовослужбовців: від соціальної потреби до індивідуального запиту. *Актуальні проблеми психології: Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*, 19, 100-120.

3. Дідик, Н. Ф. (2019). Система роботи із сім'ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44(47), 37-51. doi: 10.33120/ssj.vi44(47).115.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

4. Дідик, Н. Ф. (2018). Соціально-психологічна підтримка членів родин військовослужбовців як чинник впливу на морально-психологічний стан бійця під час виконання завдань у зоні АТО. *Український психологічний журнал*, 1(7), 41-57.

5. Умеренкова, Н. Ф. (2020). Індивідуально-психологічні особливості дружин комбатантів з різним досвідом війни їхніх чоловіків. *Психологічний часопис*, 6(4), 213-228. doi: 10.31108/1.2020.6.4.18.

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Дідик, Н. Ф. (2018). Уявлення офіцерів про сім'ю як чинник психологічного стану військовослужбовців. В *Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 41-45). Київ.

7. Дідик, Н. Ф. (2018). Роль сім'ї у підтримці психологічного стану військовослужбовця на різних етапах виконання службово-бойового завдання. В *Робота з травмами війни. Український досвід: матеріали I всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 48-51). Київ.

8. Дідик, Н. Ф. (2018). Соціально-психологічні передумови використання медіапсихологічних засобів у груповій роботі з дружинами комбатантів. В *Медіаторчість в сучасних українських реаліях: протистояння медіатравмі»: матеріали науково-практичного семінару*. Київ. Взято з <https://bit.ly/38zr9nW>

9. Didyk, N. (2018). Features of Psychosocial Support of Combatants' Wives. *Mental Health Global Challenges XXI Century*. Взято з <https://bit.ly/3gTt5Zq>

10. Умеренкова, Н. Ф. (2019с). Використання медіапсихологічних засобів у груповій роботі з дружинами військовослужбовців. В *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи: матеріали доповідей учасників II Всеукр. конгресу із соціальної психології* (с. 111-115). Київ. Взято з <https://bit.ly/2GyIOkb>.

11. Умеренкова, Н. Ф. (2020). Система підтримки сімей військовослужбовців під час циклу розгортання: досвід США та Канади. В *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* (с. 137-140). Київ.

12. Умеренкова, Н. Ф. (2020). Ресурсність комунікативної поведінки дружин комбатантів у соціальних мережах. В *Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі: матеріали Всеукр. наук. інтернет-конф. (з міжнар. участю).* Київ. Взято з <https://bit.ly/3sf6LQN>

В) Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати:

13. Циганенко, Г., П'яста, Р., & Дідик, Н. (2018). *Любити, Жити і Чекати. Путівник для родин військових, які перебувають у зоні бойових дій.* Львів: Колесо. Взято з <https://bit.ly/3567KK4>

14. Череповська, Н. І., Дідик, Н. Ф. (2019). *Медіапсихологічні ресурси подолання травми війни. Практичний посібник.* [Електронний ресурс]. Взято з <https://bit.ly/353yJ98>

Додаток Б

**Авторська анкета дослідження психологічних особливостей
комунікативної поведінки дружин комбатантів**

Блок «Формально-динамічні психологічні особливості КП» (ФДПОКП)

Демографічна інформація та досвід війни

1. Зазначте Ваш вік (вказіть цифрою повну кількість років): _____
2. Напишіть область, у якій Ви проживаєте: _____
3. Оберіть вид населеного пункту, в якому Ви проживаєте:
 - ☐ Київ
 - ☐ місто обласного значення
 - ☐ місто
 - ☐ смт
 - ☐ село
 - ☐ Інше (напишіть, що саме)
4. Статус Ваших стосунків з військовим (оберіть значення, які Вам підходять):
 - ☐ Офіційна дружина військового
 - ☐ Цивільна дружина військового
 - ☐ Дівчина військового
 - ☐ Мама військового
 - ☐ Сестра військового
 - ☐ Інше (напишіть, що саме)
5. Ви працюєте (виберіть одну відповідь):
 - ☐ Цивільний службовець у військовій структурі
 - ☐ Військовий службовець у військовій структурі
 - ☐ Не у військовій структурі
 - ☐ Інше (напишіть, що саме)
6. Ваш чоловік (оберіть один варіант або допишіть свій):
 - ☐ Діючий військовослужбовець
 - ☐ Ветеран
 - ☐ Інше
7. Чи має Ваш чоловік статус УБД (учасника бойових дій):
 - ☐ Так
 - ☐ Ні
 - ☐ Інше
8. Чи має Ваш чоловік досвід перебування у зоні АТО/ООС?
 - ☐ Так
 - ☐ Ні
 - ☐ Інше
9. Чи перебуває зараз Ваш чоловік у зоні ООС?
 - ☐ Так
 - ☐ Ні
 - ☐ Інше
10. Якщо досвід перебування в АТО/ООС наявний, поставте позначку «+» у кожному рядку щодо тривалості перебування там Вашого чоловіка (якщо не перебував-пропустіть це питання):

	до 1 місяця	1-3 міс	4-8 міс	9-12 міс	1-2 роки	більше 2 років
Найдовший період відсутності чоловіка вдома за один раз останні роки						
Як довго триває участь чоловіка у військових діях у зоні АТО/ООС						
Загальна тривалість перебування чоловіка у зоні АТО/ООС, з урахуванням відпусток, ротацій						

11. Якщо досвід перебування Вашого чоловіка в АТО/ООС наявний, оберіть відповідь, поставивши «+» у відповідній клітинці, якщо ні – пропустіть питання

	до 1 місяця	1-3 міс	4-8 міс	9-12 міс	1-2 роки	більше 2 років
Після повернення з останнього перебування мого чоловіка в АТО/ООС пройшло						

12. Ваш чоловік служить/служив (оберіть один варіант):

- ☐ В ЗСУ (Збройні сили України)
- ☐ В НГУ (Національна гвардія України)
- ☐ В ДПСУ (Державна прикордонна служба України)
- ☐ Інші військові формування (напишіть, яке)

13. Скільки років Ваш чоловік служить на військовій службі (оберіть один варіант):

- ☐ 1 рік
- ☐ 2-3 роки
- ☐ 4--6 роки
- ☐ 7-10 роки
- ☐ Більше 10 років
- ☐ Інше (напишіть, що саме)

14. Ви у шлюбі/ стосунках з Вашим військовослужбовцем (оберіть один варіант):

- ☐ 1 рік
- ☐ 2-3 роки
- ☐ 4--6 роки
- ☐ 7-10 роки
- ☐ Більше 10 років
- ☐ Інше (напишіть, що саме)

15. Чи є у Вас діти (оберіть одну відповідь)?

- ☐ Так
- ☐ Ні

16. У Вашій сім'ї діти: (оберіть відповіді, що стосуються Вас):

- ☐ спільні з чоловіком
- ☐ від Вашого першого шлюбу
- ☐ від першого шлюбу чоловіка
- ☐ від Вашого першого шлюбу + спільні з чоловіком
- ☐ від першого шлюбу чоловіка + спільні з чоловіком
- ☐ Інше (напишіть, що саме)

17. Наявність дітей (позначте вік всіх ваших дітей, поставивши відмітку «+» у відповідному стовпчику), якщо дітей немає, пропустіть це питання:

	0-11 міс.	1- 2 повних років	3- 6 років	7-10 років	11-15 років	16-18 років	більше 18 років
Одна дитина							
Друга дитина							
Третя дитина							
Четверта дитина							

18. Чи відрізняється ваше спілкування з чоловіком, коли він у зоні бойових дій і коли він на базі (оберіть одну відповідь, якщо досвід відсутній обирайте "важко відповісти")?

- ☐ Дуже відрізняється
☐ Мало відрізняється
☐ Зовсім не відрізняється
☐ Важко відповісти

19. Коли мій чоловік у зоні бойових дій, ми узгоджуємо правила спілкування (оберіть одну відповідь, якщо досвід відсутній, обирайте "Ні"):

- ☐ Так
☐ Ні
☐ Інше (напишіть, що)

Оберіть одну відповідь на кожне твердження, поставивши «+» у відповідному стовпці
Якщо такий досвід відсутній – пропустіть це питання.

20. Коли Ваш чоловік у зоні бойових дій (оберіть одну відповідь на кожне твердження)

	Так	Ні
Ви маєте змогу з ним спілкуватися?		
Ви спілкуєтесь з ним по телефону (аудіо)?		
Ви спілкуєтесь з ним по телефону онлайн текстовими повідомленнями (смс, месенджер)?		
Ви спілкуєтесь з ним по телефону онлайн з відео?		

21. Коли мій чоловік знаходиться у зоні бойових дій, ми спілкуємося

Оберіть одну відповідь. Якщо такого досвіду немає, пропустіть це питання:

- ☐ Регулярно
☐ Не регулярно
☐ Важко відповісти
☐ Інше (напишіть, що)

22. Коли чоловік у зоні бойових дій (оберіть одну відповідь, якщо такого досвіду немає, пропустіть це питання):

- ☐ Я телефоную першою
☐ Чекаю, коли він зателефонує
☐ Як домовимося
☐ Як виходить
☐ Інше (напишіть, що)

23. Оберіть одну відповідь, поставивши «+» у відповідній клітинці (якщо такий досвід відсутній - пропустіть це питання)

	Кілька разів на день	Щодня (раз на день)	Не рідше ніж раз на 2-3 дня	Рідше ніж раз на 2-3 дня
Я контактую з чоловіком, коли він у зоні бойових дій				

24. Я починаю хвилюватися, коли не можу сконтактувати з чоловіком (оберіть одну відповідь):

- ☐ Не рідше ніж раз на 2-3 дня
- ☐ Щодня (раз на день)
- ☐ Кілька разів на день
- ☐ Рідше ніж раз на 2-3 дня
- ☐ Інше (напишіть, що)

25. Я відчуваю себе комфортно, коли під час перебування чоловіка у зоні бойових дій ми з ним контактуємо. Оберіть одну відповідь (якщо такий досвід відсутній - пропустіть це питання):

- ☐ Не рідше ніж раз на 2-3 дня
- ☐ Щодня (раз на день)
- ☐ Кілька разів на день
- ☐ Рідше ніж раз на 2-3 дня
- ☐ Інше (напишіть, що)

26. Чи змінювалося Ваше з чоловіком спілкування протягом його перебування в АТО/ООС? Що було спершу, а що змінилося і чому на Вашу думку? (напишіть коротку відповідь своїми словами; якщо такого досвіду немає – пропустіть питання):

Блок «Поділення емоціями»

27. Коли я відчуваю радість, я ділюсь з чоловіком

Оберіть один варіант відповіді на твердження

- ☐ Так
- ☐ Частіше так
- ☐ Частіше ні
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

28. Чи покращується у Вас настрій після розмови, коли Ви ділитеся радістю з чоловіком?

Оберіть один варіант відповіді на твердження

- ☐ Так
- ☐ Частіше так
- ☐ Частіше ні
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

29. Коли я відчуваю себе погано, я ділюся своїми переживаннями з чоловіком.

Оберіть один варіант відповіді на твердження

- ☐ Так
- ☐ Частіше так
- ☐ Частіше ні

- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

30. Чи покращується у Вас настрій після того, як Ви ділитеся своїми переживаннями з чоловіком?

Оберіть один варіант відповіді на твердження

- ☐ Так
- ☐ Частіше так
- ☐ Частіше ні
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

31. Оберіть значення, які стосуються Вас (можна обрати кілька варіантів, або дописати свій)

- ☐ Якщо я відчуваю проблему, телефоную чоловіку, щоб порадитися
- ☐ Я не турбую чоловіка своїми проблемами, навіть якщо не можу їх вирішити сама
- ☐ Я контактую з чоловіком щодо проблем, тільки якщо він реально може допомогти
- ☐ Інше (напишіть, що) _____

32. Оберіть одну відповідь на твердження, поставивши позначку «+» у кожному рядку, який відповідає Вашому досвіду:

Блок «Ознаки психотравматизації в комунікативній поведінці»

	Дуже часто	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
Мені важко знайти спільну мову з чоловіком					
Я відчуваю супротив чоловіка отримати мою допомогу					
Я помічаю, що чоловік засмучений, але говорити зі мною про те, що з ним, він не хоче					
Мені здається, що оточуючі не розуміють мене як дружину військового					
Одразу після повернення чоловіка із зони бойових дій, я спостерігала прояви поведінки, яких раніше не було (якщо чоловік і зараз в зоні ООС, обирайте відповідь, яка підходить щодо змін, які відбулися або не відбулися; якщо такий досвід відсутній - обирайте "Ніколи")					
Після повернення чоловіка із зони бойових дій, я спостерігаю і сьогодні прояви поведінки, яких раніше не було (якщо чоловік і зараз в зоні ООС, обирайте відповідь, яка підходить щодо змін, які відбулися або не відбулися)					
Одразу після повернення чоловіка з АТО/ООС я помічала, що він інакше поводить себе з дитиною(дітьми), (якщо чоловік і зараз в зоні ООС, обирайте відповідь, яка підходить щодо змін, які відбулися або не відбулися; якщо такий досвід відсутній - обирайте "Ніколи")					
Помічаю, що після повернення чоловіка з АТО/ООС і зараз він інакше поводить себе з дитиною(дітьми), (якщо чоловік і зараз в зоні ООС, обирайте відповідь, яка підходить щодо змін, які відбулися або не відбулися; якщо такий досвід відсутній - обирайте "Ніколи")					

Блок «Суб'єктивні уподобання копінг-практик»

Оберіть одну відповідь на твердження, поставивши «+» у відповідному стовпці.

Коли мені погано, я зазвичай

	Так	Ні
Спілкуюся з дітьми		
Спілкуюся з чоловіком		
Йду на прогулянку		
Спілкуюся з іншими дружинами військових		
Спілкуюся зі своїми батьками		
П'ю воду або чай		
Їм улюблену їжу		
Спілкуюся з колегами		
Роблю фізичні вправи		
Прибираю		
Вмикаю телевізор, як постійний фон		

Продовження таблиці

Переглядаю стрічку у фейсбуці		
-------------------------------	--	--

Дивлюся фільми/відео онлайн		
Малюю, вишиваю, займаюсь іншою творчістю		
Читаю молитву		
Звертаюся за допомогою до психолога		
Йду в гості до сусідів		
Йду до церкви, звертаюсь дєвященника/духівника/капелана		
Приймаю ліки		
Нічого не роблю		

Блок «Підтримка спільнотами»

1 Що дає Вам те, що Ваш чоловік військовослужбовець (оберіть одну відповідь, поставивши «+»)

	Так	Ні
Додатковий стрес		
Пільги		
Повагу від оточуючих		
Гордість дитини за тата		
Постійні хвилювання		
Стабільне грошове забезпечення		
Достатнє матеріальне забезпечення		
Вирішення побутових питань самотужки		
Додаткові можливості		
Впевненість у майбутньому		
Відчуття гордості, що я дружина військового		

2. Якщо у попередньому питанні недостатньо варіантів відповідей, допишіть свій варіант тут: _____

Блок «Запити на психоемоційну підтримку спільнотами»

3. Які додаткові можливості Ви хотіли б мати?

Оберіть одну відповідь навпроти кожного твердження, поставивши «+»

	Так	Ні
1. Я б хотіла мати можливість безкоштовно залишити дитину з нянею на кілька годин задля справ		
2. Я б хотіла мати додаткову емоційну підтримку на момент перебування чоловіка в зоні бойових дій		
3. Я б хотіла зустрічатися з іншими дружинами військовослужбовців для спілкування		
4. Я б хотіла мати можливість звертатися за безкоштовною анонімною психологічною консультацією щодо дитини або чоловіка, за потреби		
5. Я б хотіла отримувати постійно інформацію про соціальні послуги за місцем проживання для сімей військових		
6. Я б хотіла мати додаткові можливості при вступі дитини до садка/школи/ВНЗ?		
7. Я вважаю, що була б корисною наявність в державі гарячої лінії для військових і членів їх сімей 24/7 із сімейних питань		
8. Я вважаю, що була б корисною наявність в державі гарячої лінії для військових і членів їх сімей 24/7 із соціальних питань		

9. Мені була б корисною можливість мати швидку безоплатну комунікацію з психологом із сімейних питань через пряму пошту або Facebook		
10. Мені була б корисною додаткова інформація про прояви стресу у дітей різного віку і як правильно на них реагувати		
11. Мені була б корисною додаткова інформація про прояви бойового стресу чоловіка і як на них реагувати		
12. Я вважаю, що жінкам які вперше стикаються з відрядженням чоловіка у зону бойових дій була б корисною додаткова інформація про прояви бойового стресу чоловіка і як на них реагувати		
13. Я б хотіла брати участь у культурно-масових заходах, організованих для дружин військовослужбовців		
14. Я б хотіла брати участь у заходах, організованих для військових сімей		
15. Я б хотіла мати можливість спільного реабілітаційного відпочинку з чоловіком		
16. Я б хотіла мати можливість спільного реабілітаційного відпочинку з чоловіком та дітьми		

4. Ваші пропозиції щодо підтримки членів сімей військовослужбовців в Україні:

Блок «Звернення по допомогу»

1. До кого Ви звертаєтесь за допомогою із соціальних питань?

Оберіть одну відповідь у кожному рядку, поставивши позначку «+» у відповідному стовпці

	Зверталась, задоволена	Зверталась, частково задоволена	Зверталась, не задоволена	Не зверталась
Місцевий центр соціальних послуг				
Місцева адміністрація				
Військова частина, де служить/служив чоловік				
Державна служба у справах ветеранів війни та учасників бойових дій				
Гаряча лінія Міністерства оборони				
Спілка учасників бойових дій				
Волонтери				
Громадські організації				
Церква				
Спільноти дружин військовослужбовців				
Спільноти (групи) у мережі Facebook				
Друзі				
Колеги				

2. До кого Ви звертаєтесь за допомогою з психологічних та емоційних питань

Оберіть одну відповідь у кожному рядку, поставивши позначку «+»

	Зверталась, задоволена	Зверталась, частково задоволена	Зверталась, не задоволена	Не зверталась
Місцевий центр соціальних послуг				
Місцева адміністрація				
Військова частина, де служить/служив чоловік				
Державна служба у справах ветеранів війни та учасників бойових дій				
Гаряча лінія Міністерства оборони				
Спілка учасників бойових дій				
Громадські організації				
Волонтери				
Спільноти дружин військовослужбовців				
Спільноти (групи) у мережі Facebook				
Друзі				
Колеги				
Духівник (священник, капелан)				
Військовий психолог				
Шкільний психолог				
Безкоштовна психологічна допомога				
Психологічна допомога на платній основі				

Блок «Потреба у інформації та послугах»

Оберіть одну відповідь у кожному рядку, поставивши позначку «+» у відповідному стовпці

	Так	Ні
Чи маєте Ви інформацію про пільги та соціальні послуги для сімей військових?		
Чи отримуєте Ви інформацію про пільги та соціальні послуги для сімей військових на постійній основі на місцевому рівні, коли звертаєтесь цілеспрямовано?		
Чи отримуєте Ви інформацію про пільги та соціальні послуги для сімей військових на постійній основі на місцевому рівні, коли не звертаєтесь цілеспрямовано?		
Чи потребуєте Ви додаткової інформації про пільги та соціальні послуги для сімей військових?		
Чи знаєте, до кого Ви можете звернутися для отримання інформації про пільги та соціальні послуги для сімей військових		
Чи існує у Вас потреба в особистому оздоровленні?		
Чи існує у Вас потреба в оздоровленні чоловіка??		

Чи існує у Вас потреба в оздоровленні дитини?		
Чи знаєте Ви, до кого можна звернутися за психологічною допомогою, якщо така буде потрібна Вам особисто, чоловіку або дитині?		

Додаток В

Стандартизовані методики

В.1

Методика 1.10. “Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності”

Методика є інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивна тривожність, як стан) і особистісної тривожності (як стійка характеристика людини). Розроблена Ч.Д. Спілбергером і адаптована Ю.Л. Ханіним

Рєєстраційний бланк

П.І.Б. _____

Дата обстеження _____ Вік _____

В.1.1 Шкала самооцінки реактивної тривожності

Інструкція: “Прочитайте уважно кожен з приведених нижче тверджень і закресліть відповідну цифру праворуч від кожного з тверджень залежно від того, **як Ви себе почуваєте в даний момент**. Над питаннями довго не замислюйтесь, оскільки правильних чи неправильних відповідей немає”.

№ з/п	Твердження	Варіанти відповідей			
		Ні, це не Так	Мабуть, так	Вірно	Цілком правильно
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3	Я знаходжуся в стані Напруги	1	2	3	4
4	Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5	Я почуваю себе вільно	1	2	3	4
6	Я засмучений	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі Невдачі	1	2	3	4
8	Я почуваю себе відпочившим	1	2	3	4
9	Я собою не вдоволений	1	2	3	4
10	Я відчуваю внутрішнє Задоволення	1	2	3	4
11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я напружений	1	2	3	4
15	Я не почуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4

17	Я занепокоєний	1	2	3	4
18	Я занадто збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4
20	Мені приємно	1	2	3	4

В.1.2

Шкала самооцінки особистісної тривожності

Інструкція: “Прочитайте уважно кожен з приведених нижче тверджень і закресліть відповідну цифру праворуч від кожного з тверджень залежно від того, **як Ви себе почуваєте звичайно**. Над питаннями довго не замислюйтеся, оскільки правильних чи неправильних відповідей немає”.

№ з/п	Твердження	Варіанти відповідей			
		Ні, це не так	Мабуть, так	Вірно	Цілком правильно
21	Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
22	Я дуже швидко втомлююся	1	2	3	4
23	Я легко можу заплакати	1	2	3	4
24	Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
25	Я програю від того, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26	Звичайно я почуваю себе Бадьорим	1	2	3	4
27	Я спокійний, холонокровний і зібраний	1	2	3	4
28	Очікувані труднощі звичайно дуже тривожать мене	1	2	3	4
29	Я занадто переживаю через Дрібниці	1	2	3	4
30	Я цілком щасливий	1	2	3	4
31	Я приймаю все занадто близько до серця	1	2	3	4
32	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33	Звичайно я почуваю себе в Безпеці	1	2	3	4
34	Я намагаюся уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35	У мене буває хандра	1	2	3	4
36	Я задоволений	1	2	3	4
37	Усякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38	Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39	Я врівноважена людина	1	2	3	4
40	Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи і турботи	1	2	3	4

Обробка результатів

Показники реактивної тривожності (РТ) та особистісної тривожності (ОТ) підраховуються окремо по формулах:

1. $РТ = \Sigma_1 - \Sigma_2 + 50$, де Σ_1 – сума закреслених на бланку цифр по пунктах шкали 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18; Σ_2 – сума інших закреслених цифр (пункти 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20).
2. $ОТ = \Sigma_1 - \Sigma_2 + 35$, де Σ_1 – сума закреслених цифр на бланку по пунктах шкали 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40; Σ_2 – сума інших цифр по пунктах 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39.

Інтерпретація результатів

Для інтерпретації результатів використовуються такі орієнтовані оцінки:

0-30 балів – низька тривожність; 31-45 балів,
помірна тривожність; вище 45 балів – висока
тривожність

Джерело: Агаєв, Н. А., Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В., & Ткаченко В. В. (2016). Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ

В.2

Методика «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амірхана (в адаптації Н.Сироти, В. Ялтонського)

Інструкція: «Ми цікавимося, як люди справляються з проблемами, труднощами і неприємностями в їх житті. На бланку представлено кілька можливих шляхів подолання проблем, неприємностей. Ознайомившись з твердженнями, Ви зможете визначити, які із запропонованих варіантів зазвичай Вами використовуються. Всі Ваші відповіді залишаться невідомі стороннім. Спробуйте згадати про одну з серйозних проблем, з якою Ви зіткнулися за останній рік і яка змусила Вас неабияк турбуватися. Опишіть цю проблему в кількох словах. Тепер, читаючи наведені нижче твердження, виберіть один з двох найбільш прийнятних варіантів відповіді для кожного твердження». Текст опитувальника подано мовою, на якій апробовано методику.

1. Позволяю себе поделиться переживанием с другом.
2. Стараюсь сделать все так, чтобы иметь возможность наилучшим образом решить проблему.
3. Осуществляю поиск всех возможных решений, прежде чем что-либо предпринять.
4. Пытаюсь отвлечься от проблемы.
5. Принимаю сочувствие и понимание кого-либо.
6. Делаю все возможное, чтобы не дать окружающим возможность увидеть, что мои дела плохи.
7. Обсуждаю ситуацию с людьми, так как обсуждение помогает мне чувствовать себя лучше.
8. Ставлю для себя ряд целей, позволяющих постепенно справиться с ситуацией.
9. Очень тщательно взвешиваю возможности выбора.
10. Мечтаю, фантазирую о лучших временах.
11. Пытаюсь различными способами разрешить проблему, пока не найду наиболее подходящий.
12. Доверяю свои страхи родственнику или другу.
13. Больше времени, чем обычно, провожу один.
14. Рассказываю людям о ситуации, так как только ее обсуждение помогает мне прийти к ее разрешению.
15. Думаю о том, что нужно сделать для того, чтобы исправить положение.
16. Сосредотачиваюсь полностью на решении проблемы.
17. Обдумываю про себя план действий.
18. Смотрю телевизор дольше, чем обычно.
19. Иду к кому-нибудь (другу или специалисту), чтобы он мне помог чувствовать себя лучше.
20. Проявляю упорство и борюсь за то, что мне нужно в этой ситуации.
21. Избегаю общения с людьми.
22. Переключаюсь на хобби или занимаюсь спортом, чтобы избежать проблем.
23. Иду к другу, чтобы он помог мне лучше осознать проблему.
24. Иду к другу за советом – как исправить ситуацию.
25. Принимаю сочувствие, взаимное понимание друзей, у которых та же проблема.
26. Сплю больше обычного.
27. Фантазирую о том, что все могло быть иначе.
28. Представляю себя героем книг или кино.
29. Пытаюсь решить проблему.

30. Хочу, чтобы люди оставили меня одного.
 31. Принимаю помощь от друга или родственника.
 32. Ищу успокоение у тех, кто знает меня лучше.
 33. Пытаюсь тщательно планировать свои действия, а не действовать импульсивно.

Реєстраційний бланк методики «Індикатор копінг-стратегії»

П.І.П. _____ Дата _____

Вік _____ Освіта _____

№ п/п	Да	Нет	№ п/п	Да	Нет	№ п/п	Да	Нет
1			12			23		
2			13			24		
3			14			25		
4			15			26		
5			16			27		
6			17			28		
7			18			29		
8			19			30		
9			20			31		
10			21			32		
11			22			33		

ОБРОБКА

Ключ.

Шкала «вирішення проблем» – відповіді «так» по пунктах 2, 3, 8, 9, 11, 15, 16, 17, 20, 29, 30.

Шкала «пошук соціальної підтримки» – відповіді «так» по пунктах 1, 5, 7, 12, 14, 19, 23, 24, 25, 31, 32.

Шкала «уникнення проблем» – відповіді «так» по пунктах 4, 6, 10, 13, 18, 21, 22, 26, 27, 28, 30.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Вирішення проблем: 11 - 16 балів – дуже низький; 17 - 21 бал – низький; 22 - 30 балів – середній; 31 і вище – високий.

Пошук соціальної підтримки: нижче 13 балів – дуже низький; 14 - 18 балів – низький; 19 - 28 балів – середній; 29 і більше балів – високий.

Уникнення проблем: 11 - 15 балів – дуже низький; 16 - 23 бали – низький; 24 - 26 балів – середній; 27 і більше балів – високий.

Джерело: Ильин, Е. П. (2004). Психология индивидуальных различий. СПб.: Питер.

В. 3.

Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності, опитувальник Карпова А.В.

Текст інструкції та методики подано мовою оригіналу. Инструкция. Вам предстоит дать ответы на несколько утверждений опросника. В бланке ответов напротив номера вопроса проставьте, пожалуйста, цифру, соответствующую варианту Вашего ответа: 1 – абсолютно неверно; 2 — неверно; 3 – скорее неверно; 4 – не знаю; 5 – скорее верно; 6 – верно; 7 –

совершенно верно. Не задумывайтесь подолгу над ответами. Помните, что правильных или неправильных ответов в данном случае быть не может.

Стимульный материал.

1. Прочитав хорошую книгу, я всегда потом долго думаю о ней; хочется ее с кем-нибудь обсудить.
2. Когда меня вдруг неожиданно о чем-то спросят, я могу ответить первое, что пришло в голову.
3. Прежде чем снять трубку телефона, чтобы позвонить по делу, я обычно мысленно планирую предстоящий разговор.
4. Совершив какой-то промах, я долго потом не могу отвлечься от мыслей о нем.
5. Когда я размышляю над чем-то или беседую с другим человеком, мне бывает интересно вдруг вспомнить, что послужило началом цепочки мыслей.
6. Приступая к трудному заданию, я стараюсь не думать о предстоящих трудностях.
7. Главное для меня – представить конечную цель своей деятельности, а детали имеют второстепенное значение.
8. Бывает, что я не могу понять, почему кто-либо недоволен мною.
9. Я часто ставлю себя на место другого человека.
10. Для меня важно в деталях представлять себе ход предстоящей работы.
11. Мне было бы трудно написать серьезное письмо, если бы я заранее не составил план.
12. Я предпочитаю действовать, а не размышлять над причинами своих неудач.
13. Я довольно легко принимаю решение относительно дорогой покупки.
14. Как правило, что-то задумав, я прокручиваю в голове свои замыслы, уточняя детали, рассматривая все варианты.
15. Я беспокоюсь о своем будущем.
16. Думаю, что во множестве ситуаций надо действовать быстро, руководствуясь первой пришедшей в голову мыслью.
17. Порой я принимаю необдуманные решения.
18. Закончив разговор, я, бывает, продолжаю вести его мысленно, приводя все новые и новые аргументы в защиту своей точки зрения.
19. Если происходит конфликт, то, размышляя над тем, кто в нем виноват, я в первую очередь начинаю с себя.
20. Прежде чем принять решение, я всегда стараюсь все тщательно обдумать и взвесить.
21. У меня бывают конфликты от того, что я порой не могу предугадать, какого поведения ожидают от меня окружающие.
22. Бывает, что, обдумывая разговор с другим человеком, я как бы мысленно веду с ним диалог.
23. Я стараюсь не задумываться над тем, какие мысли и чувства вызывают в других людях мои слова и поступки.
24. Прежде чем сделать замечание другому человеку, я обязательно подумаю, в каких словах это лучше сделать, чтобы его не обидеть.
25. Решая трудную задачу, я думаю над ней даже тогда, когда занимаюсь другими делами.
26. Если я с кем-то ссорюсь, то в большинстве случаев не считаю себя виноватым.
27. Редко бывает так, что я жалею о сказанном.

Обработка результатов.

Из этих 27 утверждений 15 являются прямыми (номера вопросов: 1,3,4, 5,9,10,11,14, 15, 18, 19,20,22,24,25).

Остальные 12 – обратные утверждения, что необходимо учитывать при обработке результатов, когда для получения итогового балла суммируются в прямых вопросах цифры,

соответствующие ответам испытуемых, а в обратных – значения, замененные на те, что получаются при инверсии шкалы ответов. Т.е. 1=7, 2=6, 3=5, 4=4, 5=3, 6=2, 7=1.

Ключ к тесту-опроснику рефлексивности Карпова.

Перевод тестовых баллов в стены Стены 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Тестовые баллы 80 и ниже 81 –100 101 – 107 108 –113 114 –122 123 –130 131 –139 140 – 147 148 – 156 157 – 171 172 и выше

При интерпретации результатов целесообразно исходить из дифференциации полученных результатов на три основные категории. Результаты методики, равные или большие, чем 7 стенов, свидетельствуют о высокоразвитой рефлексивности. Результаты в диапазоне от 4 до 7 стенов – индикаторы среднего уровня рефлексивности. Показатели, меньшие 4-х стенов – свидетельство низкого уровня развития рефлексивности.

Джерело: Карпов, А. В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. Психологический журнал, 24(5), 45-57.

В.4 .

Опитувальник «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» (І.Д. Ладанов, В.А. Уразєва)

Інструкція. Вам необхідно обрати один із варіантів відповідей на запропоновані в опитувальнику твердження: а) саме так; б) майже так, в) здається, так; г) можливо, так . Текст опитувальника подано мовою, на якій здійснено його апробацію

Опросник Ладанова диагностики мотивационных ориентаций в межличностных коммуникациях.

1. Мой партнер смотрит на предмет обсуждения всесторонне, учитывая и мою точку зрения.
2. Мой партнер считает меня достойным уважения.
3. Когда обсуждаются различные точки зрения, мы вникаем с партнером в дело по существу. Мелочи нас не волнуют.
4. Я уверен, что партнер понимает мои намерения по поводу создания хороших взаимоотношений с ним.
5. Мой партнер всегда по достоинству оценивает мои высказывания.
6. Мой партнер чувствует, когда в ходе беседы надо слушать, а когда говорить.
7. Я уверен, что при обсуждении конфликтной ситуации проявляю сдержанность.
8. Я чувствую, что партнер может заинтересоваться предметом моего сообщения.
9. Мне нравится проводить время в беседах с партнером.
10. Когда мы с партнером приходим к соглашению, то хорошо знаем, что каждому из нас делать.
11. Если обстановка того требует, то мой партнер готов продолжить обсуждение проблемы до ее выяснения.
12. Я стараюсь идти навстречу просьбам моего партнера.
13. Оба, мой партнер и я, стараемся угодить друг другу.
14. Мой партнер обычно говорит по существу, без лишних слов.
15. После обсуждения с партнером разных точек зрения я чувствую, что это идет мне на пользу.
16. Будучи расстроенным, я использую слишком резкие выражения.
17. Я стараюсь искренне понять намерение моего партнера.
18. Я вполне могу рассчитывать на искренность моего партнера.
19. Я считаю, что хорошие взаимоотношения зависят от усилий обеих сторон.
20. После какой-либо ссоры с партнером мы обычно стараемся быть друг к другу внимательнее.

Ключ к тесту Ладанова. Ориентация на принятие партнера: 2, 5, 9, 12, 14, 18, 20;

Ориентация на адекватность восприятия и понимание партнера: 1, 4, 6, 8, 11, 15, 19;

Ориентация на достижение компромисса: 3, 7, 10, 13, 16, 17, 21.

Диапазон каждой из шкал колеблется от 7 до 28 баллов. Количественная значимость ответов (в баллах) определяется следующим образом: а) Именно так - 4 балла; б) Почти так - 3 балла; в) Кажется, так - 2 балла; г) Может быть, так - 1 балл.

Интерпретация полученных значений, нормы теста. О степени выраженности каждой из шкал можно судить на основании следующих показателей: 21 и более - высокая; 8-20 - средняя; 7 и менее - низкая. Общий суммарный показатель, характеризующий абсолютную гармоничность коммуникативных ориентаций, равен 84 баллам.

Уровни общей гармоничности коммуникативных ориентаций могут быть представлены в следующем виде: 64 и более - высокий уровень; 30 - 63 - средний уровень; 29 и менее - низкий уровень. Ориентация на принятие партнера указывает на стремление к общению основанном

на взаимном доверии, внимательном отношении искреннем уважении друг к другу. Ориентация на адекватность восприятия и понимание партнера говорит о стремлении к созданию хороших взаимоотношений и всестороннего обсуждения возникающих проблем и учета различных точек зрения. Ориентация на достижение компромисса говорит о стремлении урегулировать разногласия, уступая в чем-то в обмен на уступки другого, поиску средних решений.

Джерело: Фетискин, Н. П., Козлов В. В., & Мануйлов Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Института психотерапии.

Додаток Г

Розподіл показників тривожності, мотиваційних орієнтацій, копінг-стратегій, рефлексивності серед груп дружин комбатантів, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортань в умовах АТО/ООС (дані з SPSS)

Г.1. Група дружин, чиї чоловіки не мають досвіду участі в АТО/ООС (1-а група)

Сводный отчет по наблюдениям						
	Респонденты					
	Допустимо		Пропущенные		Всего	
	N	Проценты	N	Проценты	N	Проценты
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Реактивна тривожність	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Особистісна тривожність	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Копінг-стратегія розв'язання проблем	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Копінг-стратегія уникнення проблем	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%
Рефлексивність	12	100,0%	0	0,0%	12	100,0%

Описательные статистики					
				Статистика	Стандартная Ошибка
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	Среднее значение			2,2500	,25000
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница		1,6998	
		Верхняя граница		2,8002	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%			2,2778	
	Медиана			2,5000	
	Дисперсия			,750	
	Стандартная отклонения			,86603	
	Минимум			1,00	
	Максимум			3.00	

	Діапазон		2,00	
	Межквартильний діапазон		1,75	
	Асиметрія		-,567	,637
	Екссес		-1,446	1,232
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Среднее значение		2,3333	,25624
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница	1,7694	
		Верхня граница	2,8973	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,3704	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,788	
	Стандартная отклонения		,88763	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Діапазон		2,00	
	Межквартильний діапазон		1,75	
	Асиметрія		-,797	,637
	Екссес		-1,269	1,232
Мотиваційна орієнтація на пошук компроміса	Среднее значение		1,7500	,13056
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница	1,4626	
		Верхня граница	2,0374	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,7778	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,205	
	Стандартная отклонения		,45227	
	Минимум		1,00	
	Максимум		2,00	
	Діапазон		1,00	
	Межквартильний діапазон		,75	
	Асиметрія		-1,327	,637
	Екссес		-,326	1,232
стд Гармонійність комунікаційних орієнтацій	Среднее значение		2,1667	,24100
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница	1,6362	
		Верхня граница	2,6971	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1852	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,697	
	Стандартная отклонения		,83485	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Діапазон		2,00	
	Межквартильний діапазон		1,75	
	Асиметрія		-,354	,637

Реактивна тривожність	Екссес		-1,447	1,232
	Среднее значение		2,1667	,20719
	95% Доверительный	Нижня граница	1,7106	
	интервал для среднего	Верхня граница	2,6227	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1852	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,515	
	Стандартная отклонения		,71774	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-,262	,637
	Екссес		-,685	1,232
Особистісна тривожність	Среднее значение		2,0833	,19300
	95% Доверительный	Нижня граница	1,6586	
	интервал для среднего	Верхня граница	2,5081	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0926	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,447	
	Стандартная отклонения		,66856	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		,75	
	Асимметрия		-,086	,637
	Екссес		-,190	1,232
Копінг-стратегія розв'язання проблем	Среднее значение		2,7500	,30464
	95% Доверительный	Нижня граница	2,0795	
	интервал для среднего	Верхня граница	3,4205	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,7778	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		1,114	
	Стандартная отклонения		1,05529	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		1,75	
	Асимметрия		-,522	,637
	Екссес		-,637	1,232
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Среднее значение		2,3333	,37605
	Нижня граница		1,5057	

	95% Доверительный интервал для среднего	Верхняя граница	3,1610	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,3148	
	Медиана		2,5000	
	Дисперсия		1,697	
	Стандартная отклонения		1,30268	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		2,75	
	Асимметрия		,143	,637
	Эксцесс		-1,869	1,232
Копінг-стратегія уникнення проблем	Среднее значение		1,0833	,08333
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	,8999	
		Верхняя граница	1,2667	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,0370	
	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		,083	
	Стандартная отклонения		,28868	
	Минимум		1,00	
	Максимум		2,00	
	Диапазон		1,00	
	Межквартильный диапазон		,00	
	Асимметрия		3,464	,637
	Эксцесс		12,000	1,232
Рефлексивність	Среднее значение		107,7500	4,52288
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	97,7952	
		Верхняя граница	117,7048	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		107,5556	
	Медиана		111,5000	
	Дисперсия		245,477	
	Стандартная отклонения		15,66771	
	Минимум		84,00	
	Максимум		135,00	
	Диапазон		51,00	
	Межквартильный диапазон		27,25	
	Асимметрия		,033	,637
	Эксцесс		-1,045	1,232

Критерии нормального распределения

	Колмогорова-Смирнова ^а			Критерий Шапиро-Уилка		
	Статистика	ст.св.	Значимость	Статистика	ст.св.	Значимость
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	,307	12	,003	,764	12	,004
Мотиваційна орієнтація на адекватність партнера і розуміння	,357	12	,000	,710	12	,001
Мотиваційна орієнтація на пошук компроміса	,460	12	,000	,552	12	,000
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	,258	12	,027	,802	12	,010
Реактивна тривожність	,258	12	,026	,818	12	,015
Особистісна тривожність	,300	12	,004	,809	12	,012
Копінг-стратегія розв'язання проблем	,260	12	,024	,872	12	,069
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	,264	12	,021	,805	12	,011
Копінг-стратегія уникнення проблем	,530	12	,000	,327	12	,000
Рефлексивність	,178	12	,200*	,944	12	,555

*. Это нижняя граница истинной значимости.

а. Коррекция значимости Лиллиефорса

Г.2. Група дружин, чіх чоловіки безпосередньо знаходяться в районі ведення АТО/ООС

(2-а група)

Сводный отчет по наблюдениям

	Респонденты					
	Допустимо		Пропущенные		Всього	
	N	Проценты	N	Проценты	N	Проценты
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Реактивна тривожність	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Особистісна тривожність	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%

Копінг-стратегія розв'язання проблем	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Копінг-стратегія уникнення проблем	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%
Рефлексивність	8	66,7%	4	33,3%	12	100,0%

Описательные статистики

			Статистика	Стандартная Ошибка
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	Среднее значение		2,0000	,32733
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница Верхняя граница	1,2260 2,7740	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0000	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,857	
	Стандартная отклонения		,92582	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		,000	,752
	Эксцесс		-2,100	1,481
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Среднее значение		2,1250	,29505
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница Верхняя граница	1,4273 2,8227	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1389	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,696	
	Стандартная отклонения		,83452	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,75	
	Асимметрия		-,277	,752
	Эксцесс		-1,392	1,481
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	Среднее значение		1,7500	,16366
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница Верхняя граница	1,3630 2,1370	

	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,7778	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,214	
	Стандартная отклонения		,46291	
	Минимум		1,00	
	Максимум		2,00	
	Диапазон		1,00	
	Межквартильный диапазон		,75	
	Асимметрия		-1,440	,752
	Эксцесс		,000	1,481
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	Среднее значение		2,0000	,26726
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,3680	
		Верхняя граница	2,6320	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0000	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,571	
	Стандартная отклонения		,75593	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,50	
	Асимметрия		,000	,752
	Эксцесс		-,700	1,481
Реактивна тривожність	Среднее значение		2,6250	,26305
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	2,0030	
		Верхняя граница	3,2470	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,6944	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,554	
	Стандартная отклонения		,74402	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		,75	
	Асимметрия		-1,951	,752
	Эксцесс		3,205	1,481
Особистісна тривожність	Среднее значение		2,5000	,18898
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	2,0531	
		Верхняя граница	2,9469	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,5000	
	Медиана		2,5000	
	Дисперсия		,286	

	Стандартная отклонения		,53452	
	Минимум		2,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		1,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		,000	,752
	Экссесс		-2,800	1,481
Копінг-стратегія розв'язання проблем	Среднее значение		2,3750	,46049
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,2861	
		Верхняя граница	3,4639	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,3611	
	Медиана		2,5000	
	Дисперсия		1,696	
	Стандартная отклонения		1,30247	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		2,75	
	Асимметрия		,105	,752
	Экссесс		-1,922	1,481
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Среднее значение		1,5000	,37796
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	,6063	
		Верхняя граница	2,3937	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,3889	
	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		1,143	
	Стандартная отклонения		1,06904	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		,75	
	Асимметрия		2,339	,752
	Экссесс		5,469	1,481
Копінг-стратегія уникнення проблем	Среднее значение		1,3750	,26305
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	,7530	
		Верхняя граница	1,9970	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,3056	
	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		,554	
	Стандартная отклонения		,74402	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	

Рефлексивність-сирі	Диапазон	2,00	
	Межквартильный диапазон	,75	
	Асимметрия	1,951	,752
	Экссесс	3,205	1,481
	Среднее значение	106,3750	3,96384
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница Верхняя граница	97,0020 115,7480
	Среднее по выборке, усеченной на 5%	105,9167	
	Медиана	103,0000	
	Дисперсия	125,696	
	Стандартная отклонения	11,21144	
	Минимум	96,00	
	Максимум	125,00	
	Диапазон	29,00	
	Межквартильный диапазон	20,00	
	Асимметрия	,648	,752
	Экссесс	-1,153	1,481

Критерии нормального распределения

	Колмогорова-Смирнова ^а			Критерий Шапиро-Уилка		
	Статистика	ст.св.	Значимость	Статистика	ст.св.	Значимость
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	,235	8	,200*	,802	8	,030
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	,228	8	,200*	,835	8	,067
Мотиваційна орієнтація на пошук компроміса	,455	8	,000	,566	8	,000
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	,250	8	,150	,849	8	,093
Реактивна тривожність	,443	8	,000	,601	8	,000
Особистісна тривожність	,325	8	,013	,665	8	,001
Копінг-стратегія розв'язання проблем	,229	8	,200*	,847	8	,088
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	,430	8	,000	,568	8	,000
Копінг-стратегія уникнення проблем	,443	8	,000	,601	8	,000
Рефлексивність	,209	8	,200*	,859	8	,117

*. Это нижняя граница истинной значимости. а. Коррекция значимости Лилъефорса

Г.3. Група дружин, чиїх чоловіки до 3-х міс.після участі в АТО/ООС (3-а група)

Сводный отчет по наблюдениям

	Респонденты					
	Допустимо		Пропущенные		Всього	
	N	Проценты	N	Проценты	N	Проценты
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Реактивна тривожність	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Особистісна тривожність	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Копінг-стратегія розв'язання проблем	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Копінг-стратегія уникнення проблем	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%
Рефлексивність	9	90,0%	1	10,0%	10	100,0%

Описательные статистики

			Статистика	Стандартная Ошибка
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	Среднее значение		2,2222	,32394
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,4752	
		Верхняя граница	2,9692	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,2469	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,944	
	Стандартная отклонения		,97183	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	

	Асимметрия		-,549	,717
	Эксцесс		-2,011	1,400
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Среднее значение		2,1111	,30932
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,3978	
		Верхняя граница	2,8244	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1235	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,861	
	Стандартная отклонения		,92796	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		-,263	,717
	Эксцесс		-2,018	1,400
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	Среднее значение		2,0000	,28868
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,3343	
		Верхняя граница	2,6657	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0000	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,750	
	Стандартная отклонения		,86603	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		,000	,717
	Эксцесс		-1,714	1,400
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	Среднее значение		2,1111	,30932
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,3978	
		Верхняя граница	2,8244	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1235	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,861	
	Стандартная отклонения		,92796	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		-,263	,717
	Эксцесс		-2,018	1,400
Реактивна тривожність	Среднее значение		2,2222	,22222

	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,7098	
		Верхняя граница	2,7347	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,2469	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,444	
	Стандартная отклонения		,66667	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-,254	,717
	Эксцесс		-,040	1,400
Особистісна тривожність	Среднее значение		2,1111	,26058
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,5102	
		Верхняя граница	2,7120	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1235	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,611	
	Стандартная отклонения		,78174	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,50	
	Асимметрия		-,216	,717
	Эксцесс		-1,041	1,400
Копінг-стратегія розв'язання проблем	Среднее значение		2,3333	,44096
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,3165	
		Верхняя граница	3,3502	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,3148	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		1,750	
	Стандартная отклонения		1,32288	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		2,50	
	Асимметрия		,046	,717
	Эксцесс		-2,064	1,400
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Среднее значение		1,1111	,11111
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	,8549	
		Верхняя граница	1,3673	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,0679	

	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		,111	
	Стандартная отклонения		,33333	
	Минимум		1,00	
	Максимум		2,00	
	Диапазон		1,00	
	Межквартильный диапазон		,00	
	Асимметрия		3,000	,717
	Эксцесс		9,000	1,400
	Среднее значение		1,4444	,29397
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	,7665	
		Верхняя граница	2,1223	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,3827	
	Медиана		1,0000	
Копінг-стратегія уникнення проблем	Дисперсия		,778	
	Стандартная отклонения		,88192	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		1,620	,717
	Эксцесс		,735	1,400
	Среднее значение		107,6667	4,76970
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	96,6677	
		Верхняя граница	118,6656	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		106,7963	
	Медиана		102,0000	
	Дисперсия		204,750	
Рефлексивність	Стандартная отклонения		14,30909	
	Минимум		95,00	
	Максимум		136,00	
	Диапазон		41,00	
	Межквартильный диапазон		22,00	
	Асимметрия		,994	,717
	Эксцесс		,229	1,400

Критерии нормального распределения

	Колмогорова-Смирнова ^а			Критерий Шапиро-Уилка		
	Статистика	ст.св.	Значимость	Статистика	ст.св.	Значимость
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	,344	9	,003	,711	9	,002
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	,275	9	,048	,780	9	,012
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	,209	9	,200*	,823	9	,037
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	,275	9	,048	,780	9	,012
Реактивна тривожність	,297	9	,021	,813	9	,028
Особистісна тривожність	,223	9	,200*	,838	9	,055
Копінг-стратегія розв'язання проблем	,288	9	,031	,790	9	,016
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	,519	9	,000	,390	9	,000
Копінг-стратегія уникнення проблем	,471	9	,000	,536	9	,000
Рефлексивність	,237	9	,155	,848	9	,071

*. Это нижняя граница истинной значимости.

а. Коррекция значимости Лиллиефорса

Г.4. Група дружин, чиїх чоловіки до 4-8 міс.після участі в АТО/ООС (4-а група)

Сводный отчет по наблюдениям

	Респонденты					
	Допустимо		Пропущенные		Всього	
	N	Проценты	N	Проценты	N	Проценты
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Реактивна тривожність	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Особистісна тривожність	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Копінг-стратегія розв'язання проблем	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%

Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Копінг-стратегія уникнення проблем	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%
Рефлексивність	20	100,0%	0	0,0%	20	100,0%

Описательные статистики

			Статистика	Стандартная Ошибка
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	Среднее значение		2,2500	,20359
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,8239	
		Верхняя граница	2,6761	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,2778	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,829	
	Стандартная отклонения		,91047	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		-,552	,512
	Экссесс		-1,632	,992
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Среднее значение		2,2000	,20000
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,7814	
		Верхняя граница	2,6186	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,2222	
	Медиана		2,5000	
	Дисперсия		,800	
	Стандартная отклонения		,89443	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		-,432	,512
	Экссесс		-1,672	,992
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	Среднее значение		2,0000	,17770
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,6281	
		Верхняя граница	2,3719	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0000	
	Медиана		2,0000	

	Дисперсія		,632	
	Стандартная отклонения		,79472	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		,000	,512
	Эксцесс		-1,366	,992
	Среднее значение		2,1000	,19057
	95% Доверительный интервал для среднего			
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	Нижняя граница		1,7011	
	Верхняя граница		2,4989	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1111	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсія		,726	
	Стандартная отклонения		,85224	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		-,204	,512
	Эксцесс		-1,617	,992
	Среднее значение		2,1500	,13129
	95% Доверительный интервал для среднего			
	Нижняя граница		1,8752	
Реактивна тривожність	Верхняя граница		2,4248	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1667	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсія		,345	
	Стандартная отклонения		,58714	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		,75	
	Асимметрия		-,004	,512
	Эксцесс		,178	,992
	Среднее значение		2,1500	,15000
	95% Доверительный интервал для среднего			
	Нижняя граница		1,8360	
	Верхняя граница		2,4640	
Особистісна тривожність	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1667	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсія		,450	
	Стандартная отклонения		,67082	
	Минимум		1,00	

	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-,177	,512
	Экссесс		-,548	,992
Копінг-стратегія розв'язання проблем	Среднее значение		2,7000	,28191
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	2,1100	
		Верхняя граница	3,2900	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,7222	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		1,589	
	Стандартная отклонения		1,26074	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		3,00	
	Асимметрия		-,417	,512
	Экссесс		-1,526	,992
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Среднее значение		1,5000	,21151
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,0573	
		Верхняя граница	1,9427	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,3889	
	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		,895	
	Стандартная отклонения		,94591	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		2,073	,512
	Экссесс		3,612	,992
Копінг-стратегія уникнення проблем	Среднее значение		1,3000	,14690
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	,9925	
		Верхняя граница	1,6075	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,2222	
	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		,432	
	Стандартная отклонения		,65695	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		,00	

Рефлексивність	Асимметрия	2,079	,512
	Экссесс	3,176	,992
	Среднее значение	112,5500	3,38998
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница Верхняя граница	105,4547 119,6453
	Среднее по выборке, усеченной на 5%	112,0000	
	Медиана	113,5000	
	Дисперсия	229,839	
	Стандартная отклонения	15,16046	
	Минимум	95,00	
	Максимум	140,00	
	Диапазон	45,00	
	Межквартильный диапазон	26,75	
	Асимметрия	,402	,512
	Экссесс	-,833	,992

Критерии нормального распределения

	Колмогорова-Смирнова ^а			Критерий Шапиро-Уилка		
	Статистика	ст.св.	Значимость	Статистика	ст.св.	Значимость
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	,345	20	,000	,707	20	,000
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	,314	20	,000	,739	20	,000
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	,200	20	,035	,813	20	,001
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	,255	20	,001	,787	20	,001
Реактивна тривожність	,351	20	,000	,754	20	,000
Особистісна тривожність	,288	20	,000	,798	20	,001
Копінг-стратегія розв'язання проблем	,244	20	,003	,791	20	,001
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	,401	20	,000	,584	20	,000
Копінг-стратегія уникнення проблем	,476	20	,000	,515	20	,000
Рефлексивність	,213	20	,018	,887	20	,024

а. Коррекция значимости Лилъефорса

Г.5. Група дружин, чиї чоловіки більше 9 міс.після участі в АТО/ООС (5-а група)

Сводный отчет по наблюдениям

	Респонденты					
	Допустимо		Пропущенные		Всього	
	N	Проценты	N	Проценты	N	Проценты
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Реактивна тривожність	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Особистісна тривожність	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Копінг-стратегія розв'язання проблем	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Копінг-стратегія уникнення проблем	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%
Рефлексивність	33	100,0%	0	0,0%	33	100,0%

Описательные статистики

			Статистика	Стандартная Ошибка
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	Среднее значение		2,6061	,12262
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	2,3563	
		Верхняя граница	2,8558	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,6734	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,496	
	Стандартная отклонения		,70442	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	

	Діапазон		2,00	
	Межквартильний діапазон		1,00	
	Асиметрія		-1,543	,409
	Екссес		,964	,798
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Среднее значение		2,6061	,12262
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница	2,3563	
		Верхня граница	2,8558	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,6734	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,496	
	Стандартная отклонения		,70442	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Діапазон		2,00	
	Межквартильний діапазон		1,00	
	Асиметрія		-1,543	,409
	Екссес		,964	,798
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	Среднее значение		2,0606	,10606
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница	1,8446	
		Верхня граница	2,2766	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0673	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,371	
	Стандартная отклонения		,60927	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Діапазон		2,00	
	Межквартильний діапазон		,00	
	Асиметрія		-,025	,409
	Екссес		-,081	,798
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	Среднее значение		2,4848	,12402
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница	2,2322	
		Верхня граница	2,7375	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,5387	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,508	
	Стандартная отклонения		,71244	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Діапазон		2,00	
	Межквартильний діапазон		1,00	
	Асиметрія		-1,047	,409

	Ексцес		-,179	,798
Реактивна тривожність	Среднее значение		2,0909	,11809
	95% Доверительный	Нижня граница	1,8504	
	интервал для среднего	Верхня граница	2,3315	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,1010	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,460	
	Стандартная отклонения		,67840	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-,111	,409
	Ексцес		-,696	,798
	Среднее значение		2,0303	,08124
Особистісна тривожність	95% Доверительный	Нижня граница	1,8648	
	интервал для среднего	Верхня граница	2,1958	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0337	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,218	
	Стандартная отклонения		,46669	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		,00	
	Асимметрия		,120	,409
	Ексцес		2,194	,798
	Среднее значение		3,0303	,18198
	95% Доверительный	Нижня граница	2,6596	
Копінг-стратегія розв'язання проблем	интервал для среднего	Верхня граница	3,4010	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		3,0892	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		1,093	
	Стандартная отклонения		1,04537	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-,937	,409
	Ексцес		-,187	,798
	Среднее значение		1,6667	,17767
	Нижня граница		1,3048	
	Верхня граница			
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Среднее значение		1,6667	,17767
	Нижня граница		1,3048	

	95% Доверительный интервал для среднего	Верхняя граница	2,0286	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,5741	
	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		1,042	
	Стандартная отклонения		1,02062	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		1,488	,409
	Эксцесс		1,067	,798
	Среднее значение		1,4242	,15095
Копінг-стратегія уникнення проблем	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,1168	
		Верхняя граница	1,7317	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,3047	
	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		,752	
	Стандартная отклонения		,86712	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		,50	
	Асимметрия		2,085	,409
	Эксцесс		3,473	,798
Рефлексивність	Среднее значение		115,5152	2,24246
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	110,9474	
		Верхняя граница	120,0829	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		115,0926	
	Медиана		115,0000	
	Дисперсия		165,945	
	Стандартная отклонения		12,88197	
	Минимум		96,00	
	Максимум		145,00	
	Диапазон		49,00	
	Межквартильный диапазон		16,00	
	Асимметрия		,179	,409
	Эксцесс		-,264	,798

Критерии нормального распределения

	Колмогорова-Смирнова ^a			Критерий Шапиро-Уилка		
	Статистика	ст.св.	Значимость	Статистика	ст.св.	Значимость
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	,439	33	,000	,595	33	,000
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	,439	33	,000	,595	33	,000
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	,327	33	,000	,768	33	,000
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	,371	33	,000	,701	33	,000
Реактивна тривожність	,281	33	,000	,800	33	,000
Особистісна тривожність	,405	33	,000	,637	33	,000
Копінг-стратегія розв'язання проблем	,276	33	,000	,783	33	,000
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	,349	33	,000	,670	33	,000
Копінг-стратегія уникнення проблем	,445	33	,000	,556	33	,000
Рефлексивність	,095	33	,200*	,959	33	,240

*. Это нижняя граница истинной значимости.

a. Коррекция значимости Лиллиефорса

Г.5. Група дружин ветеранів, демобілізованих з військових структур (6-а група)

Сводный отчет по наблюдениям

	Респонденты					
	Допустимо		Пропущенные		Всего	
	N	Проценты	N	Проценты	N	Проценты
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Реактивна тривожність	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Особистісна тривожність	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Копінг-стратегія розв'язання проблем	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Копінг-стратегія уникнення проблем	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%
Рефлексивність	42	100,0%	0	0,0%	42	100,0%

Описательные статистики

			Статистика	Стандартная Ошибка
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	Среднее значение		2,0714	,14616
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,7763	
		Верхняя граница	2,3666	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0794	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,897	
	Стандартная отклонения		,94721	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		-,148	,365

	Ексцес		-1,925	,717
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Среднее значение		1,9286	,13371
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница Верхня граница	1,6585 2,1986	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,9206	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,751	
	Стандартная отклонения		,86653	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		2,00	
	Асимметрия		,142	,365
	Ексцес		-1,676	,717
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	Среднее значение		1,6429	,08901
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница Верхня граница	1,4631 1,8226	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,6058	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,333	
	Стандартная отклонения		,57685	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		,204	,365
	Ексцес		-,667	,717
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	Среднее значение		1,8333	,12248
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижня граница Верхня граница	1,5860 2,0807	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,8148	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,630	
	Стандартная отклонения		,79378	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,25	
	Асимметрия		,313	,365
	Ексцес		-1,331	,717
Реактивна тривожність	Среднее значение		2,4762	,09169
		Нижня граница	2,2910	

	95% Доверительный интервал для среднего	Верхняя граница	2,6614	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,5265	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,353	
	Стандартная отклонения		,59420	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-,637	,365
	Экссесс		-,497	,717
	Среднее значение		2,5952	,09055
Особистісна тривожність	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	2,4124	
		Верхняя граница	2,7781	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,6587	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		,344	
	Стандартная отклонения		,58683	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-1,149	,365
	Экссесс		,412	,717
	Среднее значение		2,4286	,19914
Копінг-стратегія розв'язання проблем	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	2,0264	
		Верхняя граница	2,8307	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,4206	
	Медиана		3,0000	
	Дисперсия		1,666	
	Стандартная отклонения		1,29054	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		3,00	
	Асимметрия		-,013	,365
	Экссесс		-1,754	,717
	Среднее значение		1,6667	,16225
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,3390	
		Верхняя граница	1,9943	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,5741	

	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		1,106	
	Стандартная отклонения		1,05152	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		1,25	
	Асимметрия		1,253	,365
	Эксцесс		,073	,717
	Среднее значение		1,4286	,11876
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,1887	
		Верхняя граница	1,6684	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		1,3386	
Копінг-стратегія уникнення проблем	Медиана		1,0000	
	Дисперсия		,592	
	Стандартная отклонения		,76963	
	Минимум		1,00	
	Максимум		4,00	
	Диапазон		3,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		1,768	,365
	Эксцесс		2,390	,717
	Среднее значение		112,1667	2,47024
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	107,1779	
		Верхняя граница	117,1554	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		111,5820	
Рефлексивність	Медиана		106,5000	
	Дисперсия		256,289	
	Стандартная отклонения		16,00902	
	Минимум		96,00	
	Максимум		142,00	
	Диапазон		46,00	
	Межквартильный диапазон		31,00	
	Асимметрия		,275	,365
	Эксцесс		-1,626	,717
	Среднее значение		112,1667	2,47024
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	107,1779	
		Верхняя граница	117,1554	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		111,5820	

Критерии нормального распределения

	Колмогорова-Смирнова ^a			Критерий Шапиро-Уилка		
	Статистика	ст.св.	Значимость	Статистика	ст.св.	Значимость
Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	,313	42	,000	,706	42	,000
Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	,263	42	,000	,770	42	,000
Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу	,327	42	,000	,733	42	,000
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	,258	42	,000	,791	42	,000
Реактивна тривожність	,335	42	,000	,722	42	,000
Особистісна тривожність	,398	42	,000	,667	42	,000
Копінг-стратегія розв'язання проблем	,271	42	,000	,777	42	,000
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	,404	42	,000	,659	42	,000
Копінг-стратегія уникнення проблем	,425	42	,000	,616	42	,000
Рефлексивність	,233	42	,000	,824	42	,000

а. Коррекция значимости Лиллиефорса

Г.6. Дружини, які є військовослужбовцями

Сводный отчет по наблюдениям

	Респонденты					
	Допустимо		Пропущенные		Всього	
	N	Проценты	N	Проценты	N	Проценты
Реактивна тривожність	64	100,0%	0	0,0%	64	100,0%
Особистісна тривожність	64	100,0%	0	0,0%	64	100,0%

Описательные статистики

		Статистика	Стандартная Ошибка
Реактивна тривожність	Среднее значение	2,0938	,08545
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница Верхняя граница	1,9230 2,2645
	Среднее по выборке, усеченной на 5%	2,1042	
	Медиана	2,0000	

	Дисперсия		,467	
	Стандартная отклонения		,68357	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		1,00	
	Асимметрия		-,120	,299
	Эксцесс		-,804	,590
Особистісна тривожність	Среднее значение		2,0000	,07715
	95% Доверительный интервал для среднего	Нижняя граница	1,8458	
		Верхняя граница	2,1542	
	Среднее по выборке, усеченной на 5%		2,0000	
	Медиана		2,0000	
	Дисперсия		,381	
	Стандартная отклонения		,61721	
	Минимум		1,00	
	Максимум		3,00	
	Диапазон		2,00	
	Межквартильный диапазон		,00	
	Асимметрия		,000	,299
	Эксцесс		-,261	,590

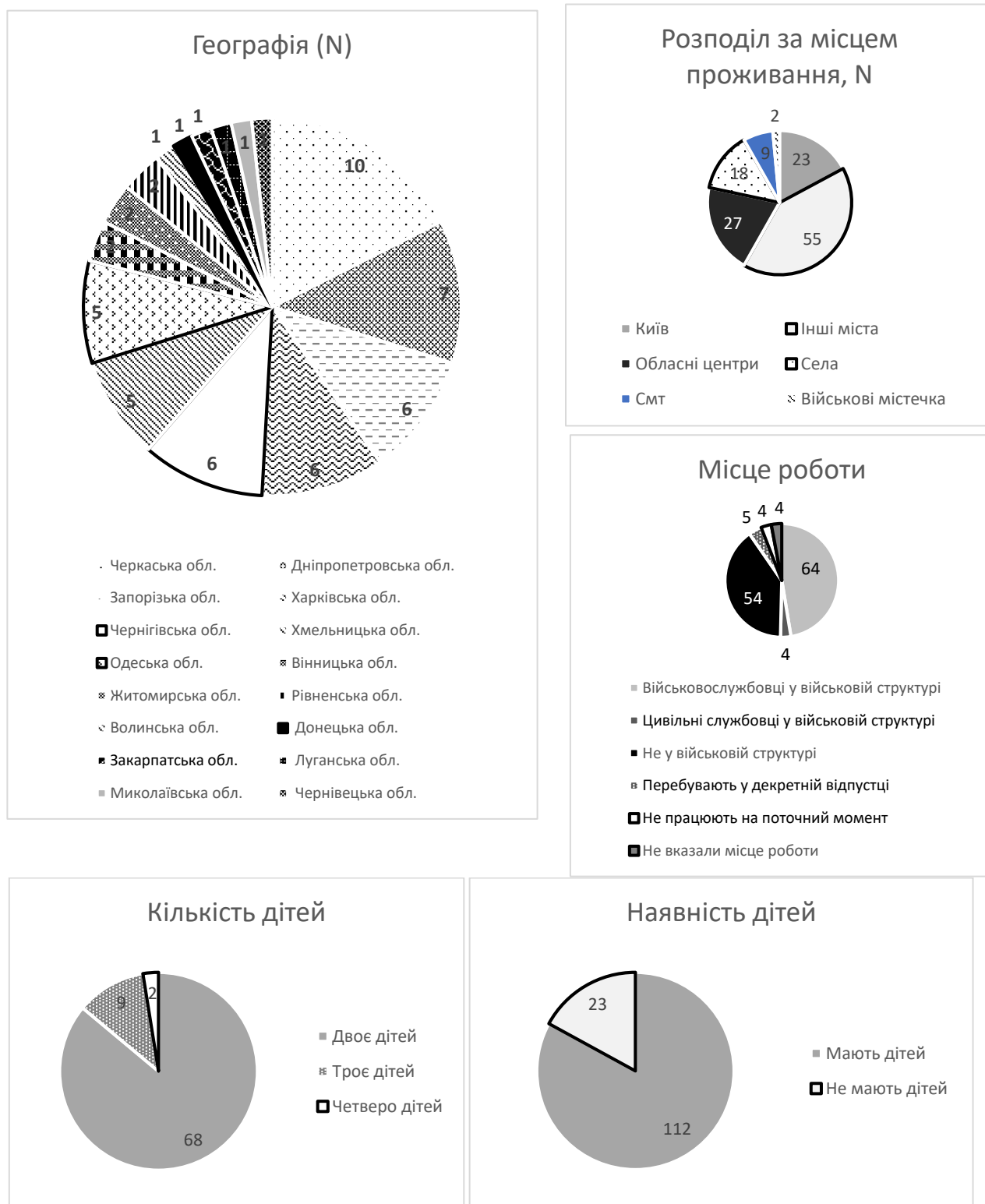
Критерии нормального распределения

	Колмогорова-Смирнова ^a			Критерий Шапиро-Уилка		
	Статистика	ст.св.	Значимость	Статистика	ст.св.	Значимость
Реактивна тривожність	,273	64	,000	,800	64	,000
Особистісна тривожність	,313	64	,000	,773	64	,000

a. Коррекция значимости Лиллиефорса

Додаток Д

Демографічні хаарктеристики вибірки основного етапу емпіричної частини дослідження (n=135)

Додаток Ж

**Аналіз показників ознак психотравматизації дружин комбатантів:
загальний розподіл; серед груп жінок з різним рівнем тривожності; на
різних етапах розгортань**

Таблиця 1

Розподіл показників ознак психотравматизації в КП
(сукупність відповідей «часто» та «дуже часто»)

Назва індикатору	п	%	
Складнощі у спілкуванні з чоловіком	13	10,1	129
Супротив чоловіка отримати допомогу	19	14,6	130
Ізольованість чоловіка	28	21,9	128
Зміни поведінки чоловіка у зв'язку з участю в АТО/ООС станом на зараз	19	15,4	123
Зміни поведінки чоловіка у зв'язку з участю в АТО/ООС одразу після повернення	38	30,6	124
Зміни стосунків чоловіка з дітьми у зв'язку з участю в АТО/ООС станом на зараз	17	14,4	118
Зміни стосунків чоловіка з дітьми у зв'язку з участю в АТО/ООС одразу після повернення	21	17,6	119

Примітка: Загальна кількість відповідей, яка дорівнює 100% відповідей за кожним індикатором

Таблиця 2

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у поведінці одразу після АТО/ООС» у дружин з різним рівнем реактивної тривожності
(Н-критерій $p=0,002$)

			Реактивна тривожність			Всього
			Низька	помірна	Висока	
Зміни у поведінці одразу після АТО/ООС	Ніколи	N	6	24	9	39
		% PT	42,90%	41,40%	17,30%	31,50%
	рідко	N	4	10	7	21
		% PT	28,60%	17,20%	13,50%	16,90%
	іноді	N	2	11	13	26
		% PT	14,30%	19,00%	25,00%	21,00%
	часто	N	2	5	12	19
		% PT	14,30%	8,60%	23,10%	15,30%
	дуже часто	N	0	8	11	19
		% PT	0,00%	13,80%	21,20%	15,30%
Всього		N	14	58	52	124
		% PT	100,00%	100,00%	100,00%	100,00 %

Таблиця 3

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у поведінці одразу після АТО/ООС» у дружин з різним рівнем особистісної тривожності (Н-критерій $p \leq 0,001$)

		Особистісна тривожність				Всього
			Низька	помірна	Висока	
Зміни у поведінці одразу після АТО/ООС	Ніколи	N	11	20	8	39
		% ОТ	84,60%	32,80%	16,00%	31,50%
	Рідко	N	0	16	5	21
		% ОТ	0,00%	26,20%	10,00%	16,90%
	Іноді	N	0	13	13	26
		% ОТ	0,00%	21,30%	26,00%	21,00%
	часто	N	2	8	9	19
		% ОТ	15,40%	13,10%	18,00%	15,30%
	дуже часто	N	0	4	15	19
		% ОТ	0,00%	6,60%	30,00%	15,30%
Всього		N	13	61	50	124
		% ОТ	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Таблиця 4

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у поведінці після АТО/ООС, які є зараз» у дружин з різним рівнем реактивної тривожності

(Н-критерій $p=0,03$)

		Реактивна тривожність				Всього
			Низька	помірна	висока	
Зміни у поведінці після АТО/ООС, які є зараз	ніколи	N	6	28	13	47
		% РТ	42,90%	48,30%	25,50%	38,20%
	рідко	N	4	9	8	21
		% РТ	28,60%	15,50%	15,70%	17,10%
	іноді	N	3	13	20	36
		% РТ	21,40%	22,40%	39,20%	29,30%
	часто	N	1	4	4	9
		% РТ	7,10%	6,90%	7,80%	7,30%
	дуже часто	N	0	4	6	10
		% РТ	0,00%	6,90%	11,80%	8,10%
Всього		N	14	58	51	123
		% РТ	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Таблиця 5

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у поведінці після АТО/ООС, які є зараз» у дружин з різним рівнем особистісної тривожності

Н-критерій $p=0,001$

Особистісна тривожність						Всього
			Низька	помірна	висока	
Зміни у поведінці після АТО/ООС, які є зараз	ніколи	N	11	25	11	47
		% ОТ	84,60%	41,00%	22,40%	38,20%
	рідко	N	0	13	8	21
		% ОТ	0,00%	21,30%	16,30%	17,10%
	іноді	N	1	15	20	36
		% ОТ	7,70%	24,60%	40,80%	29,30%
	часто	N	1	6	2	9
		% ОТ	7,70%	9,80%	4,10%	7,30%
	дуже часто	N	0	2	8	10
		% ОТ	0,00%	3,30%	16,30%	8,10%
Всього		N	13	61	49	123
		% ОТ	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Таблиця 6

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у стосунках з дітьми одразу після АТО/ООС» у дружин з різним рівнем реактивної тривожності

(Н-критерій $p=0,006$)

Реактивна тривожність						Всього
			Низька	помірна	висока	
Зміни в стосунках з дітьми, одразу після АТО/ООС	Ніколи	N	8	36	17	61
		% РТ	57,1%	64,3%	34,7%	51,3%
	Рідко	N	3	7	11	21
		% РТ	21,4%	12,5%	22,4%	17,6%
	Іноді	N	1	8	7	16
		% РТ	7,1%	14,3%	14,3%	13,4%
	Часто	N	2	4	9	15
		% РТ	14,3%	7,1%	18,4%	12,6%
	дуже часто	N	0	1	5	6
		% РТ	0%	1,8%	10,2%	5,00%
Всього		N	14	56	49	119
		% РТ	100%	100%	100%	100%

Таблиця 7

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у стосунках з дітьми одразу після АТО/ООС» у дружин з різним рівнем особистісної тривожності
(Н-критерій $p=0,001$)

		Особистісна тривожність				Всього
			низька	помірна	висока	
Зміни в стосунках з дітьми, одразу після АТО/ООС	Ніколи	N	9	36	16	61
		% ОТ	81,8%	61%	32,7%	51,3%
	Рідко	N	1	11	9	21
		% ОТ	9,1%	18,6%	18,4%	17,6%
	Іноді	N	0	6	10	16
		% ОТ	0%	10,2%	20,4%	13,4%
	Часто	N	1	6	8	15
		% ОТ	9,1%	10,2%	16,3%	12,6%
	дуже часто	N	0	0	6	6
		% ОТ	0%	0%	12,2%	5%
Всього		N	11	59	49	119
		% ОТ	100%	100%	100%	100%

Таблиця 8

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у стосунках з дітьми після АТО/ООС, які є зараз» у дружин з різним рівнем реактивної тривожності
(Н-критерій $p=0,046$)

		Реактивна тривожність				Всього
			Низька	помірна	Висока	
Зміни після АТО/ООС в стосунках з дітьми, які є зараз	ніколи	N	8	36	19	63
		%	57,1%	64,3%	39,6%	53,4%
	рідко	N	4	7	12	23
		%	28,6%	12,5%	25%	19,5%
	іноді	N	2	6	7	15
		%	14,3%	10,7%	14,6%	12,7%
	часто	N	0	5	6	11
		%	0%	8,9%	12,5%	9,3%
	дуже часто	N	0	2	4	6
		%	0%	3,6%	8,3%	5,1%
Всього		N	14	56	48	118
		%	100%	100%	100%	100%

Таблиця 9

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «зміни у стосунках з дітьми після АТО/ООС, які є зараз» серед груп дружин з різним рівнем особистісної тривожності
(Н-критерій: $p=0,002$)

Особистісна тривожність						Всього
			Низька	помірна	Висока	
Зміни після АТО/ООС в стосунках з дітьми, які є зараз	ніколи	N	8	38	17	63
		%	72,7%	64,4%	35,4%	53,4%
	рідко	N	1	11	11	23
		%	9,1%	18,6%	22,9%	19,5%
	іноді	N	1	6	8	15
		%	9,1%	10,2%	16,%	12,%
	часто	N	0	4	7	11
		%	0%	6,8%	14,60%	9,3%
	дуже часто	N	1	0	5	6
		%	9,10%	0%	10,4%	5,1%
Всього		N	11	59	48	118
		%	100%	100%	100%	100%

Таблиця 10

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «складнощі у спілкуванні з чоловіком» серед груп дружин з різним рівнем реактивної тривожності
(Н-критерій: $p=0,037$)

Реактивна тривожність						Всього
			Низька	помірна	висока	
Складнощі у спілкуванні з чоловіком	ніколи	N	6	11	10	27
		% РТ	40,00%	18,00%	18,90%	20,90%
	рідко	N	6	24	14	44
		% РТ	40,00%	39,30%	26,40%	34,10%
	іноді	N	3	20	22	45
		% РТ	20,00%	32,80%	41,50%	34,90%
	часто	N	0	3	3	6
		% РТ	0,00%	4,90%	5,70%	4,70%
	дуже часто	N	0	3	4	7
		% РТ	0,00%	4,90%	7,50%	5,40%
Всього		N	15	61	53	129
		% РТ	100%	100%	100%	100%

Таблиця 11

Розподіл показників ознак травматизації у КП за індикатором «складнощі у спілкуванні з чоловіком» у дружин з різним рівнем особистісної тривожності
(Н-критерій: $p \leq 0,001$)

			Особистісна тривожність			Всього
			Низька	помірна	висока	
Складнощі у спілкуванні з чоловіком	ніколи	N	9	13	5	27
		% OT	64,30%	20,30%	9,80%	20,90%
	рідко	N	5	27	12	44
		% OT	35,70%	42,20%	23,50%	34,10%
	іноді	N	0	20	25	45
		% OT	0,00%	31,30%	49,00%	34,90%
	часто	N	0	2	4	6
		% OT	0,00%	3,10%	7,80%	4,70%
	дуже часто	N	0	2	5	7
		% OT	0,00%	3,10%	9,80%	5,40%
Всього		N	14	64	51	129
		% OT	100%	100%	100%	100%

Таблиця 12

Розподіл показників ознак травматизації у КП за індикатором «супротив отримання допомоги» у дружин з різним рівнем реактивної тривожності
(Н-критерій: $p = 0,006$)

			Реактивна тривожність			Всього
			низька	помірна	Висока	
Супротив отримання допомоги	ніколи	N	8	15	11	34
		% PT	53,30%	24,60%	20,40%	26,20%
	рідко	N	5	20	15	40
		% PT	33,30%	32,80%	27,80%	30,80%
	іноді	N	2	19	16	37
		% PT	13,30%	31,10%	29,60%	28,50%
	часто	N	0	7	5	12
		% PT	0,00%	11,50%	9,30%	9,20%
	дуже часто	N	0	0	7	7
		% PT	0,00%	0,00%	13,00%	5,40%
Всього		N	15	61	54	130
		% PT	100%	100%	100%	100%

Таблиця 13

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «супротив отримання допомоги» серед груп дружин з різним рівнем особистісної тривожності (Н-критерій: $p \leq 0,001$)

			Особистісна тривожність			Всього
			Низька	помірна	Висока	
Супротив отримання допомоги	ніколи	N	9	19	6	34
		% OT	64,30%	29,70%	11,50%	26,20%
	Рідко	N	4	22	14	40
		% OT	28,60%	34,40%	26,90%	30,80%
	Іноді	N	1	18	18	37
		% OT	7,10%	28,10%	34,60%	28,50%
	часто	N	0	5	7	12
		% OT	0,00%	7,80%	13,50%	9,20%
	дуже часто	N	0	0	7	7
		% OT	0,00%	0,00%	13,50%	5,40%
Всього		N	14	64	52	130
		% OT	100%	100%	100%	100%

Таблиця 14

Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «ізолюваність» у дружин з різним рівнем реактивної тривожності (Н-критерій: $p=0,138$)

			Реактивна тривожність			Всього
			низька	помірна	висока	
Ізолюваність	Ніколи	N	6	15	10	31
		% PT	40,00%	24,60%	19,20%	24,20%
	Рідко	N	3	22	17	42
		% PT	20,00%	36,10%	32,70%	32,80%
	Іноді	N	5	15	7	27
		% PT	33,30%	24,60%	13,50%	21,10%
	Часто	N	0	5	8	13
		% PT	0,00%	8,20%	15,40%	10,20%
	дуже часто	N	1	4	10	15
		% PT	6,70%	6,60%	19,20%	11,70%
Всього		N	15	61	52	128
		% PT	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Таблиця 15

**Розподіл показників ознак психотравматизації у КП за індикатором «ізолюваність»
серед груп дружин з різним рівнем особистісної тривожності
(Н-критерій: $p=0,001$)**

			Особистісна тривожність			Всього	
			Низька	Помірна	висока		
Ізолюваність	Ніколи	N	7	19	5	31	
		% ОТ	50,00%	30,20%	9,80%	24,20%	
	Рідко	N	3	23	16	42	
		% ОТ	21,40%	36,50%	31,40%	32,80%	
	Іноді	N	3	12	12	27	
		% ОТ	21,40%	19,00%	23,50%	21,10%	
	Часто	N	0	5	8	13	
		% ОТ	0,00%	7,90%	15,70%	10,20%	
	дуже часто	N	1	4	10	15	
		% ОТ	7,10%	6,30%	19,60%	11,70%	
Всього		N	14	63	51	128	
		% ОТ	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	

Таблиця 16

Загальний розподіл показників за індикаторами ознак травматизації в КП (N=135)

	Ніколи		Рідко		Іноді		Часто		Дуже часто		Всього
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Складнощі спілкування з чоловіком	27	20,9	44	34,1	45	34,9	6	4,7	7	5,4	129
Супротив отримання допомоги	34	26,2	40	30,8	37	28,5	12	9,2	7	5,4	130
Ізолюваність чоловіка	31	24,2	42	32,8	27	21,1	13	10,2	15	11,7	128
Зміни поведінки одразу після АТО/ООС	39	31,5	21	16,9	26	21	19	15,3	19	15,3	124
Зміни поведінки після АТО/ООС, які тривають зараз	47	38,2	21	17,1	36	29,3	9	7,3	10	8,1	123
Зміни стосунків з дітьми одразу після АТО/ООС	61	51,3	21	17,6	16	13,4	15	12,6	6	5	119
Зміни у стосунках дітьми після АТО/ООС, які тривають зараз	63	53,4	23	19,5	15	12,7	11	9,3	6	5,1	118

Додаток К

Розподіл показників індикаторів копінг-стратегій серед груп жінок з різною тривожністю

Таблиця 1

Загальний розподіл показників копінг-стратегій серед груп жінок з різною реактивною тривожністю

Ряди			
	РТ	N	Средний ранг
Копінг-стратегія розв'язання проблем	Низька	15	85,57
	помірна	62	63,21
	Висока	53	62,5
	Всього	130	
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Низька	15	69,93
	помірна	62	67,62
	Висока	53	61,76
	Всього	130	
Копінг-стратегія уникнення проблем	Низька	15	65,2
	помірна	62	64,32
	Висока	53	66,96
	Всього	130	

Таблиця 2

Статистические критерии, b			
	Копінг-стратегія розв'язання проблем	Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Копінг-стратегія уникнення проблем
Chi-квдрат	5,311	1,295	0,267
ст.св.	2	2	2
Асимптотическая значимость	0,07	0,523	0,875
а Критерий Краскела-Уоллиса			
б Группирующая переменная: РТ			

Таблиця 3

Загальний розподіл показників копінг-стратегій серед груп жінок з різною особистісною тривожністю

Ряди			
	ОТ	N	Средний ранг
Копінг-стратегія розв'язання проблем	Низька	14	96,07
	помірна	67	59,05
	Висока	49	65,58
	Всього	130	
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Низька	14	69,89
	помірна	67	63,36
	Висока	49	67,17
	Всього	130	
Копінг-стратегія уникнення проблем	Низька	14	56,07
	помірна	67	63,72
	Висока	49	70,63
	Всього	130	

Таблиця 4

Статистические критерии, b			
	Копінг-стратегія розв'язання проблем	Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Копінг-стратегія уникнення проблем
Хи-квадрат	12,318	0,705	3,662
ст.св.	2	2	2
Асимптотическая значимость	0,002	0,703	0,16
a Критерий Краскела-Уоллиса			
b Группирующая переменная: ОТ			

Таблиця 5

Розподіл показників копінг-стратегії розв'язання проблем серед жінок з різною ОТ

			Копінг-стратегія розв'язання проблем				Всього
			дуже низький	низький	Середній	Високий	
ОТ	Низька	N	0	1	3	10	14
		%% в ОТ	0	7,1	21,4	71,4	100

Продовження Таблиці 5

	Помірна	N	24	4	24	15	67
		% % в ОТ	35,8	6	35,8	22,4	100
	Висока	N	16	3	13	17	49
		%% в ОТ	32,7	6,1	26,5	34,7	100
Всього		N	40	8	40	42	130
		% % в ОТ	30,8	6,2	30,8	32,3	100

Таблиця 6

Розподіл показників копінг-стратегії розв'язання проблем серед жінок з різною РТ

			Копінг-стратегія розв'язання проблем				Всього
			дуже низький	Низький	Середній	Високий	
РТ	Низька	N	1	1	5	8	15
		% в РТ	6,7	6,7	33,3	53,3	100
	Помірна	N	18	5	23	16	62
		% в РТ	29	8,1	37,1	25,8	100
	Висока	N	21	2	12	18	53
		% в РТ	39,6	3,8	22,6	34	100
Всього		N	40	8	40	42	130
		% в РТ	30,8	6,2	30,8	32,3	100

Таблиця 7

Розподіл показників копінг-стратегії уникнення серед груп жінок з різною ОТ

			Копінг-стратегія уникнення проблем				Всього
			дуже низький	низький	Середній	високий	
ОТ	Низька	N	13	0	1	0	14
		% в ОТ	92,9	0	7,1	0	100
	Помірна	N	54	6	6	1	67
		% в ОТ	80,6	9	9	1,5	100
	Висока	N	34	9	4	2	49
		% в ОТ	69,4	18,4	8,2	4,1	100
Всього		N	101	15	11	3	130
		% в ОТ	77,7	11,5	8,5	2,3	100

Таблиця 8

Розподіл показників копінг-стратегії уникнення серед груп жінок з різною РТ

				Копінг-стратегія уникнення проблем				Всього
				дуже низький	Низький	Середній	Високий	
РТ	Низька	N		12	0	3	0	15
		% в РТ		80	0	20	0	100
	Помірна	N		49	8	4	1	62
		% в РТ		79	12,9	6,5	1,6	100
	Висока	N		40	7	4	2	53
		% в РТ		75,5	13,20	7,5	3,8	100
Всього		N		101	15	11	3	130
		% в РТ		77,7	11,5	8,5	2,3	100

Таблиця 9

Розподіл показників копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки серед жінок з різною ОТ

			Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки				Всього
			дуже низький	Низький	Середній	Високий	
ОТ	Низька	N	8	3	2	1	14
		%	57,1	21,4	14,3	7,1	100
	Помірна	N	46	11	2	8	67
		%	68,7	16,4	3	11,9	100
	Висока	N	31	7	6	5	49
		%	63,3	14,3	12,2	10,2	100
Всього		N	85	21	10	14	130
		%	65,4	16,2	7,7	10,8	100

Таблиця 10

Розподіл показників копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки серед жінок з різною РТ

			Копінг-стратегія пошуку соціальної підтримки				Всього
			дуже низький	Низький	Середній	Високий	
РТ	низька	N	9	2	2	2	15
		%	60	13,3	13,3	13,3	100
	помірна	N	38	13	4	7	62
		%	61,3	21	6,5	11,3	100
	висока	N	38	6	4	5	53
		%	71,7	11,3	7,5	9,4	100
Всього		N	85	21	10	14	130
		%	65,4	16,2	7,7	10,8	100

Додаток Л

Розподіл показників уподобань копінг-практик

Л.1

Розподіл видів копінг-практик дружин комбатантів

						Значущість відмінностей уподобань виду копінг-практики серед груп жінок з різною тривожністю	
	Відповіді					ОТ	РТ
	Так		Ні			Н	Н
Види копінг-практик	N	%	N	%	N		
Спілкування з чоловіком	105	84	20	16	125	p=0,025	p<0,01
Спілкування з дітьми	77	64,2	43	35,8	120		
Спілкування з іншими дружинами	32	27,4	85	72,6	117		
Спілкування з батьками	67	56,3	52	43,7	119		
Спілкування з колегами	43	36,8	74	63,2	117		
Звернення до психолога	23	20	92	80	115		
Візит до сусідів	19	16,5	96	83,5	115		p=0,33
Візит до церкви, духовника	29	25,2	86	74,8	115		
Увімкнення ТВ (як фону)	73	63,5	42	36,5	115		
Перегляд стрічки у Facebook	74	63,8	42	36,2	116	p=0,006	
Перегляд фільмів/відео онлайн	80	67,2	39	32,8	119		
Малювання, вишивання, творчість	45	39,5	69	60,5	114		
Читання молитви	54	45,8	64	54,2	118		
Фізичні вправи	48	41	69	59	117	p=0,04	
Прибирання	82	69,5	36	30,5	118		
Прогулянка	93	76,9	28	23,1	121	p=0,046	
Пиття води	79	66,9	39	33,1	118		
Вживання улюбленої їжі	68	57,1	51	42,9	119	p=0,034	
Прийом ліків	13	15,3	72	84,7	85		
Нічого не робить	35	30,7	79	69,3	114		

Л.2

Розподіл копінг-практики спілкування з чоловіком серед груп жінок з різним рівнем тривожності

Таблиця 1

Ряди			
	Особистісна тривожність	N	Средний ранг
Копінг- практика спілкування з чоловіком	Низька	14	57,46
	Помірна	58	58,39
	Висока	53	69,51
	Всього	125	
Статистические критерииа,в			
	Спілкування з чоловіком		
Хи-квадрат	7,385		
ст.св.	2		
Асимптотическая значимость	0,025		
а Критерий Краскела-Уоллиса			
в Группирующая переменная: Особистісна тривожність			

Таблиця 2

**Розподіл показників копінг-практики спілкування з чоловіком
серед груп дружин з різною ОТ**

			ОТ			Всього
			Низька	Помірна	Висока	
Спілкування з чоловіком	так	N	13	53	39	105
		%	92,9%	91,4%	73,6%	84%
	ні	N	1	5	14	20
		%	7,1%	8,6%	26,4%	16%
Всього		N	14	58	53	125
		%	100%	100%	100%	100%

Таблиця 3

Розподіл показників уподобань копінг-практики спілкування з чоловіком серед груп жінок з різним рівнем реактивної тривожності (порівняльний аналіз)

Ряди			
	Реактивна тривожність	N	Середний ранг
Спілкування з чоловіком	Низька	15	53
	Помірна	59	59,36
	Висока	51	70,16
	Всього	125	
Статистические критерии, b			
	Спілкування з чоловіком		
Хи-квадрат	9,251		
ст.св.	2		
Асимптотическая значимость	0,01		
a Критерий Краскела-Уоллиса			
b Группирующая переменная: Реактивна тривожність			

Таблиця 4

Розподіл показників уподобань копінг-практики спілкування з чоловіком серед груп жінок з різним рівнем реактивної тривожності(РТ)

			РТ			Всього
			Низька	Помірна	Висока	
Спілкування з чоловіком	так	N	15	53	37	105
		%	100%	89,8%	72,5%	84%
	ні	N	0	6	14	20
		%	0%	10,2%	27,5%	16%
Всього		N	15	59	51	125
		%	100%	100%	100%	100%

Л.3

Кореляційні зв'язки видів копінг-практик з тривожністю

	РТ	ОТ
Спілкування з дітьми	0,055	0,06
Спілкування чоловіком	,273**	,234**
Прогулянка	,204*	,213*
Спілкування з іншими дружинами	-0,036	-0,157
Спілкування з батьками.	0,057	0,105
Споживання води/чаю	-0,058	-0,105
Споживання їжі	-0,085	-,208*
Спілкування з колегами	0,014	0,008
Фіз.вправи	0,144	0,067
Прибирання	-0,08	-0,066
Перегляд ТБ (фоново)	-0,007	-0,133
Перегляд стрічки у .FB	-0,138	-,279**
Перегляд Фільмів/Відео	0,024	0,047
Творчість	0,084	0,067
Молитва	0,004	-0,062
Звернення до психолога.	-0,062	-0,081
Похід у гості	0,066	-0,003
Похід до церкви/духівника	-0,076	-0,148
Приймання ліків	0,002	-0,213
Нічого	0,032	-0,054

Примітки: *значущість $\leq 0,05$; **значущість $\leq 0,01$

Л.4

Кореляційні зв'язки рефлексивності та копінг-стратегій (КС) з показниками**Гармонійності комунікаційних орієнтацій КП**

	Гармонійність комунікативних орієнтацій
Рефлексивність	0,535**
КС розв'язання проблем	0,652**
КС пошук соціальної підтримки	0,226**
КС уникнення проблем	0,179*
Психофізіологічні	0,167

** – значимість $\leq 0,01$; * – значимість $\leq 0,05$.

Додаток М

Досвід звернення по допомогу із соціальних та психоемоційних питань

М.1

Розподіл частот звернень дружин комбатантів із соціальних питань
до різних інстанцій, % (N=135)

	Не зверталась		Зверталась, не задоволена		Зверталась, частково задоволена		Зверталась, задоволена		%
	%	N	%	N	%	N	%	N	
Центр соціального захисту населення	60,7	82	8,1	11	12,6	17	18,5	25	100
Міська адміністрація	74,1	100	5,9	8	10,4	14	9,6	13	100
Військова частина	72,6	98	3,7	5	11,9	16	11,9	16	100
ДСВВ/Мінветеранів	89,6	121	2,2	3	2,2	3	5,9	8	100
Гаряча лінія МОУ/НГУ	93,3	126	0,7	1	3	4	3	4	100
Спілка УБД	76,3	103	3	4	5,2	7	15,6	21	100
Громадські організації	80	108	2,2	3	3	4	14,8	20	100
Волонтери	73,3	99	1,5	2	0,7	1	24,4	33	100
Спільноти дружин	78,5	106	2,2	3	4,4	6	14,8	20	100
Групи у Facebook	77	104	1,5	2	8,1	11	13,3	18	100
Церква	85,2	115	1,5	2	1,5	2	11,9	16	100
Друзі	54,1	73	5,9	8	11,9	16	28,1	38	100
Колеги	68,9	93	5,9	8	7,4	10	17,8	24	100

М.2.

Інтеркореляційні зв'язки між показниками тривожності та досвідом звернення по допомогу

Таблиця 1

Інтеркореляційні зв'язки між показниками тривожності та зверненням за допомогою з психологічних та емоційних питань до різних інстанцій

	Реактивна тривожність	Особистісна тривожність
Центр соціального захисту населення	0,073	0,225**
Міська адміністрація	0,08	0,088
Військова частина	-0,093	-0,116
ДСВВ/Мінветеранів	0,084	0,094
Гарячу лінію МОУ	-0,005	0,088
Спілки УБД (учасників бойових дій)	0,144	0,205*
Громадські організації (ГО)	0,188*	0,294**
Волонтери	0,249**	0,277**
Спільноти дружин	0,220*	0,279**
ФВ-групи	0,12	0,128
Друзі	0,102	0,220*
Колег	-0,031	-0,036
Духівник	0,141	0,209*
Психолог в/ч	-0,144	-0,074
Шкільний психолог	0,077	0,129
Безоплатна психологічна допомога	0,026	0,147
Платна психологічна допомога	0,003	-0,002

** значущість $\leq 0,01$, * значущість $\leq 0,05$

Таблиця 2

Інтеркореляційні зв'язки між тривожністю та досвідом звернення за допомогою із соціальних питань до різних інстанцій

	Реактивна тривожність	Особистісна тривожність
Центр соціального захисту населення	-0,053	0,146
Міська адміністрація	-0,14	-0,061
Військова частина	-0,341**	-0,194*
ДСВВ/Мінветеранів	0,059	0,161
Гаряча лінія МОУ	-0,04	0,074
Спілка УБД	-0,009	0,163
Волонтери	0,152	0,241**
Громадські організації (ГО)	0,176*	0,212*
Церква	0,047	0,133
Спільноти дружин	0,187*	0,250**
Facebook-групи	-0,019	0,069
Друзі	0,044	0,135
Колеги	-0,075	-0,065

** значущість $\leq 0,01$, * значущість $\leq 0,05$

Таблиця 3

**Деталізовані кореляційні зв'язки між досвідом звернення по допомогу з
психоемоційних питань та показникам тривожності**

Ро Спирмана	РТ			ОТ		
	Коэффициент т корреляции	Знач. (2-х сторон няя)	N	Коэффициент т корреляции	Знач. (2-х сторонн яя)	N
Служба соц.захисту	0,08	0,359	135	,230**	0,007	135
Міська адміністрація	0,081	0,35	135	0,09	0,302	135
Військова частина	-0,091	0,295	135	-0,116	0,182	135
ДСВВ/Мінвет	0,083	0,337	135	0,094	0,279	135
Гаряча лінія МОУ/НГУ	-0,004	0,961	135	0,09	0,302	135
СпілкаУБД	0,145	0,094	135	,208*	0,015	135
ГО	,190*	0,027	135	,295**	0,001	135
Волонтери	,249**	0,004	135	,274**	0,001	135
Спільноти дружин комбатантів	,227**	0,008	135	,274**	0,001	135
Facebook-спільноти	0,124	0,152	135	0,129	0,137	135
Друзі	0,109	0,21	135	,224**	0,009	135
Колеги	-0,023	0,791	135	-0,033	0,705	135
Духівник	0,149	0,085	135	,217*	0,012	135
Військовий психолог	-0,135	0,12	135	-0,071	0,416	135
Шкільний психолог	0,083	0,341	135	0,131	0,13	135
Безоплатна психологічна допомога	0,029	0,737	135	0,152	0,079	135
Платна психологічна допомога	0,007	0,939	135	0,006	0,946	135

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Таблиця 4

Кореляційні зв'язки між показниками досвіду звернень за психоемоційною підтримкою та показникам и гармонійності комунікаційних орієнтацій

	Гармонійність комунікаційних орієнтацій	
Центр соціального захисту	Коэффициент корреляции	-0,146
	Знач. (2-х сторонняя)	0,097
	N	130
Міська адміністрація	Коэффициент корреляции	-,201*
	Знач. (2-х сторонняя)	0,022
	N	130
Військова частина	Коэффициент корреляции	0,071
	Знач. (2-х сторонняя)	0,425
	N	130
ДСВВ/Мінветеранів	Коэффициент корреляции	-0,128
	Знач. (2-х сторонняя)	0,146
	N	130
Гаряча лінія МОУ/НГУ	Коэффициент корреляции	-0,087
	Знач. (2-х сторонняя)	0,324
	N	130
Спілка УБД	Коэффициент корреляции	-,208*
	Знач. (2-х сторонняя)	0,018
	N	130
ГО	Коэффициент корреляции	-,236**
	Знач. (2-х сторонняя)	0,007
	N	130
Волонтери	Коэффициент корреляции	-,236**
	Знач. (2-х сторонняя)	0,007
	N	130
Спільноти дружин	Коэффициент корреляции	-,300**
	Знач. (2-х сторонняя)	0,001
	N	130
Facebook-спільноти	Коэффициент корреляции	-0,106
	Знач. (2-х сторонняя)	0,23

	N	130
Друзі	Коэффициент корреляции	-0,169
	Знач. (2-х сторонняя)	0,055
	N	130
Колеги	Коэффициент корреляции	0,06
	Знач. (2-х сторонняя)	0,496
	N	130
Духівник	Коэффициент корреляции	-,232**
	Знач. (2-х сторонняя)	0,008
	N	130
Військовий психолог	Коэффициент корреляции	-0,054
	Знач. (2-х сторонняя)	0,539
	N	130
Шкільний психолог	Коэффициент корреляции	-0,115
	Знач. (2-х сторонняя)	0,191
	N	130
Безоплатна психологічна допомога	Коэффициент корреляции	-,225**
	Знач. (2-х сторонняя)	0,01
	N	130
Платна психологічна допомога	Коэффициент корреляции	-0,17
	Знач. (2-х сторонняя)	0,053
	N	130

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Додаток Н

Розподіл відповідей на питання «Що дає статус дружини військового»

Що дає статус дружини військового				
	Так		Ні	
	N	%	N	%
Стрес	75	69,4	33	30,6
Пільги	73	71,6	29	28,4
повагу оточуючих	54	56,3	42	43,8
гордість дитини за тата	80	80	20	20
Хвилювання	81	77,1	24	22,9
стабільне грошове забезпечення	63	63,6	36	36,4
достатнє матеріальне забезпечення	25	28,1	64	71,9
вирішення проблем самотужки	46	51,7	43	48,3
додаткові можливості	28	31,8	60	68,2
впевненість в майбутньому	31	33,7	61	66,3
гордість, що дружина військового	86	78,9	23	21,1

Додаток П

Запити на психоемоційну підтримку спільнот та потреба в додатковій інформації з соціальних та психологічних питань

П.1.

Загальний розподіл показників запитів на психоемоційну підтримку спільнот

	Так		Ні		Всього	Всього
	N	%	N	%	N	%
Няня на кілька годин	48	48	52	52	100	100
Емоційна підтримка під час перебування чоловіка в АТО/ООС	56	56,6	43	43,4	99	100
Зустрічі з іншими дружинами	53	52,5	48	47,5	101	100
Анонімна психологічна допомога	74	70,5	31	29,5	105	100
Інформація про соц. послуги за місцем проживання	99	90	11	10	110	100
Додаткові можливості при вступі дитини до дитсадка, школи ВНЗ	99	92,5	8	7,5	107	100
Цілодобова гаряча лінія із сімейних питань	91	87,5	13	12,5	104	100
Цілодобова гаряча лінія із соціальних питань	94	88,7	12	11,3	106	100
Швидка безоплатна допомога через e-mail або Facebook	63	60	42	40	105	100
Додаткова інформація про прояви стресу дітей та копінги	86	81,1	20	18,9	106	100
Додаткова інформація про прояви бойового стресу чоловіка	86	82,7	18	17,3	104	100
Додаткова інформація про прояви бойового стресу чоловіка для жінок, які вперше стикаються з участю чоловіка в бойових діях	100	93,5	7	6,5	107	100
Участь у культурно-масових заходах для дружин	69	64,5	38	35,5	107	100
Участь у культурно-масових заходах для сімей військових	78	71,6	31	28,4	109	100
Потреба в особистому оздоровленні	107	80,5	26	19,5	133	100
Потреба в оздоровленні чоловіка	114	85,7	19	14,3	133	100
Реабілітаційний відпочинок з чоловіком	108	96,4	4	3,6	112	100
Потреба в оздоровленні дитини	89	69,5	39	30,5	128	100
Реабілітаційний відпочинок з чоловіком та дітьми	105	96,3	4	3,7	109	100

П.2

Показники тривожності серед груп дружин з різними показниками запитів на психоемоційну підтримку під час участі чоловіків в АТО/ООС

Таблиця 1

Ряди			
	Емоційна підтримка під час участі чоловіка в АТО/ООС	N	Средний ранг
РТ	Так	56	54,21
	Ні	43	44,52
	Всього	99	
ОТ	Так	56	55,18
	Ні	43	43,26
	Всього	99	
Статистические критерии			
	РТ	ОТ	
U Манна-Уитни	968,5	914	
W Вилкоксона	1914,5	1860	
Z	-1,827	-2,251	
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	0,068	0,024	
а Группирующая переменная: Емоційна підтримка під час участі чоловіка в АТО/ООС			

Таблиця 2

Розподіл показників ОТ серед груп дружин, які хотіли б і не хотіли б мати додаткову емоційну підтримку і період безпосередньої участі чоловіка в АТО/ООС

			ОТ			Всього
			низька	Помірна	Висока	
Емоційна підтримка під час перебування чоловіка в АТО/ООС	так	N	4	24	28	56
		%	7,10%	42,90%	50,00%	100,00 %
	ні	N	8	22	13	43
		%	18,60%	51,20%	30,20%	100,00 %
Всього		N	12	46	41	99
		%	12,10%	46,50%	41,40%	100,00 %

Таблиця 3

Розподіл показників РТ серед груп дружин, які хотіли б і не хотіли б мати додаткову емоційну підтримку під час безпосередньої участі чоловіка в АТО/ООС

			РТ			Всього
			Низька	помірна	висока	
Емоційна підтримка під час перебування чоловіка в АТО/ООС	так	N	5	23	28	56
		%	8,90%	41,10%	50,00%	100,00%
	Ні	N	7	22	14	43
		%	16,30%	51,20%	32,60%	100,00%
Всього		N	12	45	42	99
		%	12,10%	45,50%	42,40%	100,00%

Таблиця 4

Розподіл показників ОТ серед груп жінок, які хотіли б і не хотіли б мати змогу звернутися по анонімну психологічну допомогу

			ОТ			Всього
			низька	помірна	висока	
Анонімна психологічна допомога	так	N	6	29	39	74
		%	8,10%	39,20%	52,70%	100,00%
	ні	N	8	16	7	31
		%	25,80%	51,60%	22,60%	100,00%
Всього		N	14	45	46	105
		%	13,30%	42,90%	43,80%	100,00%

Таблиця 5

Розподіл показників РТ серед груп жінок, які хотіли б і не хотіли б мати змогу звернутися по анонімну психологічну допомогу

			РТ			Всього
			низька	помірна	Висока	
Анонімна психологічна допомога	так	N	7	31	36	74
		%	9,50%	41,90%	48,60%	100,00%
	ні	N	6	14	11	31
		%	19,40%	45,20%	35,50%	100,00%
Всього		N	13	45	47	105
		%	12,40%	42,90%	44,80%	100,00%

Таблиця 6

Розподіл показників ОТ серед жінок з різним бажанням онлайн-допомоги

			ОТ			Всього
			низька	Помірн а	висока	
Швидка безоплатна психологічна допомога через e-mail або Facebook	так	N	5	23	35	63
		%	7,90%	36,50%	55,60%	100,00%
	ні	N	9	23	10	42
		%	21,40%	54,80%	23,80%	100,00%
Всього		N	14	46	45	105
		%	13,30%	43,80%	42,90%	100,00%

Таблиця 7

Розподіл показників РТ серед жінок з різним бажанням онлайн-допомоги

			РТ			Всього
			Низька	помірна	висока	
Швидка безоплатна психологічна допомога через e-mail або Facebook	так	N	7	24	32	63
		%	11,10 %	38,10%	50,80 %	100,00%
	ні	N	7	21	14	42
		%	16,70 %	50,00%	33,30 %	100,00%
Всього		N	14	45	46	105
		%	13,30 %	42,90%	43,80 %	100,00%

П.3.**Загальний розподіл показників потреби у інформації та допомозі**

	Так		Ні		Всього
	N	%	N	%	
Наявність інформації про пільги та соціальні послуги	108	80,6	26	19,4	134
Отримання інформації про пільги і соціальні послуги на постійній основі на місцевому рівні у разі цілеспрямованого звернення	95	72	37	28	132
Отримання інформації про пільги і соціальні послуги на постійній основі на місцевому рівні у разі відсутності цілеспрямованого звернення	48	36,6	83	63,4	131
Потреба додаткової інформації про пільги та соціальні послуги	96	72,7	36	27,3	132
Наявність інформації, до кого можна звернутися для отримання інформації про пільги та соціальні послуги	67	50,4	66	49,6	134
Наявність інформації, до кого можна звернутися за психологічною допомогою для себе, дитини чи чоловіка	81	61,4	51	38,6	132

П.4**Розподіл запитів на додаткову інформацію про пільги та соціальні послуги серед дружин, які мають та не мають інформації про соціальні послуги та пільги на поточний момент**

			Потреба у додатковій інформації про пільги та соціальні послуги		Всього
			Так	Ні	
Наявність інформації про пільги та соціальні послуги	так	N	71	34	105
		%	67,60%	32,40%	100,00%
	ні	N	24	2	26

Продовження таблиці

		%	92,30%	7,70%	100,00%
Всього		N	95	36	131
		%	72,50%	27,50%	100,00%

П.5

Розподіл запитів на отримання на постійній основі інформації про соціальні послуги за місцем проживання серед дружин, які знають та не знають, до кого можна звернутися для отримання інформації про пільги та соціальні послуги

			Запит на отримання на постійній основі інформації про соціальні послуги за місцем проживання		Всього
			Так	Ні	
Наявність інформації, до кого можна звернутися для отримання інформації про пільги та соціальні послуги	так	N	41	6	47
		%	87,20	12,80	100,00
	ні	N	56	5	61
		%	91,80	8,20	100,00
Всього		N	97	11	108
		%	89,80	10,20	100,00

П.6

Розподіл запитів на наявність у державі гарчої лінії 24/7 із соціальних питань для військових та членів їх сімей серед дружин, які знають та не знають, до кого можна звернутися для отримання інформації про пільги та соціальні послуги

			Запит на наявність у державі гарчої лінії 24/7 із соціальних питань для військових та членів їх сімей		Всього
			Так	Ні	
Наявність інформації, до кого можна звернутися для отримання інформації про пільги та соціальні послуги	так	N	43	6	49
		%	87,80	12,20	100,00
	ні	N	49	6	55
		%	89,10	10,90	100,00
Всього		N	92	12	104
		%	88,50	11,50	100,00

П.7

Розподіл запитів на звернення за безоплатною анонімною психологічною допомогою серед дружин, які знають та не знають, до кого можна звернутися за психологічною допомогою

			Запит на звернення за безоплатною анонімною психологічною допомогою		Всього
			Так	ні	
Наявність інформації, до кого можна звернутися за психологічною допомогою для себе, дитини чи чоловіка	Та к	N	40	21	61
		%	65,60%	34,40	100,00
	Ні	N	34	8	42
		%	81,00%	19,00	100,00
Всього		N	74	29	103
		%	71,80%	28,20	100,00

П.8

Розподіл запитів на додаткову емоційну підтримку на момент участі чоловіка в АТО/ООС серед дружин, які знають та не знають, до кого можна звернутися за психологічною допомогою

			Потреба у додатковій емоційній підтримці на момент участі чоловіка в АТО/ООС		Всього
			Так	Ні	
Наявність інформації, до кого можна звернутися за психологічною допомогою для себе, дитини чи чоловіка	так	N	30	25	55
		%	54,50%	45,50	100,00
	Ні	N	26	16	42
		%	61,90%	38,10	100,00
Всього		N	56	41	97
		%	57,70%	42,30	100,00

П 9.

Розподіл запитів на швидку безоплатну психологічну допомогу через Facebook або e-mail серед дружин, які знають та не знають, до кого можна звернутися за психологічною допомогою

			Запит на швидку безоплатну психологічну допомогу через Facebook або e-mail		Всього
			Так	Ні	
Наявність інформації, до кого можна звернутися за психологічною допомогою для себе, дитини чи чоловіка	так	N	32	29	61
		%	52,50%	47,50	100,00
	ні	N	31	11	42
		%	73,80%	26,20	100,00
Всього		N	63	40	103
		%	61,20%	38,80	100,00

П 10

.Розподіл запитів на наявність у державі гарчої лінії 24/7 із сімейних питань для військових та членів їх сімей серед дружин, які знають та не знають, до кого можна звернутися за психологічною допомогою для себе, дитини чи чоловіка

			Запит на наявність у державі гарчої лінії 24/7 із сімейних питань для військових та членів їх сімей		Всього
			Так	Ні	
Наявність інформації, до кого можна звернутися за психологічною допомогою для себе, дитини чи чоловіка	так	N	51	9	60
		%	85,00	15,00	100,00
	ні	N	38	4	42
		%	90,50	9,50	100,00
Всього		N	89	13	102
		%	87,30	12,70	100,00

Додаток Р**Процесуальні психологічні особливості КП дружин комбатантів:
інформаційні, інтерактивні, перцептивні****Р.1****Інформаційні психологічні особливості****Р.1.1****Розподіл показників тривожності серед груп жінок з різною доступністю спілкування***Таблиця 1***Розподіл показників РТ серед груп з різною змогою спілкування**

			РТ			
			низька	Помірна	висока	Всього
змога спілкуватися	так	N	9	49	43	101
		%	8,90%	48,50%	42,60%	100,00%
	ні	N	2	1	1	4
		%	50,00%	25,00%	25,00%	100,00%
Всього		N	11	50	44	105
		%	10,50%	47,60%	41,90%	100,00%

*Таблиця 2***Розподіл показників РТ серед груп з різною змогою спілкування**

			ОТ			Всього
			низька	помірна	висока	
змога спілкуватися	так	N	9	50	42	101
		%	8,90%	49,50%	41,60%	100,00%
	ні	N	0	3	1	4
		%	0,00%	75,00%	25,00%	100,00%
Всього		N	9	53	43	105
		%	8,60%	50,50%	41,00%	100,00%

Р.1.2 Розподіл показників тривожності серед груп дружин, які спілкуються телефоном (аудіо)

Таблиця 1

Розподіл показників РТ серед груп дружин, які спілкуються телефоном (аудіо)

			РТ			Всього
			низька	помірна	висока	
Спілкування телефоном (аудіо)	так	N	10	46	42	98
		%	10,20%	46,90%	42,90%	100,00%
	ні	N	0	3	4	7
		%	0,00%	42,90%	57,10%	100,00%
Всього		N	10	49	46	105
		%	9,50%	46,70%	43,80%	100,00%

Таблиця 2

Розподіл показників ОТ серед груп за показником спілкування телефоном (аудіо)

			ОТ			Всього
			низька	помірна	висока	
Спілкування телефоном (аудіо)	так	N	7	50	41	98
		%	7,10%	51,00%	41,80%	100,00%
	ні	N	1	3	3	7
		%	14,30%	42,90%	42,90%	100,00%
Всього		N	8	53	44	105
		%	7,60%	50,50%	41,90%	100,00%

Р.1.3

Розподіл показників тривожності серед груп дружин, які спілкуються текстовими повідомленнями з чоловіком, коли він перебуває в районі ведення АТО/ООС

Таблиця 1

			Спілкування текстовими повідомленнями		Всього
			Так	Ні	
РТ	низька	N	9	1	10
		%	13,20%	2,90%	9,70%
	помірна	N	27	21	48
		%	39,70%	60,00%	46,60%
	висока	N	32	13	45
		%	47,10%	37,10%	43,70%
Всього		N	68	35	103
		%	100,00%	100,00%	100,00%

Таблиця 2

			Спілкування текстовими повідомленнями		Всього
			Так	ні	
ОТ	низька	N	6	2	8
		%	8,80%	5,70%	7,80%
	помірна	N	32	19	51
		%	47,10%	54,30%	49,50%
	висока	N	30	14	44
		%	44,10%	40,00%	42,70%
Всього		N	68	35	103
		%	100,00%	100,00%	100,00%

Р.1.4

Розподіл показників тривожності серед груп дружин, які спілкуються з використанням відеозв'язку з чоловіком, коли він перебуває в районі ведення АТО/ООС

Таблиця 1

			Спілкування з відео		Всього
			Так	Ні	
РТ	низька	N	5	4	9
		% в спілкування з відео	14,70%	6,20%	9,10%
	помірна	N	16	30	46
		% в спілкування з відео	47,10%	46,20%	46,50%
	висока	N	13	31	44
		% в спілкування з відео	38,20%	47,70%	44,40%
Всього		N	34	65	99
		% в спілкування з відео	100,00%	100,00%	100,00%

Таблиця 2

			Спілкування з відео		Всього
			так	ні	
ОТ	низька	N	5	3	8
		% в спілкування з відео	14,70%	4,60%	8,10%
	помірна	N	17	31	48
		% в спілкування з відео	50,00%	47,70%	48,50%
	висока	N	12	31	43
		% в спілкування з відео	35,30%	47,70%	43,40%
Всього		N	34	65	99
		% в спілкування з відео	100,00%	100,00%	100,00%

Р.1.5

Розподіл показників тривожності дружин серед груп жінок з різною частотою спілкування (Н-критерій: $p=0,009$)

Таблиця 1

			частота спілкування АТО/ ООС				Всього
			рідше, ніж раз на 2-3 дні	не рідше, ніж раз на 2-3 дні	щодня (раз на день)	кілька разів на день	
РТ	Низька	N	1	2	7	1	11
		%	16,70	9,50	18,90	2,60	10,70
	Помірна	N	2	5	22	21	50
		%	33,30	23,80	59,50	53,80	48,50
	Висока	N	3	14	8	17	42

Продовження таблиці 1

		%	50,00	66,70	21,60	43,60	40,80
Всього		N	6	21	37	39	103
		%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 2

			частота спілкування АТО/ ООС				Всього
			рідше, ніж раз на 2-3 дні	не рідше, ніж раз на 2-3 дні	щодня (раз на день)	кілька разів на день	
ОТ	низька	N	1	1	4	3	9
		%	16,70	4,80	10,80	7,70	8,70
	помірна	N	2	8	23	20	53
		%	33,30	38,10	62,20	51,30	51,50
	Висока	N	3	12	10	16	41
		%	50,00	57,10	27,00	41,00	39,80
Всього		N	6	21	37	39	103
		%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Р.1.6

Показники тривожності серед груп жінок з різною регулярністю спілкування

Таблиця 1

			Регулярність			Всього
			регулярно	не регулярно	важко відповісти	
РТ	низька	N	6	5	1	12
		%	11,80	9,60	11,10	10,70
	помірна	N	27	21	3	51
		%	52,90	40,40	33,30	45,50
	висока	N	18	26	5	49
		%	35,30	50,00	55,60	43,80
Всього		N	51	52	9	112
		%	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 2

			Регулярність			Всього
			регулярно	не регулярно	важко відповісти	
ОТ	низька	N	5	4	1	10
		%	9,80	7,70	11,10	8,90
	помірна	N	26	26	5	57
		%	51,00	50,00	55,60	50,90
	висока	N	20	22	3	45
		%	39,20	42,30	33,30	40,20
Всього		N	51	52	9	112
		%	100,00	100,00	100,00	100,00

Р.1.7

Показники тривожності серед груп жінок з різною узгодженістю правил спілкування

Таблиця 1

	Узгодження правил				Всього
			Так	ні	
РТ	низька	N	8	6	14
		% в узгодження правил	9,80	15,00	11,50
	помірна	N	40	18	58
		% в узгодження правил	48,80	45,00	47,50
	висока	N	34	16	50
		% в узгодження правил	41,50	40,00	41,00
Всього		N	82	40	122
		% в узгодження правил	100,00	100,00	100,00

Таблиця 2

	Узгодження правил				Всього
			Так	ні	
ОТ	низька	N	8	4	12
		% в узгодження правил	9,80	10,00	9,80
	помірна	N	41	21	62
		% в узгодження правил	50,00	52,50	50,80
	висока	N	33	15	48
		% в узгодження правил	40,20	37,50	39,30
Всього		N	82	40	122
		% в узгодження правил	100,00	100,00	100,00

Р.2.

Інтерактивні психологічні особливості

Р.2.1 Порівняльний аналіз показників тривожності серед дружин з різною ініціативністю

Таблиця 1

Ряди			
	Ініціативність	N	Средний ранг
Особистісна тривожність	я телефоную першою	8	57,31
	чекаю, коли він зателефонує	53	57,58
	як домовимося	27	54,63
	як виходить	24	55,94
	Всього	112	
Реактивна тривожність	я телефоную першою	8	58,81
	чекаю, коли він зателефонує	53	63,35
	як домовимося	27	43,59
	як виходить	24	55,13
	Всього	112	

Таблиця 2

Статистические критерии, b		
	Особистісна тривожність	Реактивна тривожність
Хи-квадрат	0,202	8,225
ст.св.	3	3
Асимптотическая значимость	0,977	0,042
a Критерий Краскела-Уоллиса		
b Группирующая переменная: Ініціативність		

Таблиця 3

Розподіл показників реактивної тривожності серед груп жінок з різними індикаторами ініціативності

			Реактивна тривожність			Всього
			низька	помірна	Висока	
Ініціативність	Активна (я телефоную першою)	N	1	3	4	8
		%	12,5%	37,5%	50%	100%
	Пасивна (чекаю, коли він зателефонує)	N	3	21	29	53
		%	5,7%	39,6%	54,70%	100%
	Паритетна (як домовимося)	N	6	14	7	27
		%	22,2%	51,9%	25,9%	100%
	(Не визначена) Як виходить	N	1	14	9	24

Продовження таблиці 3

		%	4,2%	58,3%	37,5%	100%
Всього		N	11	52	49	112
		%	9,8%	46,4%	43,8%	100%

Таблиця 4

**Розподіл показників особистісної тривожності серед груп жінок з різними
індикаторами ініціативності**

		ОТ			Всього
Ініціативність		низька	Помірна	висока	
Активна (я телефонує першою)	N	0	5	3	8
	%	0,00%	62,50%	37,50%	100,00%
Пасивна (чекаю, коли він зателефонує)	N	6	23	24	53
	%	11,30%	43,40%	45,30%	100,00%
Паритетна (як домовимося)	N	2	15	10	27
	%	7,40%	55,60%	37,00%	100,00%
як виходить	N	1	14	9	24
	%	4,20%	58,30%	37,50%	100,00%
Всього	N	9	57	46	112
	%	8,00%	50,90%	41,10%	100,00%

Р.2.2

**Розподіл показників тривожності серед груп жінок з різними показниками за
індикатором «різниця спілкування у зв'язку з участю в АТО/ООС»**

Таблиця 1

Розподіл показників тривожності серед груп жінок з різними показниками відмінностей у
подружньому спілкуванні у зв'язку з участю чоловіка в АТО/ООС (N=127)

	%	σ	ОТ U-критерій	РТ U-критерій	ОТ H-критерій	РТ H-критерій
Дуже відрізняється	33,1	1,039	p=0,005	p=0,007	p=0,025	p=0,058
Зовсім не відрізняється	19,7					
Мало відрізняється	33,1					
Важко відповісти	14,2					

Таблиця 2

			Різниця у подружньому спілкуванні				Всього
			дуже відрізняється	Мало відрізняється	зовсім не відрізняється	важко відповісти	
РТ	низька	N	3	5	5	2	15
		%	7,10%	11,9%	20%	11,10	11,8
	Помірна	N	17	20	15	8	60
		%	40,50%	47,6%	60	44,4%	47,2
	висока	N	22	17	5	8	52
		%	52,40%	40,5%	20%	44,4%	40,9
Всього		N	42	42	25	18	127
		%	100	100	100	100	100

Таблиця 3

			Різниця у подружньому спілкуванні				Всього
			дуже відрізняється	мало відрізняється	зовсім не відрізняється	важко відповісти	
ОТ	низька	N	3	2	7	2	14
		%	7,1%	4,8%	28%	11,1	11,
	Помірна	N	16	24	12	10	62
		%	38,1%	57,1%	48%	55,6	48,8
	висока	N	23	16	6	6	51
		%	54,8%	38,1%	24%	33,3	40,2
Всього		N	42	42	25	18	127
		%	100	100	100	100	100

Р.2.6

Розподіл показників тривожності серед жінок з різним залученням чоловіка для вирішення проблем

Таблиця 1

Ряди			
	Залучення до вирішення проблем	N	Средний ранг
Особистісна тривожність	телефоную щоб порадитися	62	56,25
	не турбую, навіть якщо не можу вирішити	10	69
	контактую тільки,якщо може допомогти	35	70,89
	тел щоб порад + контакт коли може доп	14	66,11
	всі варіанти	1	100,5
	не турбую+контакт лише коли може доп	3	63,5
	Всього	125	
Реактивна тривожність	телефоную щоб порадитися	62	52,92
	не турбую, навіть якщо не можу вирішити	10	78
	контактую тільки,якщо може допомогти	35	72,23
	тел щоб порад + контакт коли може доп	14	73,79
	всі варіанти	1	45
	не турбую+контакт лише коли може доп	3	69,33
	Всього	125	

Таблиця 2

Статистические критерии, b			
	Особистісна тривожність	Реактивна тривожність	
Хи-квадрат	6,427	12,56	
ст. св.	5	5	
Асимптотическая значимость	0,267	0,028	
a Критерий Краскела-Уоллиса			
b Группирующая переменная: залучення до вирішення проблем			

Таблиця 3

Статистические критерии		
	Реактивна тривожність	Особистісна тривожність
U Манна-Уитни	745	830
W Вилкоксона	2698	2783
Z	-2,817	-2,113
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	0,005	0,035
a Группирующая переменная: залучення до вирішення проблем		

Таблиця 4

Ряди				
	Пробл	N	Средний ранг	Сумма рангов
Реактивна тривожність	телефоную щоб порадитися	6 2	43,52	2698
	контактую тільки,якщо може допомогти	3 5	58,71	2055
	Всього	9 7		
Особистісна тривожність	телефоную щоб порадитися	6 2	44,89	2783
	контактую тільки,якщо може допомогти	3 5	56,29	1970
	Всього	9 7		

Таблиця 5

Розподіл показників особистісної тривожності серед груп дружин з різним рівнем залучення чоловіків до вирішення проблем

			Залучення чоловіка до вирішення проблем						Всього
			телефоную щоб порадитися	не турбую, навіть якщо не можу вирішити	контактую тільки,якщо може допомогти	тел щоб порад + контакт коли може доп	всі варіанти	не турбую+контакт лише коли може	
ОГ	Низька	N	11	1	1	1	0	0	14
		%	17,70%	10,00 %	2,90%	7,10%	0,00%	0,00%	11,20
	Помірна	N	31	4	17	7	0	2	61
		%	50,00%	40,00 %	48,60%	50,00 %	0,00%	66,70%	48,80
	Висока	N	20	5	17	6	1	1	50
		%	32,30%	50,00 %	48,60%	42,90	100,00 %	33,30%	40,00
Всього		N	62	10	35	14	1	3	125
		%	100,00 %	100,00	100,00 %	100,0	100,00 %	100,00 %	100,0

Таблиця 6

Розподіл показників реактивної тривожності серед груп дружин з різним рівнем залучення чоловіків до вирішення проблем

			Залучення чоловіка до вирішення проблем						Всього
			телефоную щоб порадитися	не турбую, навіть якщо не можу вирішити	контактую тільки, якщо може допомогти	тел щоб порад + контак коли може допомогти	всі варіанти	Не турбую+конта кую лише коли може допомогти	
РТ	низька	N	12	0	1	1	0	1	15
		%	19,4%	0%	2,9%	7,10%	0%	33,3%	12
	помірна	N	33	4	16	5	1	0	59
		%	53,2%	40%	45,7%	35,7	100	0%	47,2
	висока	N	17	6	18	8	0	2	51
		%	27,4%	60%	51,4%	57,1	0%	66,7%	40,8
Всього		N	62	10	35	14	1	3	125
		%	100%	100	100%	100	100	100%	100

Р.3.

Перцептивні психологічні особливості

Р.3.1. Поділення емоціями у подружньому спілкуванні

Р.3.1.1. Розподіл показників за індикатором «поділення з чоловіком радістю» серед груп жінок, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортання

		Ділюсь радістю					Всього
		важко відповіст и	Ні	частіше, ні	частіше, так	так	
після ООС невідомо	N	0	0	0	1	4	5
	%	0%	0%	0%	20%	80%	100%
без досвіду АТО/ООС	N	0	1	0	2	7	10
	%	0%	10%	0%	20%	70%	100%
зараз в ООС	N	1	0	0	2	9	12
	%	8,3%	0%	0%	16,7%	75%	100%
після ООС до 3 місяців	N	0	0	0	0	9	9
	%	0%	0%	0%	0%	100%	100%
після ООС 4-8 місяців	N	0	0	2	2	15	19
	%	0%	0%	10,5%	10,5%	78,9%	100%
після ООС більше 9 місяців	N	0	0	0	1	30	31
	%	0%	0%	0%	3,20%	96,8%	100%
Ветерани	N	0	1	2	10	28	41
	%	0%	2,4%	4,9%	24,4%	68,3%	100%
	N	1	2	4	18	102	127
	%	0,8%	1,6%	3,1%	14,2%	80,3%	100%

Р.3.1.2

Розподіл показників за індикатором «покращення настрою після поділення з чоловіком радістю» серед груп жінок, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортання

		Покращується настрій після того, коли ділюсь радістю					Всього
		важко відповісти	Ні	частіше, ні	частіше, так	так	
після ООС невідомо	N	0	0	0	1	4	5
	%	0%	0%	0%	20%	80%	100%
без досвіду АТО/ООС	N	0	1	0	0	9	10
	%	0%	10%	0%	0%	90%	100%
зараз в ООС	N	1	1	1	1	8	12
	%	8,3%	8,3%	8,3%	8,3%	66,7%	100%
після ООС до 3 місяців	N	0	0	0	0	9	9
	%	0%	0%	0%	0%	100%	100%
після ООС 4-8 місяців	N	0	0	2	4	13	19
	%	0%	0%	10,5%	21,1%	68,4%	100%
після ООС більше 9 місяців	N	0	0	1	3	27	31
	%	0%	0%	3,2%	9,7%	87,1%	100%
Ветерани	N	1	0	2	9	29	41
	%	2,4%	0%	4,9%	22%	70,7%	100%
	N	2	2	6	18	99	127
	%	1,6%	1,6%	4,7%	14,2%	78%	100%

Р.3.1.3

Розподіл показників за індикатором « поділення з чоловіком переживаннями» серед груп жінок, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортання

		Ділюсь переживаннями, коли почувають погано					Всього
		важко відповісти	Ні	частіше, ні	частіше, так	так	
після ООС невідомо	N	0	0	1	1	3	5
	%	0%	0%	20%	20%	60%	100%
без досвіду АТО/ООС	N	0	1	0	4	5	10
	%	0%	10%	0%	40%	50%	100%
зараз в ООС	N	1	0	3	2	6	12
	%	8,3%	0%	25%	16,7%	50%	100%
після ООС до 3 місяців	N	0	0	1	0	8	9
	%	0%	0%	11,1%	0%	88,9%	100%
після ООС 4-8 місяців	N	0	1	2	4	12	19
	%	0%	5,3%	10,5%	21,1%	63,2%	100%
після ООС більше 9 місяців	N	0	1	2	4	24	31
	%	0%	3,2%	6,5%	12,9%	77,4%	100%
Ветерани	N	2	2	3	15	19	41
	%	4,9%	4,9%	7,3%	36,6%	46,3%	100%
	N	3	5	12	30	77	127
	%	2,4%	3,9%	9,4%	23,6%	60,6%	100%

Р.3.1.4

Розподіл показників за індикатором «покращення настрою після поділення з чоловіком переживаннями» серед груп жінок, чиї чоловіки знаходяться на різних етапах розгортання

		Покращується настрій після поділу переживаннями					Всього
		важко відповісти	Ні	частіше, ні	частіше, так	так	
після ООС невідомо	N	2	0	0	0	3	5
	%	40%	0%	0%	0%	60%	100%
без досвіду АТО/ООС	N	0	1	0	3	6	10
	%	0%	10%	0%	30%	60%	100%
зараз в ООС	N	1	2	2	3	4	12
	%	8,3%	16,7%	16,7%	25%	33,3%	100%
після ООС до 3 місяців	N	1	0	0	2	5	8
	%	12,5%	0%	0%	25%	62,5%	100%
після ООС 4-8 місяців	N	2	1	0	7	9	19
	%	10,5%	5,3%	0%	36,8%	47,4%	100%
після ООС більше 9 місяців	N	3	0	2	3	23	31
	%	9,7%	0%	6,5%	9,7%	74,20%	100%
Ветерани	N	6	0	4	13	18	41
	%	14,6%	0%	9,8%	31,7%	43,9%	100%
	N	15	4	8	31	68	126
	%	11,90%	3,2%	6,3%	24,6%	54%	100%

Р.3.1.5

Кореляційні зв'язки між індикаторами поділення емоціями у подружньому спілкуванні з тривожністю дружин

	РТ	ОТ
Поділення радістю	-0,241**	-0,241**
Покращення настрою після поділення радістю	-0,257**	-0,257**
Поділення переживаннями, коли погано	-0,271**	-0,271**
Покращення настрою після поділення переживаннями	-0,198*	-0,198*

*рівень значимості $\leq 0,05$; **рівень значимості $\leq 0,01$

Р.3.1.6

Розподіл показників показниками поділення емоціями серед дружин з різною тривожністю

Таблиця 1

Ряди			
	Особистісна тривожність	N	Средний ранг
Поділення радістю	Низька	14	76,5
	Помірна	63	68,46
	Висока	50	54,88
	Всього	127	
Статистические критерии, b			
	Поділення радістю		
Хи-квадрат	11,71		
ст. св.	2		
Асимптотическая значимость	0,003		
a Критерий Краскела-Уоллиса			
b Группирующая переменная: Ст. особистісна тривожність			
Ряди			
	Реактивна тривожність	N	Средний ранг
Поділення радістю	Низька	15	76,5
	Помірна	61	66,41
	Висока	51	57,44
	Всього	127	
Статистические критерии, b			
	Поділення радістю		
Хи-квадрат	7,538		
ст. св.	2		
Асимптотическая значимость	0,023		
a Критерий Краскела-Уоллиса			
b Группирующая переменная: Ст. реактивна тривожність			

Таблиця 2

			Поділення радістю					Всього
			важко відповісти	ні	частіше, ні	частіше, так	так	
РТ	Низька	N	0	0	0	0	15	15
		%	0,00%	0,00 %	0,00%	0,00%	100,00 %	100,00 %
	Помірна	N	1	0	0	9	51	61
		%	1,6%	0%	0%	14,8%	83,6%	100%
	Висока	N	0	2	4	9	36	51

Продовження таблиці 2

		%	0%	3,9%	7,8%	17,6%	70,6%	100%
Всього		N	1	2	4	18	102	127
		%	0,8%	1,6%	3,1%	14,2%	80,3%	100%

Таблиця 3

			Поділення радістю					Всього
			важко відповісти	ні	частіше, ні	частіше, так	так	
ОГ	низька	N	0	0	0	0	14	14
		%	0%	0%	0%	0%	100%	100%
	помірна	N	1	0	1	6	55	63
		%	1,6%	0%	1,6%	9,5%	87,3%	100%
	висока	N	0	2	3	12	33	50
		%	0%	4%	6%	24%	66%	100%
Всього		N	1	2	4	18	102	127
		%	0,8%	1,6%	3,1%	14,2%	80,3%	100

Таблиця 4

Ряди			
	Реактивна тривожність	N	Середний ранг
Поділення переживаннями	Низька	15	85,43
	Помірна	61	65,89
	Висока	51	55,44
	Всього	127	
Статистические критерии, b			
	Поділення переживаннями		
Хи-квадрат	10,49		
ст. св.	2		
Асимптотическая значимость	0,005		
a Критерий Краскала-Уоллиса			
b Группирующая переменная: Ст. реактивна тривожність			
Ряди			
	Ст. особистісна тривожність	N	Середний ранг
Поділення переживаннями	Низька	14	77,54
	Помірна	63	70,06
	Висока	50	52,57
	Всього	127	

Статистические критерии, b			
	Поділення переживаннями		
Хи-квадрат	11,041		
ст.св.	2		
Асимптотическая значимость	0,004		
a Критерий Краскела-Уоллиса			
b Группирующая переменная: Ст.особистісна тривожність			

Таблиця 5

			Ділюсь переживаннями, коли погано					Всього
			важко відповіс ти	Ні	частіше, ні	частіше, так	так	
РТ	низька	N	0	0	0	1	14	15
		%	0%	0%	0%	6,7%	93,3%	100%
	помірна	N	1	1	3	19	37	61
		%	1,6%	1,6%	4,9%	31,1%	60,7%	100%
	висока	N	2	4	9	10	26	51
		%	3,9%	7,8%	17,6%	19,6%	51%	100%
Всього		N	3	5	12	30	77	127
		%	2,4%	3,9%	9,4%	23,6%	60,6%	100%

Таблиця 6

			Ділюсь переживаннями, коли погано					Всього
			важко відповіс ти	Ні	частіше, ні	частіше, так	так	
ОТ	низька	N	0	0	0	3	11	14
		%	0%	0%	0%	21,40%	78,6%	100%
	помірна	N	1	2	4	12	44	63
		%	1,6%	3,2%	6,3%	19%	69,8%	100%
	висока	N	2	3	8	15	22	50
		%	4%	6%	16%	30%	44%	100%
Всього		N	3	5	12	30	77	127
		%	2,4%	3,9%	9,4%	23,6%	60,6%	100%

Р.3.2

Розподіл показників мотиваційних орієнтацій в КП серед груп дружин з різною тривожністю

Таблиця 1

			Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера			Всього
			Низька	Середня	Висока	
РТ	Низька	N	1	0	14	15
		% в РТ	6,7	0	93,3	100
	помірна	N	18	11	33	62
		% в РТ	29	17,7	53,2	100
	висока	N	20	8	25	53
		% в РТ	37,7	15,1	47,2	100
Всього		N	39	19	72	130
		% в РТ	30,00	14,60	55,40	100,00

Таблиця 2

			Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера			Всього
	рівень		Низька	Середня	Висока	
ОТ	низька	N	0	0	14	14
		%	0,00	0,00	100	100
	Помірна	N	21	10	36	67
		%	31,30	14,90	53,70	100
	висока	N	18	9	22	49
		%	36,70	18,40	44,90	100
Всього		N	39	19	72	130
		%	30,00	14,60	55,40	100

Таблиця 3

Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера						Всього
	Рівень		низька	середня	висока	
РТ	низька	N	1	1	13	15
		% в РТ	6,7	6,7	86,7	100
	помірна	N	18	13	31	62
		% в РТ	29	21	50	100
	висока	N	19	13	21	53
		% в РТ	35,8	24,5	39,6	100
Всього		N	38	27	65	130
		% в РТ	29,2	20,8	50	100

Таблиця 4

Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера						Всього
			Низька	Середня	Висока	
ОТ	низька	N	0	0	14	14
		%	0,00	0,00	100,00	100
	помірна	N	21	12	34	67
		%	31,30	17,90	50,70	100
	висока	N	17	15	17	49
		%	34,70	30,60	34,70	100
Всього		N	38	27	65	130
		%	29,20	20,80	50,00	100

Таблиця 5

Мотиваційна орієнтація на пошук компромісу						Всього
	Рівень		Низька	Середня	Висока	
РТ	Низька	N	2	6	7	15
		% в РТ	13,30	40,00	46,70	100
	Помірна	N	18	36	8	62
		% в РТ	29,00	58,10	12,90	100
	Висока	N	19	30	4	53
		% в РТ	35,80	56,60	7,50	100
Всього		N	39	72	19	130
		% в РТ	30,00	55,40	14,60	100

Таблиця 6

Мотиваційна орієнтація на пошук компроміса						Всього
			Низька	Середня	висока	
ОТ	низька	N	0	4	10	14
		%	0,00	28,60	71,40	100
	помірна	N	22	38	7	67
		%	32,80	56,70	10,40	100
	висока	N	17	30	2	49
		%	34,70	61,20	4,10	100
Всього		N	39	72	19	130
		%	30	55,4	14,60	100

Таблиця 7

Гармонійність комунікаційних орієнтацій						Всього
	Рівень		Низька	Середня	Висока	
РТ	Низька	N	1	3	11	15
		% в РТ	6,70	20,00	73,30	100,00
	Помірна	N	18	19	25	62
		% в РТ	29,00	30,60	40,30	100,00
	Висока	N	19	18	16	53
		% в РТ	35,80	34,00	30,20	100,00
Всього		N	38	40	52	130
		% в РТ	29,20	30,80	40,00	100,00

Таблиця 8

Гармонійність комунікаційних орієнтацій						Всього
			Низька	Середня	Висока	
ОТ	низька	N	0	1	13	14
		%	0,00	7,10	92,90	100
	помірна	N	21	18	28	67
		%	31,30	26,90	41,80	100
	висока	N	17	21	11	49
		%	34,70	42,90	22,40	100
Всього		N	38	40	52	130
		%	29,20	30,80	40,00	100

Р.3.3

Кореляційні зв'язки мотиваційних орієнтацій з ознаками психотравматизації в КП

	Орієнтація на адекватність партнера і розуміння в КП	Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера в КП	Гармонійність комунікаційних орієнтацій КП	Орієнтація на прийняття партнера в КП
Складнощі у спілкуванні з чоловіком	-0,133	-0,053	-,195*	-0,104
Супротив чоловіка отримати допомогу	-,228**	-0,166	-,263**	-0,134
Ізольованість	-0,088	0,034	-0,117	0,039
Зміни у поведінці чоловіка у зв'язку з участю в АТО/ООС	-0,149	-0,027	-0,147	-0,078

** Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння); * Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння).

Р.3.4

Кореляційні зв'язки між показниками мотиваційних орієнтацій і поділення емоціями

		Поділення Радістю	Покращення настрою після поділення радістю	Поділення переживаннями	Покращення настрою після поділення переживаннями
Розспрямлена	Мотиваційна орієнтація на прийняття партнера	,321*	,346**	,336**	,330**
	Мотиваційна орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	,321*	,383**	,314**	,398**
	Мотиваційна орієнтація на пошук компроміса	,273*	,240**	,262**	,299**
	Гармонійність комунікаційних орієнтацій	,342*	,364**	,348**	,394**

** Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

С.1

Психологічний блок трьохетапної моделі групової роботи з дружинами комбатантів

(Дідик, 2019а)

У тілесній терапії вважають, що травми і розчарування, накопичуючись, спричиняють за собою розлад між почуттями, розумом і тілом. Людина починає відчувати, що вона не цілісна, що вона втратила контакт з собою або її не задовільняє якість цього контакту. Психологічно втрата контакту з собою тотожна втраті контакту з тілом, а в процесі застосування технік тілесно-орієнтованої терапії людина розвиває здатність відчувати свою чуттєву природу. Тілесна терапія формує міст між думками, діями та емоціями і тим самим дає можливість їх усвідомити та змінювати. Це, в свою чергу, дає змогу знайти внутрішні ресурси для необхідних змін (Малкина-Пых, 2007, с. 3). Науковцями доведено, що емоції та індивідуальні особливості можуть впливати на функціонування особистості та стан її здоров'я (Сапольски, 2015), а уміння помічати, спостерігати та керувати тілесним досвідом може сприяти регулюванню емоцій (Van der Kolk, 2014).

Враховуючи особливості кожної групи, техніки використовувалися в такій послідовності (тривалість 1-1,5 години):

1. Метод керованої психофізіологічної саморегуляції, синхрогіннастика «Ключ» Хасая Алієва. Ця методика є способом синхронізації рухової активності людини з її актуальним психоемоційним станом (Кісарчук та ін., 2015, с. 43). Блок тілесної терапії починався саме з вправи «Карусель» або «Круть-верть» (ритмічно крутитись на право-ліво, навколо вертикальної осі на рівні попереку, руки вільно «літають» обидві в один бік, потім у другий).

2. Техніки О. Лоуена. Якщо це перша зустріч групи, рекомендується використати лише кілька технік: модифіковану техніку «Крик» та техніку «Арка Лоуена» (Малкина-Пых, 2007). Модифікована версія техніки «крик» виконується кожним учасником індивідуально без прояву звуків та із закритими очима. Всі учасники стоять у колі обличчям всередину та слідує вказівкам ведучого;

3. Прогресивна м'язова релаксація (розслаблення за Джекобсоном, комплекс вправ). Джекобсон виходив із загальновідомого факту, що емоційна напруга супроводжується напругою поперечно-смугастих м'язів, а заспокоєння – їх релаксацією: розслаблення мускулатури супроводжується зниженням нервово-м'язової напруги. Під релаксацією Джекобсон розумів не тільки релаксацію м'язів, але і стан, протилежний психічній активності (Кісарчук та ін., 2015, с. 178).

До всіх перерахованих технік існують застереження, пов'язані із станом здоров'я. Це варто враховувати при використанні тих чи інших технік з конкретною групою. Комплекс технік може змінюватися залежно від особливостей групи, але завжди мають використовуватися прості техніки, які учасниці можуть робити вдома самостійно. Обсяг цієї роботи не дозволяє детально описувати всі варіації використаних у дослідженні технік та застережень до них, тому основні з них представлені у відеозаписі описаного вище комплексу вправ (Жіноча сила України..., 2017).

Результати психологічного блоку проявляються у 100 % учасниць одразу як: підвищений настрій та покращення самопочуття. Додатковими якісними результатами є збільшення рівня довіри один до одного та до психологів, що проявляється у готовності ділитися своїми переживаннями з іншими учасницями.

При організації групової роботи з дружинами комбатантів варто враховувати принципи гомогенності, синхронізації та емоційної стабілізації групи (Дідик, 2018e).

Приклад про синхронізацію. В групі з десяти учасників після вітальної кави перед етапом емоційної стабілізації одна з учасниць всіляко уникала повернення до групової роботи, яка проводилася у колі. В результаті її запросили просто посидіти в колі, не виконуючи вправи якщо не бажає. Весь час жінка поводити себе відсторонено (не приймала участь в обговоренні, не виконувала вправи). Але активну участь у вправах приймала її десятирічна донька. Наприкінці заняття донька сказала матері, що їй стало легше, після чого вони підійшли до психолога: донька розповіла, як себе поводить тато вдома. В результаті жінка відкрилась, почала ділитися про наболіле та питати порад у індивідуальному форматі.

Приклад про гомогенність та стабілізацію. На перше тренінгове заняття прийшло 18 осіб, серед яких виявилися різні категорії учасників. Відповідно, принцип гомогенності на початку був порушений. Після етапу синхронізації для ефективної роботи групу було розділено на дві частини: одна частина – батьки, інша – комбатанти та дружини комбатантів. Батьки разом з капеланом та одним з психологів, за узгодженістю, пішли працювати до іншого кабінету. Групова робота з комбатантами та дружинами комбатантів на цьому етапі включала прийнятні для існуючих обставин вправи з тілесно-орієнтованої терапії в парах, що дало можливість учасникам групи відчувати фізичний та емоційний результат (деякі з учасників зазначили, що вперше за довгий час покращився настрій), після чого учасники відкрилися і деякі чоловіки звернулися за індивідуальною консультацією. Надалі групу знову розділили на дві частини (чоловіки і жінки окремо). Тут основна групова робота проводилася з жінками (техніки по роботі з негативними емоційними станами), після чого дружини почали звертатися з індивідуальними питаннями та заявили намір брати участь у наступних групових заняттях.

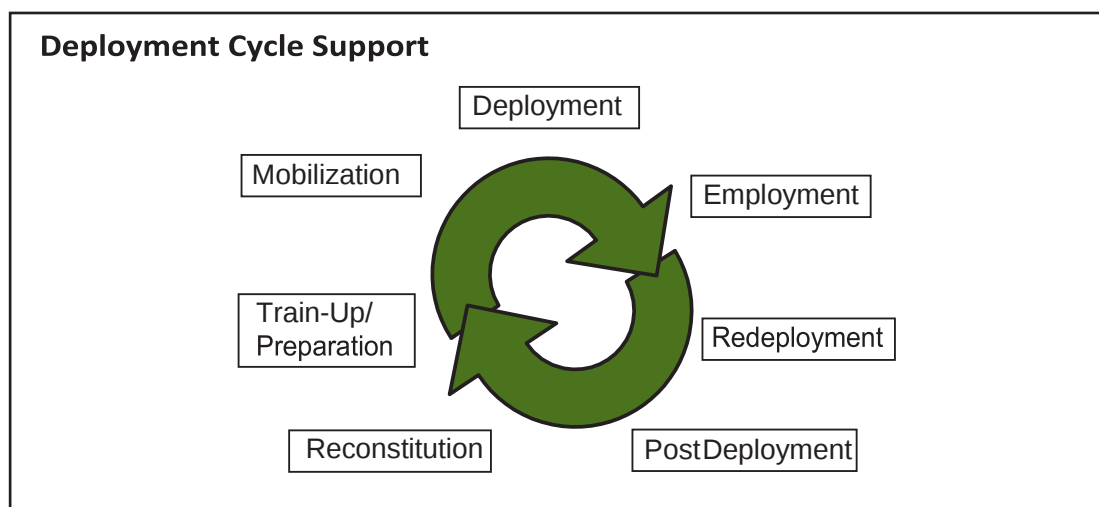
С.2.

Інформаційний флаєр про налагодження контакту з дітьми після тривалої розлуки для військовослужбовців

С.3.

Підтримка циклу розгортання в армії США (United States Department of Army Family..., 2007, p.17).

C.4.

Підтримка емоційного циклу розгортання (підтримка дружин під час участі чоловіків у військових розгортаннях. Програмами ASC, США (Pincus et. al, 2001)

С.5.

Рекомендації до організації підтримки членів сімей військовослужбовців на етапах перед розгортанням, під час розгортання, після розгортання (повернення в ППД) в умовах АТО/ООС

(На основі глибинних інтерв'ю з експертами; Дідик, 2018с)

Перед відправленням у район ведення АТО/ООС. За уявленнями респондентів на цьому етапі відчутний результат могла би дати комплексна робота з сім'ями, яка мала б включати в себе: інформування дружин про те, в чому полягає служба військовослужбовця, підвищення поваги до служби зі сторони родини; вміння використовувати прийоми саморегуляції (як чоловіком, так і дружиною) при складних емоційних станах, надання контактів фахівців, до яких можна звернутися за допомогою при потребі. Така робота сприяє мінімізації напруження в комунікації з родиною під час підготовки до відправлення. Для цієї задачі може використовуватися трьохетапна групова психосоціальна робота, згадана вище.

Для попередження виникнення негараздів у подружньому спілкуванні, фахівці вважають доречним використання такої організаційної форми взаємодії з підрозділом, який готується до відрядження, як інформаційна зустріч з підрозділом. На зустрічі психолог може проілюструвати можливу поведінку дітей різного віку при відсутності батька-військовослужбовця тривалий період (2-3 місяці) та продемонструвати, за допомогою відеоматеріалів, варіанти конструктивної взаємодії для кожного віку на етапах перед розгортанням, під час розгортання та після повернення додому. Також на зустрічі пояснюється важливість ролі дружини у підтримуванні ефекту присутності тата вдома: розташування фотокарток сім'ї у кімнаті дитини та у кімнаті сімейного спілкування (наприклад, вітальня); зовсім маленьким дітям – постійні розповіді про тата біля сімейних фото; батько військовий може залишити аудіо- або відео-запис казок, які діти можуть слухати протягом періоду відсутності тата вдома.

Виходячи з цих уявлень про проблему, на нашу думку, можливо рекомендувати військовослужбовцям (в кого діти віком від 3-х до 12 років) на цій же зустрічі, психологічний прийом «дві іграшки». Суть прийому полягає у створенні позитивного психологічного якоря (Малкина-Пых, 2005, с. 213): військовослужбовець разом з дитиною в затишній атмосфері майструє дві іграшки. Одну він бере із собою у відрядження, іншу – залишає з дитиною. Цю іграшку дитина може використовувати для спілкування з татом та тримати поруч задля відчуття його присутності. По завершенню виконання останнього бойового завдання «якір» знімається (обидві іграшки ставляться на полиці вдома). Для кращого закріплення прийому психолог разом з військовослужбовцями можуть змайструвати таку іграшку в якості

прикладу. Всі опитані фахівці зазначають, що наприкінці такої інформаційної зустрічі було б добре надати військовослужбовцям буклети з усією необхідною інформацією, яка стосується поведінки дитини під час перебування комбатанта в АТО/ООС.

На думку респондентів, така заздалегідь проведена психологічна робота допоможе мінімізувати напруження під час розлуки з дитиною та створить можливість для упередження соматичних захворювань та порушень поведінки дитини та емоційних переживань військового.

Для запобігання конфліктів на базі проблем, що стосуються неординарних побутових моментів, перед відправленням психолог може провести з підрозділом інформаційну роботу, під час якої: звертає увагу військовослужбовців на можливість підтримки від колег, які не їдуть в зону АТО/ООС та створює умови для налагодження такої взаємодії; доносить думку до військовослужбовців про те, що емоційні переживання дружини перед відправленням – це не завжди претензія до чоловіка та його служби, а, зазвичай, власні переживання та хвилювання за сім'ю; акцентує увагу на те, як краще спілкуватися з рідними щодо побутових питань для зменшення рівня хвилювань перед відправленням. Завданням цієї інформаційної роботи є створення умов, при яких військовослужбовці знатимуть, до кого можуть звернутися вони та їх дружини у разі виникнення проблем вдома. Додаткові способи підготовки сім'ї до відправлення чоловіка у район ведення бойових дій викладено у путівнику для родин військових, які перебувають у зоні бойових дій «Любити. Жити і Чекати» (Циганенко, П'яста, & Дідик, 2018).

Обов'язковою із існуючих форм взаємодії з військовослужбовцями, які відправляються в райони ведення АТО/ООС, є традиційна організація урочистих проводів за участю членів родин. На зараз такі заходи організовуються заступником по роботі з особовим складом за присутності психолога та військового капелана.

Одним із основних завдань цього заходу, окрім підтримки бійців, є налагодження контакту з членами родин військовослужбовців. Формою налагодження більш тісної комунікації з членами родин військовослужбовців може бути організація інформаційно-просвітницького заходу одразу після відправлення військовослужбовців. Він може здійснюватися за наступною схемою: заступник по роботі з особовим складом військового підрозділу, психолог та капелан запрошують членів сімей до військової частини для подальшої комунікації. Така форма взаємодії направлена безпосередньо на дружин військовослужбовців та має на меті пом'якшити розлуку з військовослужбовцем в день відправлення, налагодити емоційну взаємопідтримку між членами сімей військовослужбовців підрозділу та підсилити довірливі стосунки між членами сімей бійців і

відповідальними посадовими особами військової частини на період виконання військовослужбовцем бойового завдання в районі ведення АТО/ООС.

Під час такої зустрічі організовується знайомство дружин між собою. Під час заходу організовується можливість окремо зайняти дітей. Надається інформація (в тому числі інформаційний буклет) про можливі зміни емоційних та фізіологічних станів та поведінки (як своїх, так і чоловіка та дитини) під час перебування чоловіка в районі ведення АТО/ООС та після його повернення додому; надаються рекомендації, як реагувати на ці зміни та до кого можна звернутися за допомогою у разі необхідності. Надається інформація про культурно-розважальні заходи для дітей на найближчий місяць (з розрахунку 1 раз на 2 тижня). Для підтримки контакту з дружинами на період відсутності чоловіка вдома, фахівець бере дозвіл телефонувати дружинам та інформувати про наступні культурні заходи для членів сім'ї (у разі їх наявності). Запрошений на зустріч психолог може надати техніки тілесно-орієнтованої терапії для саморегуляції емоційних станів (демонструє особисто, або використовує відеоматеріали) та створює умови для індивідуальних консультацій за запитом. Організатор зустрічі забезпечує можливість спілкування дружин між собою за часом у невимушеній атмосфері. Тривалість такої зустрічі – 1,5-2 години (в залежності від кількості учасників). Така зустріч може проводитися за принципом трьохетапна групова робота, апробація якої описана в параграфі 3.2.

Більшість опитаних фахівців мають досвід організації такого заходу і відмічають його ефективність. Але, оскільки найскладніше – це зорганізувати жінок на таку зустріч, респонденти пропонують організовувати її одразу після урочистих проводів, коли члени сімей вже приїхали до військової частини і є можливість взаємодії з ними.

Враховуючи, що в НГУ ротації, переважно, відбуваються кожні 2-3 місяця, формат кожної такої наступної зустрічі може змінюватися. Якщо дружина не може прийти на зустріч, оскільки живе далеко, акцент може робитися на телефонній комунікації 1 раз на 2 тижні (під час перебування чоловіка в районі ведення АТО/ООС), а залучення дітей до заходів здійснюється через місцевий орган соціального захисту. Така системна робота з дружинами після відправлення військовослужбовців у район ведення АТО/ООС сприятиме зниженню рівня тривожності у жінок, додаватиме впевненості тому, що існує рішення для будь-якої ситуації, яка може виникнути у сімейній комунікації, даватиме розуміння, до кого вони можуть звернутися за підтримкою у разі необхідності.

При потенційно вдосконаленій організаційній структурі, організацію зустрічі з членами сімей підрозділу забезпечує ФПРС та організовує лідер ГСП, залучаються психолог, капелан та соціальний працівник (за наявності). Така зустріч проводиться за 2 тижня до відправлення підрозділу в район ведення ООС. Захід включає: вітальне слово командира або

заступника; інформацію про завдання, яке має виконувати підрозділ (інформація в межах можливого) та особливості підтримки зв'язку з бійцями; інформацію про групу підтримки на період виконання військовим завдань в районі ведення ООС; інформацію про грошове забезпечення та пільги, фінансові та правові питання; інформацію про послуги капелана та психолога, соціального працівника, послуги з оздоровлення тощо.

Етап виконання завдань в районі ведення АТО/ООС. Виходячи з уявлень військових психологів та капеланів, в межах існуючої організаційної структури, можна було б рекомендувати проводити своєчасну роботу як з військовослужбовцем, безпосередньо в зоні АТО, так і з членами сім'ї особисто або в телефонному режимі. Що стосується форм, методів та прийомів взаємодії в сфері сімейних питань респонденти запропонували наступне:

– Якщо капелан та психолог під час несення служби в зоні АТО спостерігають, що сімейні стосунки у військовослужбовця стають гіршими і це приносить йому душевну травму, то капелан, як і психолог, намагаються допомогти, обмінюються інформацією між собою щодо цієї ситуації і, разом з тим, інформують начальника психологічної служби підрозділу та рекомендують провести роботу з дружиною. Відповідальний психолог для з'ясування можливих обставин у сімейних стосунках бере на себе функцію щотижневого дзвінка саме в цю родину;

– Заступник по роботі з особовим складом підрозділу, капелан та психолог, які разом з підрозділом перебувають у зоні АТО, спостерігають за бійцями перші 10 днів з більшою пильністю і якщо помічають, що хтось не спілкується по телефону з рідними, або має різко погіршений емоційний стан, зобов'язані: 1) з'ясувати причину, за потреби підключити вище зазначених колег; 2) в телефонному режимі дати інформацію начальнику психологічної служби (відділу) військової частини; 3) начальник психологічної служби дає доручення психологам частини провести розмову з рідними; 4) якщо після повернення з відрядження, стан військового не змінюється, він включається до ГППУ (група посиленої психологічної уваги).

– При прибутті підрозділу у зону АТО, під час спільної молитви, капелан пропонує помолитися за хворих серед рідних, якщо такі є. Це дає віру в те, що військовий може зробити щось, навіть, поїхавши з дому. Далі капелан в індивідуальному порядку спілкується з тими бійцями, які звернулися з проханням помолитися за рідних, уточнює ситуацію і, якщо є складнощі, залучає заступника по роботі з особовим складом підрозділу для додаткової уваги родині. Також під час молитви капелан пропонує помолитися за рідних, і подякувати їм за підтримку (цей крок актуалізує позитивні емоції про рідних);

– Якщо під час бесіди психолога/капелана з військовослужбовцем, той скаржиться на незрозуміння зі сторони дружини, психолог/капелан пропонує зателефонувати дружині і поспілкуватися з нею (важливо, щоб в даному випадку дружині телефонувала жінка. Капелан залучає свою дружину, а психолог колегу жінку;

– Тиждень перед відправленням із зони АТО психолог або капелан (погоджують між собою, або разом) проїжджають по службово-бойовим позиціям та актуалізують у бійців інформацію про те, як може відбуватися адаптація вдома в стосунках з дружиною (в тому числі інтимного характеру) та дітьми і як варто реагувати на певні прояви. При спілкуванні надають, по можливості, буклет-пам'ятку, куди вписують свої контакти.

Що стосується дружин та дітей військовослужбовців під час даного етапу, респонденти зазначають, що важливим є своєчасне виявлення напруження в сімейних стосунках військовослужбовця та своєчасна його корекція. При виявленні напружених подружніх стосунків, зі згоди військовослужбовця, один раз на 1-2 тижня відповідальний психолог телефонує до дружини з уточненням, чи потрібна допомога. Також, за уявленнями фахівців, в цьому може допомогти зустріч з членами сімей військовослужбовців одразу після урочистих проводів, про яку було згадано вище, або зустріч організована у інший час.

За результатами опитування, додатковим підтримуючим фактором для психоемоційного розвантаження дружин військовослужбовців на даному етапі, може бути організація культурних заходів, хоча б, один раз під час терміну виконання бойового завдання (1раз/2-3 міс).

Етап завершення виконання завдань у районі ведення АТО/ООС та повернення у ППД. На цьому етапі найбільш поширеними є інтимні проблеми, проблеми стосунків військового з дітьми, відсутність достатнього часу на сімейне дозвілля.

Інтимні стосунки. Однією з основних рекомендацій респондентів щодо попередження виникнення вище зазначеної проблеми в подружніх стосунках може бути попереднє інформування як дружин, так і військовослужбовців, про можливі зміни в інтимному житті та рекомендації про те, як варто реагувати на ці зміни. Для дружин таке інформування можна робити під час зустрічі з членами сімей, про яку згадувалося вище. Кожної наступної зустрічі, ненав'язливо, інформація може актуалізуватися. Для чоловіків роз'яснення на дану тему можливо проводити, як перед відправленням у район ведення АТО/ООС, так і актуалізувати інформацію перед поверненням додому, надаючи інформаційний буклет, що містить рекомендації та корисні контакти.

Стосунки з дітьми. Практика фахівців показує, що одним з найбільш дієвих методів налагодження контакту з дитиною є проведення часу разом: спільна гра, прогулянки, взаємодопомога. Окремі фахівці поділилися досвідом роботи з дітьми військовослужбовців

за допомогою методів арт-терапії. Також деякі опитувані поділилися власним досвідом спостереження за роботою такої форми підтримки комбатантів як «тато-клуби», організовані громадськими організаціями. Це місце, куди можуть прийти тата – військовослужбовці (або демобілізовані учасники АТО) зі своїми дітьми і провести цікаво час з дітьми. «Тато-клуб» орієнтований лише на чоловіків, що, в свою чергу, дозволяє чоловікам не комплексувати щодо своїх емоційних проявів. Важливим є те, що присутній та таких зустрічах психолог, також чоловік.

Додатковим підтвердженням ефективності роботи у форматі «чоловік-чоловік» як «рівний-рівному» є розповіді респондентів (зокрема чоловіків психологів), що після повернення з АТО військовослужбовці, у зв'язку з проблемною поведінкою дитини, звертаються за допомогою до психолога-чоловіка, якому вони довіряють. Разом з тим, респонденти-жінки (психологи) теж розповіли, що до них надходять звернення від військовослужбовців стосовно роботи з дітьми. То ж тут можна зробити висновок, що основним чинником є довіра до психолога.

Разом з тим, більшість респондентів (8 з 13) зазначили, що одним із найважливіших аспектів є додаткове інформування військовослужбовців перед відправленням додому: нагадування про особливості психіки дітей, варіанти можливої поведінки дитини, надання рекомендацій, як діяти військовослужбовцю у відповідь на ту чи іншу незвичну реакцію дитини (див. додаток С).

Мало часу на дозвілля. Визначені фахівці військової частини, де служить військовослужбовець, можуть долучитися до вирішення даного питання і організувати дозвілля для сімей військовослужбовців разом із органами місцевого самоврядування під час запланованих ними свят (наприклад, 1 раз у півроку, приурочивши це до Дня Св. Миколая/Нового року та Дня Матері/Дня Сім'ї).

Усі без винятку респонденти (фахівці) зазначили, що вагоме місце у переключенні військовослужбовця на мирне середовище є урочиста зустріч за участю членів сім'ї, яка організовується військовою частиною на системній основі для кожного підрозділу, що повертається із району ведення АТО/ООС. Під час зустрічі створюється святкова та радісна атмосфера, яка, з однієї сторони, дає комбатантам відчуття, що їм раді бачити та їхні зусилля цінують, а з іншої – піднімає статус військовослужбовця в очах рідних.

При потенційно вдосконаленій організаційній структурі заходи з підтримки сімей військовослужбовців під час виконання ним завдань у районі ведення АТО/ООС та після повернення в ППД забезпечуються ФПРС і проводяться лідером та волонтерами ГСП на постійній основі. Дружинам військових, які не мають можливості взаємодії офлайн, забезпечується підтримка у онлайн-форматі, залучаючи фахівців військових районних

комісаріатів та місцевих органів соціального захисту за місцем проживання сім'ї. Протягом усього періоду виконання військовим завдань у районі ведення АТО/ООС особлива увага надається членам сімей, які проявляють посилену емоційну реакцію. Після повернення підрозділу в ППД відбувається зустріч командування підрозділу з ФПРС та лідером і волонтерами ГСП для обговорення досвіду членів сімей за період участі військових в АТО/ООС, що допомагає врахувати особливості підтримки сімей під час наступних ротацій у райони ведення АТО/ООС.

Для сімей військовослужбовців, які не мають досвіду участі в АТО/ООС, або більше ніж 9 місяців після участі в АТО/ООС, (на основі пропозицій експертів) в межах існуючої організаційної структури, двічі на рік організовується інформаційна зустріч для дружин (для неодружених – цивільних дружин, подруг або батьків). Бажано окремо проводити зустрічі з дружинами, чиї чоловіки не мають досвіду участі в АТО/ООС та зустрічі з дружинами, чиї чоловіки мають досвід участі в АТО/ООС та більше 9 місяців виконують службові завдання місцях постійної дислокації. На таку зустріч доречно запрошувати: юриста, військового психолога, капелана, фахівців з фінансових та кадрових питань, заступника по роботі з особовим складом. Під час зустрічі зазначені фахівці надають потенційно важливу для сімей інформацію та відповідають на питання присутніх членів сімей. Також під час зустрічі надається інформація про культурно-масові заходи для членів сімей (якщо такі передбачені та проводяться військовою частиною, партнерами або органами місцевого самоврядування), організовується можливість невимушеного спілкування та знайомства членів сімей між собою за чаєм. Додатково, присутній психолог може надати коротку інформацію стосовно емоційних проявів дітей під час стресу та запропонувати техніки саморегуляції як для дітей, так і для дорослих. За підсумками учасникам зустрічі надаються корисні інформаційні матеріали, які містять контакти ключових фахівців, які були залучені до проведення цієї зустрічі.

У цілому такий організаційний підхід сприятиме розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів: допомагає зниженню особистісної і реактивної тривожності за рахунок підвищення ефективності саморегуляції дружин та покращує пошук і прийняття ними психоемоційної підтримки спільнот, що в результаті сприяє покращенню гармонійності подружнього спілкування у сім'ях військовослужбовців загалом на різних етапах розгортання комбатантів.

Додаток Т

Нормативно-правові акти, які регулюють роботу з сім'ями комбатантів

Назва нормативно-правового акту (документу)	Частина документу, що стосується членів сім'ї
Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (Верховна Рада України. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», 1993)	Стаття 2: «..Місцеві ради, підприємства, установи та організації мають право за рахунок власних коштів і благодійних надходжень встановлювати додаткові гарантії щодо соціального захисту ветеранів війни»
	Стаття 4. : «...До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни».
	Стаття 6, пункт 19 Визначає, що до учасників бойових належать «військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані) Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, військовослужбовці військових прокуратур, особи рядового та начальницького складу підрозділів оперативного забезпечення зон проведення антитерористичної операції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи, поліцейські, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної пенітенціарної служби України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної

	агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, перебуваючи безпосередньо в районах та у період здійснення зазначених заходів. Дія цього Закону поширюється на учасників бойових дій та членів сімей загиблих учасників бойових дій ² .
Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (Верховна Рада України. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», 1992).	Стаття 3, п. 1. Дія цього Закону поширюється на: 1) військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення (далі - правоохоронних органів), Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які проходять військову службу на території України, і військовослужбовців зазначених вище військових формувань та правоохоронних органів - громадян України, які виконують військовий обов'язок за межами України, та членів їх сімей; 2) військовослужбовців, які стали особами з інвалідністю внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням військової служби, чи внаслідок захворювання після звільнення їх з військової служби, пов'язаного з проходженням військової служби, та членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули, померли чи пропали безвісти; 3) військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, і членів їх сімей. Цей Закон відповідно до Конституції України визначає основні засади державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, встановлює єдину систему їх соціального та правового захисту, гарантує військовослужбовцям та членам їх сімей в економічній, соціальній, політичній сферах сприятливі умови для реалізації їх конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни та регулює відносини у цій галузі.
	Ст. 18 Соціальні гарантії прав членів сімей військовослужбовців 1.члени сімей військовослужбовців строкової служби та військової служби за

	призовом осіб офіцерського складу мають переважне право при прийнятті на роботу і на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників, а також на першочергове направлення для професійної підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки з відривом від виробництва та на виплату на період навчання середньої заробітної плати; 2. дружинам (чоловікам) військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, виплачується за місцем роботи грошова допомога в розмірі середньомісячної заробітної плати при розірванні ними трудового договору у зв'язку з переведенням чоловіка (дружини) на службу в іншу місцевість. При тимчасовій втраті працездатності листки непрацездатності оплачуються дружинам (чоловікам) військовослужбовців у розмірі 100 відсотків середньомісячної заробітної плати незалежно від страхового стажу; 3. дружинам (чоловікам) військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, до загального стажу роботи, необхідного для призначення пенсії за віком, зараховується період проживання разом з чоловіком (дружиною) в місцевостях, де не було можливості працевлаштування за спеціальністю, але не більше 10 років; 5 працевлаштовують у першочерговому порядку дружин військовослужбовців строкової служби у разі їх звільнення при скороченні чисельності або штату працівників, при ліквідації, реорганізації або перепрофілюванні підприємства, установи, організації; надають позачергово місця дітям військовослужбовців та дітям військовослужбовців, які загинули чи померли або пропали безвісти під час проходження служби, у дитячих закладах за місцем проживання; 7. Кабінетом Міністрів України, місцевими радами, підприємствами, установами, організаціями можуть встановлюватися й інші пільги та гарантії соціального захисту сімей військовослужбовців.
Положення «Про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України та Державної	Окрім інших завдань визначено: надання допомоги в установленні (відновленні) конструктивних відносин у сім'ї та

спеціальної служби транспорту, які брали участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службові (бойові) завдання в екстремальних умовах» (Міністерство оборони України. Положення «Про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України..., 2019)	суспільстві; проведення психопрофілактичної та психокорекційної роботи із сім'єю отримувача послуг Зазначається, що психологічна реабілітація військовослужбовців є обов'язковою складовою заходів відновлення бойової готовності (боєздатності) військових частин (підрозділів), являє собою комплекс заходів психологічного характеру, спрямованих на збереження, відновлення та корекцію психофізіологічних та психічних функцій, оптимального рівня боєздатності військовослужбовців, які були піддані впливу психотравмуючих чинників та постраждали внаслідок цього (далі - військовослужбовці), а також створення сприятливих умов для подальшого успішного виконання ними службових обов'язків Безпосереднє виконання завдань психологічної реабілітації у військових частинах (підрозділах) покладається на: офіцерів з морально-психологічного забезпечення (за їх наявності); офіцерів-психологів (за їх наявності); психологів (за їх наявності); начальників медичної служби; військових священників (капеланів) (за їх наявності).
Наказ Міністерства оборони України № 27 «Про затвердження Інструкції про організацію у Збройних Силах України соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України» (Міністерство оборони України. Додаток 1 до директиви Генерального штабу Збройних Сил України № 322/2, 2015).	визначає порядок організації у Збройних Силах України (далі – ЗСУ) роботи щодо реалізації державної політики з питань здійснення соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та членів їхніх сімей (далі – військовослужбовці та члени їхніх сімей), працівників Збройних Сил України (далі – працівники), а також створення сприятливих матеріально-побутових та соціально-правових умов для реалізації військовослужбовцями їх конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни Метою організації у ЗСУ соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, працівників є забезпечення їхніх прав і свобод, пільг та соціальних гарантій, передбачених законодавством України (у тому числі у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати

	годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших установлених законом випадках), задоволення матеріальних і духовних потреб особового складу органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій (далі – військові частини), підтримання сприятливого соціального клімату та соціальної стабільності у військових колективах, забезпечення статусу військовослужбовців у суспільстві, сприяння зростанню продуктивності праці, всемірній охороні трудових прав працівників.
	Серед основних напрямів здійснення у ЗСУ соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, працівників, окрім інших визначені: адресна робота з військовослужбовцями та членами їхніх сімей, працівниками, які потребують посиленої допомоги та підтримки, у першу чергу з військовослужбовцями, які отримали тяжкі поранення, контузії, каліцтва, особами, що мають особливі потреби, та тяжкохворими; організація і проведення цільових військово-соціологічних опитувань та досліджень; сприяння соціальній та професійній адаптації військовослужбовців, які звільняються з військової служби, та членів їхніх сімей; організація та контроль процесу оздоровлення і відпочинку дітей в оздоровчих таборах ЗСУ. Робота щодо соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, працівників у ЗСУ здійснюється відповідно до визначених повноважень: командирами та начальниками всіх рівнів; військовими частинами; районними (міськими, районними у містах, об'єднаними районними, об'єднаними міськими) військовими комісаріатами (далі – районні військові комісаріати); Київським міським, обласними військовими комісаріатами; органами військового управління ЗСУ; начальником Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗСУ та його заступниками; структурними підрозділами

	апарату Міністерства оборони України; Міністром оборони України та його заступниками; військовими службовими особами гарнізонів. Загальне керівництво роботою щодо соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, працівників здійснюється заступником Міністра оборони України (згідно з розподілом обов'язків) через Департамент військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України, а також заступником начальника Генерального штабу ЗСУ (згідно з розподілом обов'язків) через Головне управління морально-психологічного забезпечення ЗСУ. Зокрема на районні військові комісаріати покладаються завдання з розгляду звернень з питань соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи, надання членам сімей військовослужбовців правової допомоги, роз'яснення порядку оскарження неправомірних рішень та дій (бездіяльності) органів військового управління, командирів (начальників); забезпечення взаємодії з військовими службовими особами гарнізонів, військових частин, органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами, громадськими, волонтерськими і благодійними організаціями щодо надання фінансової, матеріальної, правової та інших видів допомоги військовослужбовцям, особам, звільненим з військової служби, та членам їхніх сімей; своєчасне та всебічне реагування на звернення військових частин та членів сімей військовослужбовців, які отримали тяжкі поранення, контузії, каліцтва, осіб, що мають особливі потреби, та тяжкохворих щодо надання адресної допомоги за місцем їх лікування, реабілітації чи постійного проживання; систематичне уточнення інформаційних та довідкових матеріалів з питань механізмів реалізації пільг та соціальних гарантій, передбачених законодавством України для військовослужбовців та членів їхніх сімей, у тому числі соціальної реклами, контактних даних (адрес, телефонів,
--	--

	прізвищ, імен та по батькові керівників) органів соціального захисту та соціальних служб, волонтерських та благодійних організацій; ведення обліку військовослужбовців та членів їхніх сімей, які потребують посиленої соціальної допомоги та підтримки, а також результатів надання їм адресної допомоги.
Положення «Про психологічне забезпечення в Національній гвардії України» (Міністерство внутрішніх справ України. Наказ № 1285..., 2016)	Суб'єктами психологічного забезпечення в НГУ є підрозділи психологічної служби (відділ, відділення, служби) та посадові особи, які входять до їх складу (далі - психологи). Об'єктами психологічного забезпечення – військовослужбовці та працівники (далі - особовий склад), резервісти НГУ, члени їх сімей, а також кандидати для проходження військової служби (навчання) та служби у військовому резерві НГУ
	У частині документу, присвяченій психопрофілактиці, психологічній допомозі та реабілітації, до послуг, надання яких передбачається під час організації психологічної реабілітації військовослужбовців та психологічної підтримки членів їх сімей входять: 1) психологічна просвіта та психоедукація; 2) психологічна діагностика; 3) індивідуальне психологічне консультування; 4) сімейне психологічне консультування (у тому числі подружнє психологічне консультування); 5) групове психологічне консультування; 6) індивідуальна психотерапія; 7) групова психотерапія; 8) супервізія; 9) групова робота (у тому числі психологічні тренінги).
	Згідно Положення військовослужбовці за програмою «Декомпресія», яка проводиться у медичних реабілітаційних центрах, а також психотренінгових комплексах військових частин НГУ, крім інших видів можливих заходів можуть обрати сімейну реадaptaцію.
Постанов КМУ від 05 грудня 2018 року № 1021 «Про затвердження Державної цільової програми з медичної, фізичної реабілітації та психосоціальної реадaptaції постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і	У частині документу, що роз'яснює шляхи і способи розв'язання проблеми члени сімей згадуються: «психосоціальна реадaptaція учасників із залученням членів їх сімей, у тому числі сприяння зайнятості, підвищенню конкурентоспроможності учасників на ринку праці;»

стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2023 року» (Кабінет Міністрів України., 2018)	
---	--

Додаток У

Довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження

У.1

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ
УПРАВЛІННЯ МОРАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Код 26605210

“ 28 ” 04 2020 року

№ 354/3/ 1962

03168, м.Київ-168,
Повітрофлотський пр-т, 6

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження за темою:
**“Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у сім'ях
комбатантів”** на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної
роботи.

Ознайомлення з основними науковими результатами дослідження
Умеренкової Наталії Федорівни дозволяє дійти висновку, що дисертаційна
робота містить цілий ряд наукових положень, які є суттєвими при виконанні
завдань ГУ МПЗ Збройних Сил України.

Пропозиції дисертанта щодо психосоціальної підтримки членів сімей
військовослужбовців, зокрема дружин, були використані для вдосконалення
соціально-психологічної роботи із сім'ями військовослужбовців у структурі
Збройних Сил України.

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду.

Тимчасово виконуючий обов'язки
начальника Головного управління морально-психологічного забезпечення
Збройних сил України
полковник

Володимир ЯЦЕНТЮК

У.2

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник командувача
Національної гвардії України
(по роботі з особовим складом)
генерал-лейтенант

13.05.2020

Ярослав СПОДАР

А К Т

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Умеренкової Наталії Федорівни за темою «Психологічні особливості
комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів» на здобуття
наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 –
соціальна психологія, психологія соціальної роботи у діяльність
психологічної служби Національної гвардії України при реалізації
психологічного забезпечення службово-бойової діяльності
військовослужбовців Національної гвардії України**

Комісія у складі: голова комісії – начальник відділу психологічного забезпечення Головного управління Національної гвардії України полковник Чижевський С.О.; начальник служби психологічного супроводження службово-бойової діяльності відділу психологічного забезпечення Головного управління Національної гвардії України полковник Олійник В. О.; начальник служби соціально-психологічного моніторингу та аналізу відділу психологічного забезпечення Головного управління Національної гвардії України полковник Ілляк В. О.; старший офіцер служби психологічного супроводження службово-бойової діяльності відділу психологічного забезпечення Головного управління Національної гвардії України підполковник Яковлев О. С., склала цей акт з приводу розгляду і впровадження результатів дисертаційного дослідження Умеренкової Наталії Федорівни за темою «Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів».

На підставі незалежного експертного оцінювання основних положень, що розроблені Умеренковою Н. Ф. у ході наукового дослідження, а саме:

1. Принципи вивчення психоемоційного стану дружин військовослужбовців та їхньої комунікативної поведінки у подружньому спілкуванні на різних етапах виконання військовим службово-бойової діяльності в районі ведення АТО/ООС (перед відправленням, під час перебування в АТО/ООС та після повернення);

2. Комплекс саморегуляційних засобів психоемоційної підтримки дружин військовослужбовців на різних етапах розгортання бойових операцій, які можуть бути інтегровані у систему соціально-психологічної роботи із сім'ями військовослужбовців.

3. Форми групової роботи з дружинами військовослужбовців, які було апробовано на базі військових частин НГУ та використано для вдосконалення психосоціальної роботи із сім'ями військовослужбовців Національної гвардії України.

Основні результати дисертаційного дослідження Умеренкової Н.Ф. обговорено та затверджено на засіданні відділу психологічного забезпечення Головного управління Національної гвардії України.

Акт видано для представлення у спеціалізовану вчену раду

Голова комісії: полковник

Члени комісії: полковник

полковник

підполковник

Сергій ЧИЖЕВСЬКИЙ

В'ячеслав ОЛІЙНИК

В'ячеслав ІЛІЮК

Олександр ЯКОВЛІВ

11.052020

У 3.

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Заступник начальника Національної академії
 сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
 з навчальної роботи, кандидат військових наук, доцент
 полковник **О. КРАСЮК**
 "17" червня 2020 року.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
 УМЕРЕНКОВОЇ НАТАЛІЇ ФЕДОРІВНИ на тему: «Психологічні
 особливості комунікативної поведінки дружин у сім'ях комбатантів»,
 поданої на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за
 спеціальністю 053 – психологія
 (спеціалізація: соціальна психологія, психологія соціальної роботи)**

Комісією у складі: голови – начальника кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ, кандидата педагогічних наук, полковника КАПНУСА О.С., членів комісії – професора кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ, кандидата педагогічних наук, доцента, полковника РОМАНИШИНА А.М., доцента кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ, кандидата психологічних наук, працівника ЗС України НЕУРОВОЇ А.Б., доцента кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ, кандидата психологічних наук, с.н.с., працівника ЗС України МАЦЕВКА Т.М., складено цей акт про те, що теоретична модель ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів та засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів у системі соціально-психологічної підтримки сімей комбатантів, що є науковим результатом дисертаційного дослідження Умеренкової Наталії Федорівни була розглянута на засіданні кафедри та отримала позитивну оцінку.

Матеріали дисертаційного дослідження впроваджені в навчальний процес при викладанні таких дисциплін: "Військова психологія (у.т.ч. Конфліктологія)". Розділ 2. Військова конфліктологія в професійній діяльності офіцера. Тема 2. Управління конфліктами у підрозділі. Заняття №8. Сутність гендерного конфлікту та специфіка його протікання у військовому колективі. Конфлікти в сім'ї військовослужбовця з метою профілактики конфліктів у сім'ї та гендерних

конфліктів у військовому середовищі; дисципліни: "Внутрішньо-комунікаційна робота в частині (підрозділі)". Розділ 1. Внутрішні комунікації як компонент підтримання оптимального морально-психологічного стану особового складу. Тема 1. Внутрішньо-комунікаційна робота як напрямок інформаційно-пропагандистського забезпечення. Заняття 4. Формування комунікативних компетенцій (тренінг); заняття 7. Шляхи виявлення і подолання комунікативних бар'єрів (тренінгові вправи) з метою формування навичок комунікативних компетенцій та вмінню застосовувати стилі спілкування у внутрішньо - комунікаційній роботі в частині (підрозділі) та подоланню комунікативних бар'єрів; дисципліни "Військова девіантологія", розділ 2. Відхильна поведінка в умовах військової служби, тема 2. Відхильна поведінка військовослужбовців. Заняття 5. Агресивна та делінквентна поведінка; заняття 10. Сутність та особливості суїцидальної поведінки військовослужбовців з метою попередження та випадків самогубства у зоні ООС (АТО).

На основі рішення засідання кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (протокол № 10 від "05" 06 2020 року) наукові результати проаналізовані, оцінені та впроваджені у систему навчально-виховного процесу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного впродовж 2019-2021 навчального року.

Голова комісії:

полковник

О. КАПІНУС

Члени комісії:

полковник

працівник ЗСУ

працівник ЗСУ

А. РОМАНИШИН

Т. МАЦЕВКО

А. НЕУРОВА

У.4

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА
A2860
Код 08363908
«15» 10 2020 р.
№ 1090

08621 с. Данилівка
Васильківський р-н
Київська обл.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Умеренкової Наталії Федорівни

за темою

**«Психологічні особливості комунікативної поведінки дружин
у сім'ях комбатантів»**

на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю

19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи.

Ознайомлення з основними науковими результатами дослідження Умеренкової Наталії Федорівни дозволяє дійти висновку, що дисертаційна робота містить цілий ряд наукових положень, які можуть бути корисні при роботі з членами сімей військовослужбовців військової частини A2860 (Київська зенітна ракетна бригада).

Засоби розвитку ресурсної комунікативної поведінки дружин комбатантів, запропоновані дисертантом, були успішно впроваджені у форматі групових форм роботи з дружинами військовослужбовців бригади.

Довідка видана до представлення у спеціалізовану вчену раду.

Командир військової частини A2860

« » 2030р.

С. КОВАЛЬ